

**Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси
«Кибернетика» илмий-ишлаб-чиқариш бирлашмаси**

**Н.Мўминов., Д.Ахмедов., С.Қосимов., Х.Мамажонов.,
Ш.Пўлатов., В.Абидов., Б.Мусабеков., О.Пахоменко**

**КИЧИК ВА УРТА БИЗНЕС
СТРАТЕГИЯСИ**

I-қисм

**Масъул муҳаррир:
техника фанлари доктори,
профессор**

Э.М. Салихов

ТОШКЕНТ-1999

Ушбу қўлланмада кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш омиллари, бозор иқтисодига ўтишнинг ўзига хос йўли, бизнесни ривожлантиришдаги менежмент ва маркетингнинг тутган ўрни, бозор иқтисодиётини яна ўтишда фан ва ахборотнинг аҳамияти, интеллектуал мулк ва уни баҳолаш усуллари, корхонани бошқариш тамойиллари, иқтисодий интеграция ва хориждаги бошқарув, бизнесда одоб, маънавият ва ҳуқуқ, инвестицияларни жалб қилиш йўл-йўриқлари, ҳамда турли-хил иқтисодий саводхонликка оид маслаҳатлар келтирилган.

Қўлланма кенг китобхонлар оммасига, олий ўқув юртлири талабалари, аспирантларига мўлжалланган.

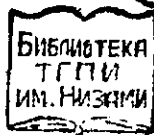
Тақризчилар :

техника фанлари доктори, профессор Э. Ёқубов,
техника фанлари номзоди, доцент У. Қудратов

Неъматилла Абдуллаевич Мўминов, Даврон Насриддинович Ахмедов, Содик Собирович Қосимов, Хамид Абиджанович Мамажонов, Шарифжон Йигиталиевич Пўлатов, Бахтиёр Рихсибоевич Абидов, Баҳром Искандарович Мусабеков, Ольга Владиславовна Пахоменко.

М 1402010000-005
М389(04)-99

© Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг
“Кибернетика” ИИИ Кибернетика институти, 1999.

У-5568

«Энг муҳими эса, биз иқтисодиёт таркибида кичик. ўрта ва хусусий бизнес муносиб ўрин эгаллашига, керак бўлса, хал қилувчи ўринни эгаллашига. яқин икки-уч йил ичида кичик ва хусусий корхоналар сонини икки баравар кўпайтириб, ялли миллий маҳсулотда уларнинг улушини камида 25 фоизга етказишга эришмоғимиз лозим».

(Президент Ислам Каримовнинг Олий Мажлис 14 сессиясидаги «Ўзбекистон 21 асрга интиломда» маърузасидан).

КИРИШ

Кўпчилик кичик бизнесни йирик бизнесдан фарқи худди кичик бола ва катта одам фарқидек тасаввур этади. Бу тўғри эмас. Ҳозирги замон тажрибаси шу нарсадан далолат бераётгани, қайси мамлакатда кичик бизнес тараққий этган бўлса шу мамлакат тараққиёти юқори бўлади. Дунёнинг турли хил мамлакатларида кичик бизнеснинг мезонлари турли хилдир. Ишловчилар сони 20 дан 30 гача бўлса кичик корхона, 100 дан 400гача бўлса ўрта корхона, 500 дан ортиқ бўлса йирик корхона деб юритилади.

Европа худудида 5 минг кишидан ортиқ ходим ишлайдиган корхонани жуда йирик фирма деб юритилади. Дунёнинг етакчи давлатларида кичик бизнес кўрсаткичи 86 фоизни ташкил этади. Шунинг ўзи кичик бизнеснинг ҳаётда тутган ўрнини яққол белгилайди.

Иқтисодни ислоҳ қилишнинг самарали йўлларини кидириб, гигант, баҳайбат катта корхоналар олдида турган қийинчиликлардан воз кечиб асосий эътибор кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожланишига қаратилмоқда. Кичик бизнеснинг халқ ҳўжалигини тараққий эттиришдаги аҳамиятини чуқур хис қила бошлаганимиз жуда кўп режа ва хоҳишларимизни яна ва яна қайталаб кўриб чиқишимизни талаб этмоқда. Ушбу режа ва хоҳишлар йирик уч йўлланма билан белгиланади:

1. Тадбиркорлик.
2. Инновация (янгилик киритиш, янгилик ташкил этиш).
3. Шу соҳалар учун ахборот.

Тадбиркорлик нима ?

Тадбиркорлик - тадбиркор деб атаувчи ўз номидан ёки доимий таваккалчилик асосида жисмоний ва ҳуқуқий шахслар

томонидан мустақилхўжалик фаолияти юритишнинг алоҳида туридир.

Инновация эса тадбиркорлик туридир.

Ахборот нима ?

Ахборот сўзи рус тили учун ҳам, ўзбек тили учун ҳам янги сўз. Кейинги 20-25 йил давомида электрон-ҳисоблаш машинаси ёрдамида ҳаётимизга кириб келган «ахборот» атамаси муҳимлиги билан яққол ажралиб турибди. Ахборот атамаси инглиз тилида «компьютерли фан» деб аталади. Бизнесинг мамлакатимизда ишлатилиб келинаётган ахборот сўзи тўла маънода француз тилида ишлатилувчи «informatiqс» сўзига мос тушади.

Кичик ва ўрта бизнес бўйича қатор директив, меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилганлиги республикамиз тадбиркорлари учун кўк чироқ ёкиб берилди десак муболаға қилмаган бўламиз.

Ҳақиқатдан ҳам бу йўлланмада бошқа давлатлар учун намунали ишлар амалга ошириб келинмоқда.

Албатта ишлаб чиқилган ва қабул этилган ҳужжатлар ҳаёт талаби, бозор иқтисодиётининг белгиланган қонун-қоидалари асосида ўзгартирилиши, бойиши мумкин. Бироқ шу ҳужжатларнинг ўзи ҳам тадбиркорларни ишонч билан илдам қадам ташлашига асос бўла олади.

Сийёсатчиларимиз, иқтисодчиларимиз, социологларимиз (ижтимоий фан билан шуғулланувчилар) асосий ҳаракатланувчи уч бўлиб ҳисобланувчи тадбиркорлар - яъни инсонлар, илмий тараққиёт ва илғор технология - инновацияга қатъа аҳамият бериб ишончли, фойдали, кучли ва оммабоп ахборот ресурслари билан қуволаниб республикамиздаги ахборот-иқтисодий алоқаларни мукаммлаштиришга бел боғламоқдалар. Бу эса республикамизни дунё ҳамжамиятига дадил қадамлар билан кириб боришга имкон туғдирмоқда.

Маълумки, ахборот асрида тадбиркорликни ривожланиши жуда кўп томондан фақатгина у ёки бу муҳим муаммони ҳал этишгагина эмас, балки тахлили фаолиятни амалга оширадиган ахборот тизимига боғлиқдир.

Жаҳон жамоатчилигига Япония ва Олмониянинг мўъжизалари, Франция, Швеция, Жанубий Корея, Сингапур, Тайланд, Туркиянинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш йўллари яхши маълум. Ўзбекистон ҳам бозор муносабатларига ўтиш борасида ўз йўлини барпо этиб, ундан фойдаланишга киришди.

«Шубҳасиз, эркини қўлга киритган ҳар бир халқ ўз тараққиёт йўлини излайди», - таъкидлайди Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов, - «янги жаҳият бунёд этишда ўз андозасини ишлаб чиқишга ҳаракат қилади. Биз ҳам республикамизнинг миллий давлатга хос бўлган ижтимоий-иқтисодий, маънавий қамолот ва тараққиёт йўлини белгилаямиз. Шу билан бирга, барқарор ва ҳалол бозор иқтисодиётига, очиқ ташқи сиёсатга асосланган демократик ҳуқуқий давлатни, фуқаролик жаҳиятини барпо этамиз».

Жаҳият, моддий ишлаб чиқариш ва халқ хўжалигида раҳбарлик қилишда объектив иқтисодий қонунларга амал қилинмасдан, бу омил маъмурий буйруқбозлик билан алмаштирилиб, республиканинг объектив эҳтиёжлари деярли қондирилмаган эди. Республиканинг табиий, моддий, меҳнат бойликлари умумиттифоқ эҳтиёжларини қондириш учун сафарбар этилган эди. Масалан, халқимизнинг истеъмол молларига бўлган эҳтиёжининг 50 фоизи бошқа республикалардан келтириладиган маҳсулотлар билан қопланар эди. Ваҳоланки, бу истеъмол молларини ишлаб чиқариш учун керак бўлган хом ишёлар республиканинг ўзида мавжуд эди.

Ўзбекистон Президенти И.Каримов республика шоир ва ёзувчилари билан ўтказган учрашувида шу нарсани айтдиларки, у кишининг шахсан ҳисоб-китоблари бўйича 1965-1990 йилларда республиканинг фақат тилла ва пахтадан иттифоқ марказига тушган даромад 35 миллиард доллардан ошиқ бўлган, лекин уни жуда оз қисми республиканинг эҳтиёжи учун сарфланган.

Президентимиз Ислам Каримов биз қурмоқчи бўлган адолатли демократик давлатнинг арқон 1 бўладиган беш асосий қондани жуда кўп марта лўнда қилиб ифодалиб берди:

Биринчидан - иқтисодиёт сиёсат устидан ҳукмронлик қилиб, уни ҳар қандай мафқуридан озод қилиш лозим. Иқтисодиёт ўз қондаларига асосланиб ривож топиши керак.

Иккинчидан - иқтисодиётни бошқаришда, айниқса янги бозор иқтисодиёти қурилаётганда, янги тизим барпо этилаётганда, давлат бошқарув тизимини қўлдан чиқармаслиги керак, ҳукумат, яъни давлат асосий ислохотчи бўлмоғи лозим.

Учинчиси - қонунга итоат қилиш тамонли бўлиб, бу ҳуқуқий давлат барпо этишнинг зарур шартидир. Қонунларга барча баравар риоя этишини таъминлаш, қонун ҳаётимизнинг ҳар қайси соҳасида қарор топтирилишига ҳаммамиз интилишимиз керак.

Тўртинчиси - кучли ижтимоий сиёсат юритишдир. Ойликни оширилмоқда, биздаги энг кам маош Россия, Молдова, Арманистон каби республикаларникидан кўпроқ; аммо Россияда бир оилада 2-3 киши яшаса, бизда 5-7 киши яшайди. Бир ойликдорга қанча оғиз қарайди - буни ҳисобга олишимиз лозим, яъни маошларни меҳнатга қараб янада оширишни мақсад қилиб қўймоғимиз керак.

Бешинчиси - бозор иқтисодиётинга шошқалокликка йўл қўймай, босқичма-босқич ўтишимиз зарур. Бозорга ўтиш муқаррар. Бу - давр талаби, объектив заруратдир. Аммо бозор иқтисодиётинга ўтиш - буни ҳаммамиз пухта англашимиз зарур - мақсад бўлиб қолмасдан, аввалом бор, у халқимиз учун фаровон ва муносиб ҳаёт қуриш мақсадида татбиқ этилиши керак. Бозор иқтисодиётинга ўтамиз деб, яшаётган, истикомат қилаётган уйимизни куйдириб, вайрона қилишга йўл қўймайлик.

Бор шарт-шароитдан фойдаланиб кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга аҳд қилган тадбиркорлар учун озгина бўлсада мадад бўлади деган умидда ушбу китобни коллектив қилиб чиқаришга аҳд қилинди.

Муаллифлар ушбу қўлланмани ёзишда ўзлари олиб бораётган илмий-тадқиқот ишлари, талабалар учун ўқилаётган маърузалар ҳамда республикамиз ва хорижда тўпланган кенг тажрибадан фойдаланишга ҳаракат қилдилар.

Қўлланманинг бешинчи боби асосан профессорлар Х.Мамажонов, Н.Мўминов ва етакчи мутахассис О.Пахоменколар иштирокида ёзилди. Қолган боблари профессорлар Н.Мўминов, Д.Ахмедов, С.Қосимов, Ш.Пўлатов, Х.Мамажоновлар ва Б.Абидов томонидан биргаликда, ҳаммаслаҳатликда ёзилган.

Қўлланма Республика Фанлар Академиясининг "Кибернетика" илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси кибернетика институти илмий кенгашида, "ВИРТЕХ" Америка-Россия-Ўзбекистон қўшма корхонасида, ҳамда Ўзбекистон Республикаси "Фан ва транспорт" республика уқув-илмий-ишлаб чиқариш марказида муҳокамадан ўтиб тасдиқланган.

*"Рақобат бўлмаса, бозор иқтисодиётини барпо этиб бўлмайди.
Рақобат – бозорнинг асосий шarti, айтиши мумкинки, унинг
қонунидир".*

И.А. Каримов.

I. БОБ. БОЗОР ИҚТИСОДИГА ЎТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЙЎЛИ

I.1. ЎЗБЕКИСТОН МОДЕЛИНИНГ ҲАЁТИЙЛИГИ

Ўтмишдан маълумки, ҳар қандай янги ижтимоий-иқтисодий тузимга ўтиш жараёни, одатда тарафларнинг кучли тўқнашувлари туфайли инқилобий йўл билан амалга оширилиб жамиятда катта талофатлар юз берган.

Бунга қарши ўлароқ СССРнинг парчаланиб кетиши ва ўрнида мустақил давлатларнинг таркиб топиши ва бозор иқтисодиётига қаратилган янги ижтимоий муносабатларнинг юзага келиши эволюцион тинч йўл билан амалга оширилмоқда. Бу эса ҳали жаҳон тажрибасида учрамаган ўзига ҳос мураккаб вазиятни вужудга келтирди. Бундай ҳолат мазкур давлатлар олдига шундай мураккаб вазиятдан қутулиш йўлларини излаб топиш ва мамлакатларни умуминсоний маданий ва маърифий тараққиёт сари силжишларини таъминловчи муаммоларни ҳал этиш заруриятини қўйди. Бу каби мураккаб жараённи ҳар бир мамлакатнинг ўзига ҳос хусусиятларини ҳисобга олмасдан ҳал қилиб бўлмайди.

Республикамиз Президенти И.А. Каримов бунга яхши намуна қилган ҳолда республикамиз мустақиллигини янада мустаҳкамлаш мақсадида амалга оширилаётган режалар ва бу борада юз бераётган қийинчиликлар ва республикамизнинг ҳозирги ривожланиш ҳолати ва ҳал этилиши зарур бўлган долзарб вазифалар тўғрисида бор ҳақиқатни кенг меҳнатқашлар оммаси муҳокамасига ташламоқда.

Бинобарин И.А. Каримовнинг танлаган услуби, яъни халқ билан бевосита мулоқотда бўлиши ва ўз асарларида, маърузаларида ҳозирги замон ва келажакдаги ривожланишимизнинг йўлларини аниқлаб бериши замон талабидир.

Маълумки, ҳозирги даврда деярли жаҳоннинг кўпчилиги мамлакатларида амал қилинаётган бозор иқтисодиётига ўтиш собиқ СССРнинг барча республикалари олдига турган энг мураккаб ва бош масаладир. Бу жараёнга ўтишда шошма-шошарлик билан, ҳали пишиб етмаган хомакни, ҳар хил «андозалар» асосида иш тутган республикаларнинг ачинарли

шаронги ҳаммага маълум. Чунки мана шундай фаолият туфайли айрим республикаларнинг ижтимоий-иқтисодий даражаси 10 йиллар орқага қараб кетди.

Шу боисдан республикада бу соҳада олиб борилаётган ишлар ўз самарасини бераётганлиги ва жаҳон мамлакатлари эътиборини жалб этаётганлиги билан диққатга сазовордир.

Булар И.А. Каримовнинг «Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура», «Биздан озод ва обод ватан қолсин» тўпламларида, «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли», «Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли», «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари», «Ўзбекистон XX аср бўсағасида; хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари», «Ўзбекистон буюк келажак сари» ва бошқа китобларида ўз ифодасини топган.

И.А. Каримовнинг мамлакатимизда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий силжишларнинг назарий омиллари ва амалий йўналишлари чуқур таҳлил қилиш асосида ёзилган «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» йирик асарида республикаимизда мустақилликка эришилгандан кейинги йилларда қўлга киритилган муваффақиятлар кўламига объектив баҳо берилган, юз бераётган иқтисодий ислохотлар ижтимоий ривожланиш даражаси ва булар туфайли халқимиз тафаккурида рўй бераётган ижобий ўзгаришлар кенг таҳлил этилиб, келгуси стратегик вазифалар аниқ белгилаб берилган.

Асарда қатор услубий тамойилларга асосланган, яъни тарихий ва маънавий бирлик кўзга ташланади. Қолаверса мавжуд ижтимоий-сиёсий қарама-қаршиликлар кичик жараёнлардан то юқоригача таҳлил этилиб, давлат даражасида ҳал этиладиган хулосаларга келиниши ва қўйилган вазифалар республикаимизга хос хусусиятлардан келиб чиқилгани умумбашарий талабларга ҳам мосдир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш йўли жаҳон жамоатчилигининг эътиборини ўзига қаратмоқда. Шунинг билан бирга жамиятда юз бераётган миқдорий ўзгаришлар узвийлигининг кенг таҳлил этилиши эътиборни жалб қилмасдан қолмайди.

Шунинг алоҳида қайд қилиш лозимки, таҳлил этилаётган жараён шакл жиҳатидан бир даврни ифода этса-да, мазмун жиҳатидан асрларни ўз доирасига қамраб олади. Чунки ижтимоий ҳаётда мустамлақачилик ва ундан кейинги тоталитар

тузум даврларида юзага келган эндиётлар мустақиллик заминини яратиб келди ва уни юзага чиқарди. Шу боисдан олганда мустақилликни ҳаёда этган XX аср хилма-хил фожиаларга «бой» бўлганлиги билан аввалгилардан фарқланиб туради. Бунда сиёсий фожиалар экологик, иқтисодий ва ҳарбий фожиалар билан туташиб жамият ривожланишига катта салбий таъсир кўрсатади. Айниқса биз яшаб турган заминимизда бундай воқеаларнинг таъсири жуда сезиларли ва шиддатли бўлган.

Мустақилликка эришиш арафасида мамлакатимиз мана шундай заиф маънавий ва иқтисодий меросга эга эди. 1990 йилга келиб аҳоли жон бошига тўғри келган миллий даромад СССРда 2230 сўмни ташкил этган бўлса, республикамизда атиги 1100 сўм эди. Ваҳоланки, бу кўрсаткич Туркияда - 2650; АКШда - 19000 долларни ташкил этган эди. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, республикамизда мустақиллик ва ислохотларни амалга ошириш пойдевори жуда заиф бўлган. Бу кўрсаткичлар ислохотларни ўтказиш тезлигига ва унинг йўналишларига жуда катта таъсир кўрсатувчи иқтисодий дастакдир. Шунинг учун ҳам республикамизнинг ривожланиш услубиятини белгилашда мавжуд иқтисодий салоҳиятнинг қувватини ҳисобга олмасдан иложи йўқ.

Мазкур асарнинг фазилатларидан бири - унда ислохотларни амалга оширишнинг стратегияси аниқ кўрсатилган.

Ижтимоий-иқтисодий муносабатларда мамлакатимиз учун мутлақо янги бўлган, мулкчиликнинг ҳар хил шакллари бўлиши хусусий ва кўпқатламли мулкка асосланган, дунё сари дадил қадам ташлаётган очиқ иқтисодиётга ўтиш содир бўлмоқда ва янги тарздаги молия, банк-кредит, тижорат тизимлари барпо бўлмоқда.

Булар туфайли мамлакатимизнинг жаҳон иқтисодиётига интеграцияси кучайиб, чет эллик сармоя эгаларининг Ўзбекистонга кизикishi кучаймоқда ва уларнинг олиб келаётган сармояларининг ҳажми кўпаймоқда.

Демократик давлат ва фуқаролар жамиятини яратишни йўлга қўйиш мақсадида тегишли давлат, жамоат ташкилотлари ва тизимлари шакллантирилмоқда.

Бу йўналишларда олиб борилаётган фаоллик фуқароларимизнинг дунёқарашини, ҳаётга муносабатларида ижобий силжишлар юз беришига сабаб бўлмоқда. Энг муҳими бозор иқтисодиётининг заруриятини кенгроқ фаҳмламоқдатар.

Шунинг учун ҳам китобнинг биринчи ва иккинчи қисмлари ўзаро узвий боғланган бўлиб, унинг I қисми иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичи яқунлари ва сабоқларига, II қисми эса иқтисодий ислохотлар иккинчи босқичининг вазифалари ва устивор йўналишларига бағишланган.

Мухим амалий чоралар мажмуасига китобда қайд этилганидек, давлат мулкни хусусийлаштириш ва кўп қатламли иқтисодиёт асосларини шакллантириш борасидаги тадбирлар киради. Чунки мулкка ким эгалик қилиши масаласини ҳал этиш жамиятлардаги ижтимоий муносабатларнинг марказий масаласи бўлиб келган. Бу муаммога ҳам республикамизнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда шошмасдан босқичма-босқич ёндошиш барқарорлик гаровидир. Республикада мулкни хусусийлаштириш жараёни ҳам бошқа мамлакатлардан фарқли ўлароқ, ўзига хос хусусиятга эга.

Ўзбекистонда ислох қилишнинг биринчи босқичида мулкчиликнинг ҳамма шакллари тенг ҳуқуқли эканлиги конституцион тарзда эътироф этилди. Бинобарин, давлат мулки монополизминини тугатиш ва бу мулкни хусусийлаштириш ҳисобига кўп қатламли иқтисодиётни шакллантириш муҳим вазифа сифатида белгиланди. Ва уни амалга оширишнинг аниқ тизими ишга тушурилганлиги китобда кенг ўрин эгаллаган. Шунга мувофиқ мулкни давлат тасарруфидан чиқариш чоғида аҳоли учун кучли ижтимоий кафолатлар яратилганлиги ва таъминланаётганлигига алоҳида урғу берилган. Амалга оширилган аниқ чора-тадбирлар туфайли хусусийлаштириш бўйича муҳим натижаларга эришилди.

Энг муҳими марказий иқтисодий органлар ва вазирликларнинг фаолияти қайта кўрилиб, уларнинг зиммасига янги вазифалар юклатилмоқда. Шунга биноан давлат режа кўмитаси, давлат таъминот кўмитаси, давлат нархлар кўмитаси; давлат агросаноат кўмитаси ва бошқа йирик давлат кўмиталари тугатилиб, уларнинг ўрнига янги иқтисодий муносабатларни рўёбга чиқарувчи бошқариш бўғинларининг ташкил этилиши, молния вазирлиги ва марказий банкнинг таркибий тузилиши ва вазифалари ўзгарганлиги бошқариш соҳасида ўтказилаётган долзарб тадбирлардан эканлиги кўзга яққол ташланади.

Айниқса назорат органларининг фаолиятини тартибга солиш мақсадида давлат солиқ кўмитасининг тузилганлиги эътиборга сазовордир. Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш

давлат кўмитасининг ташкил этилиши, республика тарихида биринчи марта тузилган ташки иқтисодий алоқалар вазирлиги зиммасига масъулиятли вазифалар юкланганлиги иқтисодий ислохотларни жадаллаштиришга янгича ёндошиш эканлиги алоҳида таъкидланади.

Табиийки, бундай ўзгаришлар республика иқтисодиётининг тармоқлари ва айрим муҳим соҳаларни бошқариш тизимида ҳам юз беради.

Чунончи, ислохотларнинг биринчи босқичидаёқ тармоқ вазирликлари уюшмаларга, концернларга, корпорациялар, иттифоқлар ва бошқа хўжалик бирлашмаларига айлантириш йўли билан батамом тугатилади. Умуммиллий аҳамиятга эга бўлган тармоқлар ва соҳалар эса миллий компанияларга айлантирилиб, улар иқтисодий жиҳатдан батамом мустақилликка эришдилар (саёҳатчилик, транспорт, кинолаштириш ва бошқалар).

Шунга биноан қуйи бўгин ташкилотлари ва корхоналарга иқтисодий эркинлик берилиб, улар ўз ишлаб чиқаришларини ташкил этиш ва маҳсулотларини эркин сотиш ҳуқуқига эга бўлишligи алоҳида таъкидланган.

Республикаимизнинг ташки иқтисодий фаолияти «Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин олишга интилмоқда. Эшиklarимиз дунё учун очиқ ва дунё эшиklари ҳам биз учун очиқ бўлишига ҳаракат қилаяпмиз», - деб Президентимиз олға сурган тамойиллар асосида олиб бориляпти.

Аҳолининг ишончли ижтимоий ҳимояси кафолатларининг таъминланиши иқтисодий ислохотларнинг ажралмас қисми эканлиги асосий тамойиллардан ҳисобланади.

И.А. Каримов ўз асарида таъкидлаганидек «Чинакам цивилизациялашган бозор муносабатлари, бозор воситалари фақат юксак маънавият негизида, юксак ахлоқлилик ва ватанпарварлик негизларида барпо этилиши мумкин».

Чет эл инвестициясини иқтисоднинг таркибий ўзгаришлардаги ролига жиддий эътибор бериб, улар билан қўшма корхоналар барпо этиш истикболга эга эканлиги асосланган. Ҳуллас, республикаимизда шундай структура барпо этиш зарурки, у барча имкониятларни ҳисобга олиб мамлакатимизнинг иқтисодий ва сиёсий мустақиллигини мустаҳкамлашни таъминласин.

Асарда юқори маълумотли ва малакали фуқароларни тайёрлаш ва тарбиялашга жуда катта эътибор кўрсатилган.

Миллий тикланиш йўлига юқори саводхонлик, юксик маданият орқали ўтилишига алоҳида ургу берилган.

1.1. ИҚТИСОДИЙ МУСТАҚИЛЛИК ОМИЛЛАРИ.

Бозор иқтисодиёти кенг маънода товар-пул муносабатлари йиғиндисм бўлиб, у ўз доирасига бозорни тўйинтириш учун товарлар ишлаб чиқариш, товарларни айирбошлаш ва пул муомаласининг ҳозирги жараёнларини ўз ичига олади. Лекин бозор иқтисодиёти 40-50 йиллардаги бозор иқтисодиёти эмас, балки юксик ривожланган монополлашмаган, яъни ўзининг ҳозирги замонавий кўринишидаги эркин-товар пул муносабатишир. Шу жиҳатлари билан у классик капиталистик ва социалистик иқтисодиётдан фарқ қилади.

Ўзбекистон танлаган бош йўл - иқтисодий ривожланган, калки фаровон яшайдиган, инсон ҳақи-ҳуқуқлари тўла юзага чиқадиган, чинакам демократик жамият барпо этишидир. Албатта, бундай жамият куриш осон кечмайди.

Президентимиз ишлаб чиққан «Ўзбекистон бозор иқтисодига ўтишнинг ўзига хос йўли» концепциясида бозор иқтисодини илоҳийлаштириш керак эмаслиги, унинг ҳам ўз муаммолари борлигини кўрсатиб берди. Булар: иқтисодий ҳужжалик, ишсизлик, инфляция, корхоналарнинг хонавайрон бўлиши, иқтисодий жиноятларнинг кучайиши каби кўнгилсиз воқеалар бўлишини назарда тутати ва уларнинг дамини давлат иштирокида кесиш мумкинлигини эътироф этади.

1990 йил маълумотларига қараганда, Ўзбекистон аҳолисининг 70 фоизи камбағалликда яшаган. Иккинчидан, Ҳамдўстлик мамлакатлари билан иқтисодий ва ҳужжалик алоқалари мураккаблашганлиги туфайли ишлаб чиқариш корхоналари тўла қувват билан ишлай олмади ва баъзан тўхтаб қолишгача бориб етди. Учинчидан, ислохотларга қадар Ўзбекистонда давлат сектори ва амалда давлатлаштирилган кооператив сектори миллий даромаднинг 90 фоизини яратган. Давлатлаштирилган иқтисоддан, яъни давлат иштирокидаги иқтисодий механизмни дарҳол йўқотиб, унинг ўрини бирданга бозор механизми келмайди, яъни бозор иқтисодига бирдан ўтиб бўлмаганидек, унинг босқичми-босқич бўлишини тақозо этади.

Бозор иқтисоди қонунчиликка таянади, унга хос бўлган ҳатти-ҳаракат қоидалари, иқтисодий муносабатлар қабул қилинган ҳуқуқий қонунларда қайд этилади. Бозор муносабати шартлашланган муносабат бўлганлиги билан у қонун доирасида ҳаракат қилиши шарт. Ҳайрикунуний фаолиятни

жамият қабул эта олмайди. Конунлар ҳамма фаолият турларини узвий боғлинишига хизмат қилганда ҳақиқий бозор муносабати юзага чиқади.

Ўзбекистон иқтисодий мустақиллигини амалда таъминлаш учун халқ ҳўжалигининг устувор йўналишларини ривожлантиришга ҳамда ишлаб чиқаришнинг замонавий миллий манфаатга мос бўлган структураси яратилмоқда.

Маълумки, мамлакатимизда кичик хусусийлаштириш яъни уй-жойларни хусусийлаштириш, савдо, маҳаллий саноат ва хизмат кўрсатиш соҳаларидаги хусусийлаштириш жараёни амалда тугатилди, ҳисоб. Бундай тадбирларнинг амалга оширилиши аҳоли қатламларини мулкдор бўлишини таъминлашга ёрдам беради. Чунки мустақилликнинг бирламчи асоси ва шарти ҳам мулк эгаси бўлишдир. Бу эса ўз ўрнида аҳолининг қанчалик мулкдор бўлишига қараб уларнинг фаровонлиги ҳам ошиб боради.

Бугунги кунда ташки иқтисодий фаолият соҳасида Ўзбекистон учун энг аҳамиятлиси чет эл капиталини мамлакат иқтисодига жалб этишдир. МДҚ мамлакатлари орасида Ўзбекистон хорижий сармоялар ҳажми жиҳатидан биринчи ўринда туради. Муҳими, чет эл инвестициялари ҳисобига иш жойлари ташкил этилмоқда, бу эса истеъмол соҳасидаги кескинликни юмшатади. Чет эл инвестицияларини жалб қилиш, биригчидан, замонавий ускуналар ва илгор технологиянинг қўлланилишига; иккинчидан, юқори даромадли иш жойларини яратишга; учинчидан, бизнинг иқтисодий рақобат унсурларини олиб киришга имкон беради.

Республикамиздаги сиёсий, иқтисодий, маънавий ўзгаришлар иқтисодий тарбиянинг барчага баробар тааллуқли ва узлуксиз бўлишини талаб этапти. Муаммонинг оммавийлиги иқтисодий тарбияни шакллантириш ҳақиқатан барча жойларда амалга ошириляётганидадир. Бу оилада, мактабда, мактабдан ташқари таълим муассасаларида, ўрта махсус ва олий ўқув юртларида, меҳнат жамоаларида ва ҳоказо. Иқтисодий тарбиянинг ривожланишини вақт билан, босқичлар билан чегаралаш мумкин эмаслиги унинг узлуксизлигидир.

Энг илгор фикрлар, мафкура, энг тақомиллашган тафаккур фаолият воситасида моддийлашсагина, ишлаб чиқариш орқали кишилар турмуш даражасини яхшилашга таъсир этсагина, у иқтисодий тарбиянинг омилига айланади.

Узлуксизликни таъминловчи иқтисодга йўналтирилган таълим-тарбия тадбирлари тизимдаги марказий сиймо - бу

жаҳон андозасига мос келувчи ижодкор шахсдир. Шахснинг иқтисод фанини, илмини ўрганиб, камолга интилиши ижодкорликни таъминловчи омилдир.

Ватанимиз тарихига назар ташласак, аجدодларимиз ўз замонасига мос иқтисодий фикр юритишда алоҳида ажралиб турганлар. Бу борада уларнинг буюк ипак йўлини кашф этиб, савдо-сотик, моллар алмаштириш, ишлаб чиқаришни талаб даражасига қараб ўстириш, хуллас, бозор иқтисодиётини ривожлантиришга асос солганларини эслаш кифоя. Темур ва темурийлар авлодлари ҳокимиятни бошқарган даврда ҳам мамлакат бойлигини кўпайтириш учун иқтисодий алоқалар, иқтисодни бошқариш ишига кишиларни тайёрлаш, иқтисодни ривожлантиришга илм-фан ва маданият кишиларининг таъсири каби муаммолар ҳал этилган. Замон талаб этган кишиларни тарбиялашда иқтисодий аҳамият касб этувчи шахсий сифатларни таркиб топтириш марказий мавзу эканлигини А.Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида «Иқтисод» бўлимининг ажратилиши ҳам бундан далолатдир.» Бу замонда мақсадга етмак, ўз миллатига хизмат қилмоқ мақбул бўлмак учун илм ва мол лозимдур. Оламдаги миллатларнинг ҳол ва қудратлари мол ва бойликлардандур. Ҳар ерда бой миллатлар оғир келуб, палланлар ўлганидан фақирларга енгил келуб, қул ва асир бўлиб қоладур...

Америкаликлар бир дон дон экуб, йигирма кишилик олулар, оврупаликлар ўзимиздан олган беш тийинимизни келтуриб ўзимизга йигирма тийинга сотурлар, туркистонликлар думба согуб, чайдир чайнаймиз, сут ошармиз, нон ўрнига кесак тишлаймиз, замонга мувофиқ бўлмак учун илм ва маърифат билан инсоф, туганмас саъй-битмас ғайрат лозимдир". (Абдулла, «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» - Т, «Ўқитувчи»33-34 бетлар).

I. 3. ИҚТИСОДНИ БОШҚАРИШ ТАРИХИДАН

IX аср охирида Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузиб унинг тепасига келган Сомонийлар ва унинг авлодлари мамлакат қудратини тиклаш ва мустақамлаш учун бир қанча ҷалоҳотлар ўтказдилар. Биринчи навбатда давлат бошқаруви ҷалоҳот қилинди. Исмоил даврида девон (маҳкама) деб аталадиган 10 та бошқарма ташқил этилди. Бу бошқармалар учун Регистон ёнида 10 та бино қурдирди. Бу девонларда: вазир девони, (бош вазир), молия (қирим-чиқим) ишлари девони, давлат ишларини бошқариш, давлат ҳужжатларини бошқариш ишлари девони, соқчилар, ҳарбий ишлар девони, хат-хабарлар, давлатта ҳос

мулклар девони, мухтасиб (диний, савдо-сотик, хунармандчиликни назорат қилиш) девони, вақфлик девони, қозилик ишлари девони. Вилоятларда ҳоким худди шу девонларнинг бошлиқлари бўлган. Бу лавозимларга кишиларни олишда унинг келиб чиқиши, жамиятда тутган ўрни ва давлат тизимида турган кишилар билан бирга алоқасидан ташқари форс, араб тилларида Қуръон ва шариат қонунлари ҳамда бошқа фанлардан ҳам хабардор бўлишлари керак бўлган. Бундай кишилар Сомонийлар даврида кўп бўлиб, давлатга ва исломга садоқат билан хизмат қилишган. Марказлашган бошқарув тизими давлат томонидан қишлоқ хўжалиги, сув иншоотлари, савдо-сотикни ривожлантиришга қаратилган чоратadbирларни ўтказишга катта ёрдам берган. Аввало, қишлоқ хўжалигини тиклаш, уни сув билан таъминлаш учун катта маблағлар ажратилган. Мовароуннаҳрда сувдан фойдаланиш муаммоларини ҳал қилишда «Ариқлар хусусида китоб» деб аталган қондалар тўпламининг тайёрланиши, сувдан фойдаланиш устидаги баҳсларни очишда қўлланма бўлиб келган.

Яҳё ибн Асад (819-855) даврида Тошкентда сув муаммосини ечиш учун 2 миллион дирҳам пул ажратиб, ариқ қаздирган. Бу қўшимча ерларни ўзлаштиришга олиб келди. Бу даврга келиб каналлар тор ва чуқур қилиб қавлана бошланди, сув омборлари ва сув тақсимлагичлар, оқава ариқлар қурилди. Сув кўтаргич иншоотларининг ихтиро қилиниши катта ютуқ бўлди. Наршахийнинг ёзишича, Бухоронинг ўзида 10дан ортиқ ариқ бўлган. Бу ариқлар бўйлаб деҳқон хўжаликлари жойлашган ва тирикчилик қилишган. Ариқларга сув ёрдамида ишлайдиган тегирмонлар қурилган. Сомоний амирлари ташландик ва дашт ерларни ўзлаштириб, ободонлаштириш ишларига катта аҳамият берган.

Наршахийнинг «Бухоро тарихи» китобида ёзишича, Сомонийлар Бухорога яқин жойдаги Лаштак деб аталадиган жойни сотиб олиб, уни ободонлаштирган, жоме масжиди қурдириб дин вакилларига вақф қилиб беришган. Бу даврга келиб йирик ер эгалари табақаси пайдо бўлди. Ҳатто ғуломлар (ҳарбий хизматга кирган қуллар) олий лавозимларга эришган. Уларга ер сотиб олиш учун рухсат берилган. Бундай ғуломлардан бири - Алп Тегин қўл остида 500 дан ортиқ қишлоқ, шаҳарларда қаср, қарвонсарой, ҳаммомлар, ғазла омборлари, минглаб қўй - эчки, туялари бўлган. Тарихий манбаларда кўпинча бу даврга «атоқли деҳқонлар», «бакуват

деҳқонлар» деган ибораларнинг учрашидан, йирик деҳқон хўжаликларининг мавжуд бўлганлигини билиш мумкин.

Ўрта Осиё катта ер эгаллигининг ўзига хос хусусиятлари бўлган. Тарихий манбаларда кўрсатилишича катта ер эгалари ўз ерларини майда қисмларга бўлиб деҳқонларга ижарага беришган. Бундай деҳқонларни қорандалар деб аташган. Агар қоранда ер эгасидан ишлаб чиқариш қуролилари, уруғ олса ҳосилнинг учдан бир қисмини олган, фақат ернинг ўзини олса, от, от улови, уруғи ўзидан бўлса ҳосилнинг иккидан бир қисмини олган. Қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотларни қайта ишлаш жараёнида кўплаб ҳунармандчилик соҳалари ривожланди. Терини ошлаш айниқса Тошкент атрофида кенг тарқалган. Ошланган терилар шу ернинг ўзида Бухоро, Самарқанд каби шаҳарларга олиб борилиб маҳсулот қилиб чиқарилган. Бугдойни ун қилиш, шолини очиш, қанопдан ип йигириш, нон ёпиш, ширинлик пиширувчилар ўз иш жараёнларини тақомиллаштириб, ҳунарларнинг моҳир устаси бўлган.

Ушбу даврда Мовароуннаҳр тараққий этган ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ марказига айланди. IX-X асрларда шаҳарда ҳунармандчиликнинг мавқеи ўсиб борди. Бу вақтга келиб Ўрта Осиёда олимларнинг ҳисоблашича, 20-25 фоиз аҳоли шаҳарларда яшай бошлади. Ҳунармандлар, савдогарлар, хизмат кўрсатиш соҳасидаги кишилар шаҳарнинг асосий аҳолиси бўлиб қолди.

Бу пайтга келиб ҳунармандчиликнинг барча соҳалари, гўкимачилик, заргарлик, темирчилик, ўймакорлик, мисгарлик каби кўплаб ҳунарлар тараққий этди. Шаҳарда ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ марказлашуви, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви, ҳам ашёнинг қўплиги, ички ва ташқи бозорда маҳсулотлар рақобатининг кучайиши, давлат томонидан бу жараёнларни тартибга солиб турилиши ва қўллаб-қувватланиши ўлкан иқтисодий ва маданий жиҳатдан раванқ топишига олиб келди.

Ўрта Осиёда тўқимачилик, жумладан Марв ва Бухоро вилоятларида айниқса тараққий этди. Чунки бу вилоятларда етиштирилган пахта ва ипак бу тур ишлаб чиқаришига катта таъсир кўрсатган.

Марв газламалари бутун Шарқда бозор.. чаққон бўлса, Бухоро «заңдана» номли газламаси билан машҳур бўлган.

Термиз шаҳрида чиниш идишлар, камон ўқи, совун, қишлоқ хўжалиги учун меҳнат қуролилари ясалган. Археологлар

Эски Термиз шаҳри харобаларидан темирчиларнинг йнрик квартални, шунингдек кулолчилик, чинни идиш чиқарувчилар, заргарларнинг кварталларини топишган.

Қоғоз ишлаб чиқаришда Самарқанд усталарига тенг келадигани бўлмаган ва бу қоғозлар мусулмон мамлакатларидаги папирус ва пергаментни бутунлай сиқиб чиқаришган.

Афросиёбша керамика ишлаб чиқариш юксак даражада ривожланган. Бу ернинг ажойиб санъат намуналари (чинни буюмлари) Самарқанд, Санкт-Петербургдаги Давлат Эрмитажида, Шарқ маданияти музейларида сақланмоқда.

Давлат томонидан ички ва ташқи савдода шароит яратилиши, яъни савдо корхоналарининг хавфсизлигини таъминлаши, олинмаган бож солиғининг камлиги, карвон йўлларидаги қулайликлари унинг ривожига катта таъсир этди.

Давлат томонидан яратилган шарт-шароитлар, маҳсулотларнинг кўпиши ташқи давлатлар билан бўладиган савдонини ривожлантирди. Сомонийлар даврида Жаҳуби-Шарқий Европа, шунингдек Эронни, Олд Осиёни, Кавказни, Ўрта Осиё орқали Хитой билан боғлаб турувчи карвон савдоси катта аҳамиятга эга эди.

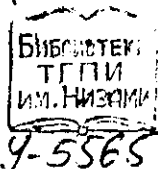
Сомонийлар томонидан пул ислохотининг амалга оширилиши ички ва ташқи савдонини ривожлантиришда катта аҳамиятга эга бўлди. «Исмон» деб аталган кумуш тангалар тўлов воситаси сифатида машҳур бўлди. Унинг таркибида кумушнинг кўплиги (92,5 фоиз) фақатгина ички савдода эмас, ташқи савдода ҳам катта рол ўйнади.

Мовароуннаҳр Сомонийлардан кейин қорахонийлар, ғазнавийлар, Хоразмшоҳлар даврида иқтисодий жиҳатдан ривожланиб борган бўлса, XIII асрдаги мўғуллар истилоси халқнинг бошига оғир қулфатлар келтирди.

Сиёсий, иқтисодий, маданий жиҳатдан халқ оғир аҳволда қолди. Токи улуг бобомиз Амир Темур мўғул зулмини тугатиб, йнрик давлатга асос солгандан кейингина халқ қайта уйғонди.

Инсоният тарихида 1800 йилдан 1970 йилгача бўлган вақт самарадорлиқни ошириш муаммосини ўрганшдаги энг маҳсулдор давр бўлиб ҳисобланади.

Дунё иқтисодий самарадорлигини оширишга (айниқса XX аср бошида) энг кўп хисса қўшганлар қуйидагилардир: Эли Уитни, Чарлз Бэббидж, Фредерик Тейлор, Анри Файол, Генри Форд, Фрэнк ва Лилиан Гилбрет, Генри Гант ва Мэри Паркер Фоллеттлар.

Маълумки, Э. Уитни (1765-1825йй.) пакта тозалаш машинасини ихтиро қилган ва кўпчиликка ҳали ҳам номатлум бўлган йиғув конвейери ва машиналар қисмларини ўзаро алмаштира оладиган ишчи биринчи жорий этган америкаликдир. У бу ишни 1812 йилдаги уруш арафасида ўзига тегишли қуроқ-аслаҳа заводи ва пахта-қоғоз фабрикасида амалга оширган.

1832 йилда Ч. Бэббидж Уитни ғоясини тараққий эттириб ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш тор йўналишида ишловчи ҳар бир ишчи мутахассислигига боғлиқ эканлигига алоҳида эътиборни қаратади. Бэббидж ишчиларни машина билан алмаштирилганда иқтисодиёт ўлчами қай даражада ўзгаришига онд қатор масалаларни кўриб чиқди.

Ф.Тейлорни (1836-1915йй.) «илмий бошқариш» муаллифи сифатида кўндир осмону-фалакка кўтарган бўлса, кимдир уни ерга урган эди. Балким, Тейлор ишчининг бир кунлик меҳнат ҳажминини хронометраж усули билан асослаш ва унинг меҳнат харажатларини ўргангани учун шундай мақтов ва эътирозларга мойилдир.

А. Фейснин илмий бошқаруvingннг франциялик отаси деб ҳам аташган. У тоғ муҳандиси бўлиб 1916 йилда «Умумий ва саноат бошқаруви» номли китобни чоп этди. Ушбу китобда бошқаруvingннг ўн тўртта тамойиллари ўз аксини топган. 1949 йилгача ушбу китобнинг инглиз тилидаги таржимаси бўлмаган.

Г. Форд (1863-1947йй.) у автомобилни ихтиро қилган эмас, лекин шундай арзон баҳодаги автомобилларни ишлаб чиқарганки, миллионлаб америкаликлар биринчи марта автомобил сотиб олишга муваффиқ бўлишган.

Тарихга жуда катта таъсир ўтказганлардан бири Давид Рикардо (1772-1823) бўлди. У Англияда туғилиб, Лондон фонд биржасида кўп муваффақиятларга эришди. Орттирган давлати келажақда фан билан шуғулланиш ҳамда Англия парламентининг умумпалатаси ишида иштирок этиш имконини берди. Д. Рикардонинг анча машҳур «Сиссий иқтисод ва солиҳда тортиш тамойиллари» деб номланган асари Адам Смитдан кейин уни мумтоз сиссий иқтисод ғоларининг ифодачиси сифатида оламга танитди.

Рикардо халқаро иқтисодиётда савдо эркинлигининг афзалликларини тадқиқ қилгани туфайли айниқса машҳур бўлиб кетди. Эркин савдо сиссати шундайки, бунда миллатлар ўртасидаги олди-сотдида тарифлар ва бошқа тўсиқлар олиб ташланади. Ана шу нуқтаи назарни исботлаш учун Рикардо биз

бугунги кунда қиёсий устунликлар деб атаётган концепцияни ишлаб чиқди. Бу устунликларни таҳлил этиш унга агар экспортчига нисбатан импортчи камроқ сарф-ҳаражатлар билан маҳсулот ишлаб чиқараётган бўлса, бир мамлакат товарларини бошқа мамлакатдан импорт қилиши мумкин, деган хулосага келган эди.

Қиёсий устунликларнинг рикардоча талқини қуйидагича:

Португалия ва Англияда вино ҳамда дағал мато ишлаб чиқарилади. Ҳар иккала мамлакат бир-бири билан ана шу маҳсулотларни айирбошлаш нақадар афзалликка эга эканлигини чамалайдилар. Шундай тахминий ҳисоб-китоб қилайлик:

X баррель вино U ярд (91,44 см) дағал мато билан эквивалент ҳисобланади (бинобарин, айирбош қилиш мумкин).

Португалияда 80 ишчи бир йилда X баррель вино ишлаб чиқариши мумкин. Англияда эса шунча вино ишлаб чиқариш учун 120 ишчи банд бўлади.

U ярд дағал мато ишлаб чиқариш учун Португалияда 90 ишчи керак. Англияда эса шунча дағал матони бир йилда 100 киши тўқий олади.

Кўриниб турибдики, деб давом этади Рикардо, Португалия винони ҳам, дағал матони ҳам Англияга қараганда бир мунча самаралироқ ишлаб чиқаришга қодир бўлса-да, у вино тайёрлашга ихтисослашадиган ҳамда дағал матони Англиядан импорт қилишни маъқул кўради. Бу шунинг учун ҳам қулайки, Португалия Альбион билан савдо-сотиқ қилар экан, бир йил мобайнида ўзида 90 киши ишлаб чиқарадиган м.қдордаги матони Англиянинг 80 ишчиси меҳнат маҳсули сифатида олади. Ўз навбатида Англия ҳам бундай мол айирбошлашдан ютади. U дағал мато тўқишга ихтисослашар экан, ўзида 120 киши ишлаб чиқарадиган микдордаги винони Португалиядан 100 ишчи меҳнат маҳсули сифатида олади.

Рикардо парламент аъзоси бўлгани ҳолда агъанавий ҳөмийлик қилиб туриш сиёсатидан воз кечишга мажбур этиш мақсадида ҳукуматга кучли даражада таъсир ўткази бошлади. U ўз ниятига эришганига қадар оламдан ўтиб кетган бўлсада, зўр бериб қилган саъй-ҳаракатлари ниҳоят ўз самараларини келтиради: 1840 йилда Англия эркин савдо сиёсатини қўллаб-қувватлаган дунёда биринчи мамлакат бўлди. Ўшандан кейин иктисодиёти барқ уриб ўтган 70 йил мобайнида Англия ер юзидаги энг бой давлатлардан бири қаторидан ўрин олди.

1.4. ИНФРАСТРУКТУРА ҚАНДАЙ БЎЛИШИ КЕРАК?

Ҳаммага маълумки ўзига хос иқтисодий муносабатларсиз бозор пайдо бўлмайди. Ҳаётдаги ёрқин мисолларга ўтамиз. Сабзовотчилик маҳсулотлари, яъни помидор, бодиринг, сабзи, қарам ва шу қабиларни етиштириш билан шугулланадиган деҳқонга мавжуд ажратилган ердан ўн баробар катта ер ажратиш берилса, унумдорлик ҳам шунча марта ошади деб айтиш мумкинми? Йўқ, албатта. Нима учун деган савол туғилади. Жавоб жуда оддий, тайёрланган маҳсулотни харид қилинишига ишонч йўқ. Бусиз ҳеч ким ортиқча уруғ, ортиқча ўғит, ортиқча техника сотиб олмайди, ортиқча меҳнат қилмайди. Бунинг устига транспорт ҳаражатлари тўхтовсиз ўсиб бормоқда, агар республикадан ташқарига олиб чиқиб сотиш керак бўлса, деҳқон керакли ҳамма қонун-қонда, тартиб қуллас қогозбозликни амалга оширолмайди.

Бундай шароитда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни рағбатлантириш керакли сэмарани бермайди, албатта. Хўш нима қилиш керак? Албатта, биринчи навбатда харид масаласини ҳал этиш керак. Қандай йўл билан ҳал этиш керак?

Ушбу масалани ҳал этиш учун нима тўққинлик қилаётганини аниқ билиш керак. Харид бозорини бунёд этишга қандай факторлар салбий таъсир этаяпти? Жуда оддий фактор шундан иборатки, харид билан шугулланувчилар учун ҳеч бўлмаганда банкдан олинадиган қарз кўринишида пул керак. Пул эса буюртириладиган маҳсулотни сотиб олиш ва уни ташиш учун керак бўлган ҳаражатларни қоплаш учун керак бўлади. Маҳсулотни сақлаш учун махсус жой, сотиш учун дўкон керак. Хар бир шартнома белгиланган тартибда қайд этилиши керак, шартноманинг бузилиш ҳолати эса хўжалик судида кўрилади. Олинган маҳсулотларнинг сифатини бузилиб қолмаслиги, яъни ўз вақтида харид қилинмай қолишини олдини олиш учун ўзига хос ахборот хизмат ўчоқлари бўлиши керак. Телефон, телеграф, телекс алоқалари, почта хизматлари ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ.

Қисқа қилиб айтганда маҳсулотни ишлаб чиқарувчидан харидорга етиб боргунча бўлган ҳаракатини ўзаро боғланган бозор инфраструктурасини ташкил этувчи воситачи таъмин этади. Бозор механизми тўлиқ куч билан ишга тушиб кетиши учун инфраструктура ўзининг ростловчи вазифасини бажараётганлигини аниқлаш керак.

ИНФРАСТРУКТУРА НИМА?

Инфраструктура - бу маҳсулот ишлаб чиқарувчини ҳаридор билан бир бутун бозор шароитида ҳамбарчас боғлайдиган хизмат ўчоғларидир. Маҳсулотни ишлаб чиқариш инфраструктураси ўз таркибига қайта ишлайдиган саноатни, шу билан бирга табиий иқлим шароити, агросаноат мажмуаси - ҳўл мева, сабзовотларни муҳитга қараб тайёрлаш, маҳсулот хом ашёсининг бир текисда тайёрланмаслиги (ҳайвонлар териси, эчки юнги, қушлар пати ва ш.к.) киради.

Аҳолининг мол ва хизмат кўрсатишларига бўлган эҳтиёж кўйидаги хусусиятлар билан ажралади:

- озик-овқатларга бўлган текис эҳтиёж; кийим ва оёқ кийимлари-мавсумга қараб; мураккаб техника анжомлари;; нотекис эҳтиёжларга уйда ишлатилувчи мебеллар, уй ва шу кабилар киради.

Инфраструктура қуйидагиларни таъминлаши керак:

- ишлаб чиқариш учун энг қулай шарт-шароит яратиб беришга мўлжалланган эҳтиёжнинг ҳамма талабларини қондириш;

- хизмат кўрсатиш учун кетадиган ҳаражатларни камайтириш;

- ҳамма бўлим ва бўлимлар фаолиятини координациялаш;

- маҳсулотнинг жамоат учун керак бўлган баҳосини аниқлаш;

- эҳтиёжни қондирувчи ҳамма маҳсулот турларини кўпайтиришни рағбатлантириш ва бунинг учун керакли инвестицияларни кўпайтириш йўл-йўригини қидириб топиш;

- маҳсулот ишлаб чиқарувчилар учун бозор маркетинги асосида буюртмаларни бунёд этувчи коллектив буюртмачи ролини бажариш.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнининг иштирокчилари қуйидагилар: маҳсулотни ишлаб чиқарувчи, мол-хомашё биржасининг даллоли, тadbиркор банк, консигнация омборлари, автотранспорт корхонаси, юк машиналарининг эгалари.

II БОВ, КИЧИК ВА ЎРТА БИЗНЕСДА МЕНЕЖМЕНТ, МАРКЕТИНГ

II. 1. МЕНЕЖМЕНТ НИМА?

Менежмент - инглизча сўз бўлиб, ўзбекчада бошқарув маъносини англатади. Асримизнинг 60-йилларида менежмент америкача бошқарув деб тушунилган, кейинчалик «илмий-бошқарув» деб юритила бошлаган. АҚШда ҳозирги замон бошқаруви аср бошида вужудга келган, деб ҳисоблашади ва Тейлор номи билан боғлашади. Тейлор: «Бошқарув - аниқ қонун ва қоидаларга таянадиган ҳақиқий илм» деган эди. 30-йилларда эса «инсон омили», «одамлар ўртасидаги муносабатлар», «индустрнал социология», «гуруҳ бўлиб масалани ҳал этиш», «мувозанатни таъминлаб бошқариш», кейинчалик «инсон муносабатлари доктринаси» юзага келди. Бошқарув илмининг америкалик намоёндалари ҳозирги даврни «илмий менежмент» даври деб таърифлайдилар.

Шундай қилиб менежмент бу - бошқарув. Ресурсларни, одамларни бошқариш, унинг асосий мақсади - олинadиган фойдани кўпайтириш. Бошқарув ишлари билан шуғулланувчиларни менежерлар дейишади. Барча ижтимоий муаммоларни, иқтисодни ривожлантириш йўлидаги ҳамма қийинчиликларни, агар уларга ишбилармонлик руҳида ёндашилса, «яратувчилик менежменти» орқали осон ҳал этиш мумкин. Шунинг учун қишлоқ хўжалигида менежментга ижобий ёндашиб, зарур шарт-шароитларни яратиш лозим.

Ҳамма ривожланган мамлакатларда, хусусан АҚШда барча тушунчаларни «ташқил қилиш» ва «бошқариш» билан боғлайдилар. Улар корхона, фирма ва хўжаликларни тўғри ташқил қилиб, кейин бошқариш керак, дейдилар. Асосий иқтисодий категорияларни ҳам бошқарув сўзини кўшиб айтадилар. Масалан, «меҳнат унумдорлигини бошқариш», «сифатни бошқариш», «молияни бошқариш», «нарсани бошқариш» ва ҳоказо.

Ҳақиқатдан ҳам бошқариш билан хўжалик фаолияти кўрсаткичлари ўртасида узвий боғланиш бор. Бошқарув юқори савияда олиб бориладиган хўжаликларда интизом, унумдорлик, даромад (фойда) юқори ва аксинча, сарф-ҳаражат, камчилик ва нуқсонлар оз бўлади. Бошқарув, аввало, бажариладиган ишларнинг ҳажми ва турини аниқлаш, ходимлар ўртасида тақсимлаш, ресурсларни етказиб бериш, ҳисоб-китоб, назорат, харажатларни кузатиб бориш, молияни ва даромадни

шакллантириш, уларни ишлатиш демакдир. Шу боис хорижда бошқарувга жиддий эътибор берилади.

Энди қишлоқ хўжалигида менежмент масаласига келсак, бозор муносабатларига ўтилаётган боис менежментни қўллаш учун зарур вазият, шарт-шароит юзага келди. Энди менежмент усулларини аста-секин қўллай бошлаб, кейинчалик кўламини кенгайтириш зарур. Бунинг учун махсус тайёргарлик шарт эмас. Менежмент усуллари қанчалик тез ва эрта қўлланилса, унинг самараси шунчалик тез намоён бўлади. Менежмент ёрдамида ислохотни ҳам, асосий ишларни ҳам юқори савияда олиб бориб, салмоқли иқтисодий кўрсаткичларга эришиш мумкин.

Ҳозирги даврнинг юқори малакали менежерлари асосан қуйидаги хислатларга эга бўлишлари керак:

- воқеалар ривожини олдиндан кўра билиш, стратегик режани тўғри олиш;

- моддий-техникавий, молиявий ҳамда меҳнат ресурсларини вақтида ажрати ва тўғри йўналтира билиш;

- мураккаб вазиятларда тўғри ва асосли қарорлар қабул қила олиш;

- ўз касблари сирларини муқамал эгаллаш ва жон куйдириб ишлаш;

- асосий эътиборни қамчилик ва нуқсонларнинг келиб чиқиш сабабларини бартараф этишга қаратиш;

- ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш.

Бошқарув тамойиллари жуда кўп. Бизнинг шароитда бемалол қўлласа бўладиганлари «тўрт мақсад» ва «7-С» тамойилидир.

«Тўрт мақсад» тамойилига кўра, бошқарув иқтисодий, ишлаб чиқариш, «ноу-хау» ва ижтимоий қимояга оид вазифаларни бажаришни кўзлаб олиб борилади. Шу тўрт мақсадга оид миқдорий кўрсаткичлар белгиланиб, ҳамма ресурслар шу мақсадларга эришишга йўналтирилади.

«7-С» тамойили қорхона, фирма, хўжалик ўз олдига қўйган иқтисодий натижага эришиш учун қуйидаги йўналишларда иш олиб боришини назарда тутад: стратегия, структура, тизим, ходимлар таркиби, бошқарув қондаси, бошқарув маҳорати, якуний натижалар. Бу тамойилга мувофиқ, аввало, иқтисодий кўрсаткичлар ҳисоблаб чиқилиб, уларга эришиш учун лозим даражадаги ишлаб чиқариш структурасини яратиш, ресурслар билан таъминлаш, ходимларни танлаш,

ўқитиш, бошқарувда энг самарали усул ва тажрибаларни қўллаш лозим бўлади.

Япония ҳам менежмент соҳасида кўп янгиликлар яратган мамлакат. Ҳозир ҳам дунёда етакчилардан бири ҳисобланади.

Японлар бошқарувни, аввало, тўла берилиб ишлаш, агар керак бўлса, ўзини қурбон қилишга ҳам тайёр туриш, деб тушунадилар. Ўзини бошқарувга бағишлаган инсон ҳурматга сазовор бўлади ва жамиятда масъулиятли, шу билан бирга шарафли ўрин эгаллайди.

«Канбан» усули японларга тегишли бўлиб, у бошқарув илми тарихида энг самаралисидир. У ишлаб чиқаришнинг узлуксиз ҳаракатини таъминловчи бошқарув тизими ҳисобланиб, хомашёни тайёр маҳсулотга айлантириб, истеъмолчиларга етказиб беришни таъминлайди. Ходимларни танлаш ва ишга ёллаш, маҳоратини баҳолаш ва аттестациядан ўтказиш, ўқитиш ва малакасини ошириш, улар олдига аниқ мақсад ва вазифалар кўйиш, лавозимларни алмаштириб туриш (ротация) япон менежментининг ўзига хос хусусиятлариданди.

Японияда фирма манфаати бошқа ҳамма манфаатлардан устун қўйилади. Фирмада ишловчилар қатта оила руҳида тарбияланадилар. Ўзига нисбатан ғамхўрликни хис этган ходимлар ўзларини фирмага нисбатан бегона тутмайдилар. Раҳбарлар ва ишчиларнинг тақдирини бир деб қаралади ва шу боис улар бир ошхонада овқатланадилар ва донмо бирга бўладилар.

Умуман, японлар ҳам худди ўзбеклар сингари онлапарвар ва болажон бўладилар. Шу боис бу ерда менежернинг қобилиятига кўпчиликнинг фаолиятини уйғун ҳолда ташкил эта олишига, уларни бир бутун жамоага айлантира билишига қараб баҳо берадилар.

Хулоса қилиб айтганда, республика қишлоқ хўжалигида ҳозирги замон менежменти тажрибасини қўллаб, унинг имкониятларидан тўла фойдаланадиган пайт келди. Президентимизнинг «Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонига мувофиқ тармоқда ёпиқ турдаги ҳиссадорлик жамиятларини тузиб, менежментнинг ўзимизга хос ва мос усулларини қўллаб, бундай хўжаликларни японлар сингари бир бутун оила даражасига кўтариш ислохотлардан кутилаётган натижаларни бериши, шубҳасиз.

Ҳарб мамлакаглари менежментини асосан 2 хил фаолиятга эътибор юқори:

1. Техникага оид фаолият - маълум бир соҳада янги техника, технология ва хом-ашёларнинг прогрессив турларини яратиш, ўзлаштириш ва ишлаб чиқаришга жорий қилиш бўйича. Ушбу фаолиятда энг муҳими мутахассиснинг техника ва фан соҳасидаги билими, ихтирочилик санъати ва муҳандислик тажрибаси ҳисобланади. Бу соҳада ютуқ битта истеъдодли ихтирочининг меҳнати ёрдамида таъминланиши мумкин. Менежментнинг вазифаси эса истеъдодли кишиларни кидириб топиш, аниқлаш ва уларнинг ижод қилишлари учун барча шарт-шароитларни яратишдан иборатдир.

2. Бошқарув фаолияти - ишлаб чиқариш жараёнлари мувофиқлигини йўлга қўйишни таъминлаш, ходимлар фаолиятини уйғунлаштириш ва ташкил этиш бўйича.

Бошқарув фаолиятида олдингисидан фарқли ўлароқ, муваффақият асосан барча ходимлар меҳнатининг самараси эвазига қозонилади. Раҳбарнинг моҳирлиги - барча ишларни ўзи бажаришида эмас, балки кўпчилик фаолиятини ташкил этиш, керакли оқим сари йўналтиришдан иборат

Менежментнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

а) Истеъмолчини ўрганиш бориш. Корхона фаолияти билан боғлиқ фактларни ўрганиш ва таҳлил қилишни билиш. Мунгазам равишда ретроспектор таҳлил қилишни билиш. Корхона фаолиятига ташқи омиллар таъсирини прогноз қилиш.

б) Жорий ва келажакдаги вазифаларни белгилаш. Жамоанинг ички имкониятларидан фойдаланишга қаратилган стратегик концепцияларни ишлаб чиқиш.

в) Кўзланган мақсадларга эришиш йўлида барча ресурс ва воситаларни (ходимлар, асбоб-ускуналар, хом-ашё ва материаллар, молия, маълумот ва ҳ.к.) бирлаштиришни ташкил этишни таъминлаш. Корхонанинг ишлаб чиқариш дастурини барча турдаги ресурслар билан таъминлаш нуқтан-назаридан мувофиқлаштириш. Норматив базадан фойдаланиб смета ва баланс бўйича ресурсларни сарфлашга оид қўлланмаларни аниқлаш. Муҳим ресурслар устидан мустаҳкам назорат ўрнатиш.

г) Фаол ижро этувчи структураларни яратиш. Одамларни кадрлай билиш. Уларни танлай билиш, ўз вақтида ташаббускор ва қобилиятлиларининг мартабасини ошириш. Меҳнат жамоасини бошқаришнинг мақсад ва вазифалари билан хабардор қилиб бориш. Ходимларда ишга нисбатан бўлган қизиқишни ҳам моддий, ҳам маънавий ташкил этиш.

МЕНЕЖМЕНТ ЦИКЛИ

II. 2. КОРХОНА МАВҚЕИНИ МУСТАҲКАМЛАШДА МЕНЕЖМЕНТНИНГ РОЛИ.

Олдинги бўлимлардан аён бўлишича «менежер», «менежмент» деган, бозор иқтисодиётига тегишли бўлган тушунчаларни ўзлаштириб олдик. Ҳозирги давримизда «бизнинг директор яхши менежерда» ёки «бизнинг корхонада менежмент яхши йўлга қўйилган» деган ибораларни эшитиб қоламиз. Бу билан улар ўз бошлиқларининг маъмурий-буйруқбозлик системасидан бозор иқтисодиётига мос бўлган бошқаришнинг янги услубларини қўллаганлиги ҳақида хурсандчилик билан қайд қилмоқчи бўладилар. Менежер деганда биз лавозимни эмас, юқори малакали бошқаришни уюштирувчи мутахассисни кўз олдимизга келтиришимиз керак, яъни ишлаб чиқариш воситаларига тааллуқли бўлган бир гуруҳ кишиларни замонавий бошқаришнинг янги услублари билан қуролланган бошқарувчини, ривожланган давлатларда, менежер деб атайдилар.

Менежер юқори унвонли ёки даражали бошлиқ бўлиши шарт эмас. Шунинг учун ҳам ривожланган мамлакатларда менежментнинг (ва шу сабабли менежерларнинг ҳам) уч поғонаси ёки тоифасини ажратадилар:

- Top management - бошқаришнинг юқори поғонаси:
- Middle management - бошқаришнинг ўрта поғонаси:
- Lower management - бошқаришнинг куйи поғонаси.

Менежмент - ўзига хос фаолият билан шуғулланувчи гижорат корхонасининг бошқариш органидир. Фарб мамлакатларида «Мерседес-Бенц» ёки «Дженерал Моторс» корхоналари дейилса, шу корхоналарнинг бошқариш органлари - менежментни тассавур қилинади, яъни корхонани унинг бошқариш органи - менежментни асосий вакили ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ҳар бир уддабуррон (ишбилармон) корхона иш юритиш жараёнларини ўзининг бошқарувчи органи - менежмент орқали амалга оширади. Бошқариш органлари ҳар хил тармоқларда бўлиб (давлатни, армияни, диний муассасаларни бошқаришда), уддабуррон корхонанинг бошқалардан фарқи, яъни менежментнинг асосий вазифаси, товар ишлаб чиқариш ёки керакли хизматни кўрсатиш, яна бошқа сўзлар билан айтганда бозор тизими орқали истеъмолчининг талабини қондиришдан иборатдир. Бошқа ташкилотлардан фарқли ўлароқ, ишлаб чиқариш ёки фойдали хизмат кўрсатиш уддабуррон корхоналарнинг менежменти, ўз фаолиятида, асосан, иқтисодий гушунчаларни асосий пойдевор деб ҳисоблаши зарур. Корхонанинг порлоқлиги ва келажаги менежментнинг юксак иқтисодий натижаларига эришганлиги билан аниқланади. Менежмент, ифодасига биноан, у шундай органи, индустриал ривожланган жамиятда фаол хизмат қилади, яъни менежмент ёки менежернинг иш фаолиятини жамият, ҳудуд, корхонага келтирган иқтисодий қаромати, натижалари билангина ўлчаш ва ҳисоблаш мумкин.

Менежмент асосан амалиёт бўлиб, илмни ҳам, мутахассисликни ҳам ўз ичига қамраб олади. Охири пайтларда, корхоналарнинг ўртасида рақобатнинг кучайиши ва бўҳнинг натижасида бозорнинг ўта тўйиниши натижасида, корхонани бошқариш (менежмент)да катта ўзгаришлар рўй берди. Агар авваллари бозорнинг ўзгаришига тез эътибор берадиган менежмент (менежер) ҳурмат ва эҳтиром қозонган бўлса эндиликда эса ўз корхонаси учун янги бозор топадиган ёки бор бозорни ўз қўймасига оғштирадиган менежмент (менежерлар)нинг баҳоси юқори ҳисобланади. Менежментнинг асосий вазифаси хоҳлаган истакни мумкинлигини ва бор шарт-шароитларга таянган ҳолда мумкинлигини амалиётга оширишдан иборат деб бекорга айтмасалар керак. Менежментнинг асосий вазифалари:

- корхонанинг олдига қўйган мақсадларини (Management by objectives) амалга оширишдир. Шу хусусияти билан ҳам менежмент аввалги бошқариш услубидан фарқ қилади. Менежментнинг вазифасидан яна бири, содир бўлган одам ва материал ресурсларидан фойдаланган ҳолда рентабеллик корхона яратишдан иборат. Агар менежмент ва менежерлар фаол ишласа, корхона бошқа конкурент корхоналарга нисбатан сифатлироқ, лекин арзонроқ товарлар ишлаб чиқариш ёки фойдали хизматлар кўрсатиши лозим;

- у доимо иш воситаларига эга бўлган одамлар гуруҳининг ишини уюштиришдан иборат;

Корхона тузиш учун капитал ёки молчи, менежернинг мўлжаллаган ишини биладиган, яъни корхонанинг мақсадини ва ютуғини таъминлайдиган ходимларни топиш, бозор иқтисодиёти ривожланган давлатларда ҳам катта муаммо, корхонанинг иши яхши бўлса майли, корхонанинг норентабел ишлашида оддий ишчиларни айбдор деб ҳисоблаш тўғри эмас, демоқчимизки, менежмент ва менежерлар бўйнида катта масъулият бор: бу ҳам бўлса, корхона инкирозга учраса ишчиларни эмас, бошлиқларни алмаштириш керак. Демак, менежмент коллективнинг ишини уюштириш экан, шу коллективда бўлган психологик муҳит, кишиларнинг меҳнатини рағбатлантириш орқали меҳнат самарадорлигини ошириш менежернинг асосий вазифаларидан бўлиш керак. Менежер қарор қабул қилиш жараёнида айни вақтни эмас, келажакли назарда тутиши керак; бир корхона ишлаб чиқараётган маҳсулот учун бозорлар топиш, топилган бозорларда ўз мавқеини мустаҳкамлашдан иборатдир. Шу йўл билан менежер корхона олдига қўйилган асосий мақсадни бажаради. Корхонадаги ишчиларни иш жойлари билан таъминлайди, уларни рағбатлантиради, истеъмолчининг хоҳишини қондиради. Истеъмолчининг хоҳишини қондириш йўлида эса менежментнинг маркетинг ва янгиликни (инновация) вазифалари асосийлардан бўлиб ҳисобланади.

Маркетинг вазифаси фақатгина маҳсулотни сотишда эмас, ундан кенгроқ кўламда, яъни маҳсулотни сотгандан кейинги даврни ҳам ўз ичига олади. Масалан, маркетинг илмий изланишлар, хом ашёни сотиб олиш, маҳсулотни ишлаб чиқариш, қадоклаш, бозорга етказиш, истеъмолчиларга солиш, хизмат кўрсатиш, эҳтиёт қисмлар билан таъминлаш ва ҳоказо даврларни ўз ичига олади ёки қисқаси истеъмолчининг хоҳишини қондиришдан иборатдир. Маркетингнинг

концепциясини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш фақатгина юқори поғонали менежментнинг вазифа доирасига киради.

Маркетинг бошқариш фаолияти сифатида ўз ичига қуйидагиларни олади:

- маълум бозор ёки унинг сегментида аниқ товарга бўлган талабни ўрганиш;

- бозор талабини муфассал ҳисобидан келиб чиқиб маҳсулот бўйича маркетинг дастурини тузиш;

- уни ишлаб чиқариш самарадорлиги ва товарнинг энг юқори чегара баҳосини аниқлаш;

- фирма хўжалик фаолиятининг охиригги натижасини аниқлаш, яъни даромад ва соф фойдани аниқлаш;

- Компанияларда марказий маркетинг хизмати ташкил қилинган бўлиб, у қуйидаги фаолият йўналиши бўйича жавобгардир:

- маҳсулот бўйича маркетинг дастури;

- бозорни тадқиқ қилиш;

- янги тур маҳсулотлар ва товарларни ишлаб чиқиш;

- реклама ва истеъмолчиларга техника хизмати кўрсатиш;

- сотишни ташкил этиш;

- товарни таниш;

- маркетинг фаолияти бўйича умумий раҳбарлик.

Юқори поғонали менежментнинг асосий вазифасидан бири янгиланиш (инновация) бўлиб, у юқори сифатли янги маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқаришни ўз ичига қамраб олади. Янгиланиш деганда фақатгина техникавий янгиланишни эмас, хизмат кўрсатиш соҳасидаги янгиланишларни ҳам (хизмат кўрсатишнинг янги турлари, истеъмолчига мос келадиган нарх-наво, сифатларнинг янгиланиши) кўз олдимизга келтиришимиз мақсадга мувофиқ бўлади. Атроф-муҳитнинг ифлосланишига қарши кураш ҳам шулар жумласидандир;

- Менежментнинг ечадиган масалаларидан яна бири одам соғлиги учун хавфли бўлган, юқори малакали иш-кучини талаб қилмайдиган, атроф муҳитни ифлослантирадиган жариёнларни автоматлаштиришдир. Қорхонанинг самарали фаолияти унинг ташкилий структурасига боғлиқдир. Шу жиҳатдан қорхонада самарасиз, паразит ҳолатида ишлайдиган гуруҳ ва шахсларни ўз вақтида йўқ қилиш ҳам менежментнинг вазифаларидан ҳисобланади. Бозор шароитида, айниқса рақобатлар мавжудлигида, баъзи бир йирик истеъмолчиларнинг аҳволлари тангликка яқинлашганида қорхонанинг келгусида хатарлик эҳтимоли ошиб бораверади. Менежментнинг ҳамма қонун

қоидаларига рия қилиб, корхонанинг келажagini режалаштирганда ҳам хатар эҳтимолини бутунлай йўқ қилиб бўлмайди. Корхона шароитида таҳлил ишлари катта аҳамиятга эгадир. Таҳлил қилинаётганда корхонанинг бозордаги мавқеини кечаги ёки бугунги кунга қараб эмас, узоқ келажакдаги аҳволини назарда тутиш керак;

• корхонада психологик аҳволни бошлиқ билан хизматчилар ўртасидаги муносабатни, хизматчилар билан хизматчилар орасидаги муносабатни юқори ҳурмат тариқасида ушлаб туришдир. Чунки шундай бўлмаса корхонанинг кушан-кунга аҳволи бозорда, айниқса истеъмолчилар орасида сусайиб боради, меҳнат самарадорлиги пасаяди ва буларнинг ҳаммаси корхонани инқироз даражасига олиб келиши мумкин.

Фирма ёки корхонанинг раҳбарияти бозордаги аҳволни таҳлил қилганда қуйидагиларга эътибор бериши мақсадга мувофиқ бўлади:

• ҳозирги вақтда корхона чиқараётган маҳсулотларнинг бозордаги мавқеи хоҳлагандайми ёки йўқми?

• корхона чиқараётган маҳсулотларнинг мўлжалланган бозордаги аҳволи қай тарзда?

• ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг қайси бирини, самарадорлик нуқтани назаридан, корхона режаларидан чиқариб ташлаш керак?

• янги бозорларга мўлжалланган маҳсулотларни ишлаб чиқариш қай аҳволда?

• агар юқорида кўрсатилган масалалар ижобий ечимга эга бўлса, у ҳолда ҳозирги бошқариш тузилмасига қандай ўзгартиришлар киритиш керак?

Янгиланишни киритиш, юқорида айтганимиздек, корхонага эмас, балки истеъмолчига боғлиқ бўлиб, корхонанинг менежменти эса истеъмолчига керак бўлган янги маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ўзининг таҳлилига асосан, улардан аввалроқ чиқаришни кўзда тутиши ва шу даражада самарали иш олиб бориши керак. Бу соҳала қуйидагиларга эътибор бериш керак:

• бозорнинг маълум бир қисмини эгаллайдиган янги маҳсулот ёки хизматларни аниқлаш;

• эскирган маҳсулот ва хизматларнинг ўринини олувчи янги маҳсулот ва хизматларни аниқлаш;

• янгиликларни киритиш ва иш жараёнининг қолган соҳаларида (иш юритиш, жамоатчилик билан алоқа ва муносабатлар ва ҳоказолар) иш услубларини ўзгартириш.

Бу ишларни амалга ошираётганда янги (математик моделлар, компьютерда оптималлаш ва ҳоказо) услублар билан «бозор»ни вужуди билан сезаоладиган кишиларнинг фикрига ҳам дулоқ сола билиш керак.

Бундай янгиланиш таҳлиллари ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни ва ишлаб чиқариш дастурларини 2-5 йил ичида (автомобил ишлаб чиқариш тармоғи ҳар йили янги модел ишлаб чиқаради) янгилаб, ўзгартириб туриш корхоналар учун жуда зарур ва кераклидир.

Ҳозирги кўп тармоқли ишлаб чиқариш жараёни нуктан назаридан мураккаб бўлган корхоналарга бир кишининг намунали менежер бўлиши ҳақиқатдан узоқдир. Шунинг учун ҳам ғарбдаги йирик корхоналарда раҳбарият бир киши тарзида эмас, ишчи гуруҳ тарзида амалга оширилади. Жуда майда бўлмаган фирма ва корхоналарда менежерлар баъзи бир ваколатларини бошқа бошлиқларга вақтинчалик бериб турадилар. Шундай қилиб замонавий ғарб корхоналарида бир гуруҳдаги менежерлар бошқа гуруҳдаги менежерлар билан узвий боғланган ҳолда (Managing Managers) иш олиб борадилар.

Managing Managers бошқариш тизими масала қўйиш ва ўзини ўзи текшириш асосида олиб борилиши керак. Бу тизимда юқори бошлиқдан тортиб то мастер ёки катта ишчигача ҳамманинг ўз олдига қўйган ва корхона умумий мақсадининг бир бўлагини ташкил этадиган аниқ ва раван масалалари бўлиши керак. Иш юритишнинг бундай услуби ўз-ўзини тешкиришни жорий қилиш билан бирга, хизматчиларнинг ишдан ҳайдалиш ёки пул мукофоти олмаслик ҳақидаги ваҳима ва таҳликасини йўққа чиқариш мумкин. Шундай қилиб менежментнинг асосий ечадиган масалаларидан бири ҳар бир корхона аъзосига аниқ ва равшан масала, ҳар бир менежер эса ўзининг ютуқ ва камчиликларини таҳлил асосида олиб боришни ва шу билан корхона олдида турган мақсадларга эришишда самарадорликни оширишдан иборатдир. Юқоридагилардан келиб чиқадики, юқори раҳбарият ҳеч қачон истеъмолчининг ролинини, ходимлари эса, раҳбарият билан узвий боғланган ҳолда, у билан ишлашга тайёр эканлигини бир дақиқа ҳам унутмаслиги шарт.

Ғарб мамлакатларида корхона ёмон ишласи «балик бошидан сасийди», «бутилканинг тор жойи юқорисида» деган иборалар ишлатилади. Австрия императорлари бир неча бор ўзларини биринчи халқ хизматкорлари деб айтганлари бежиз эмасдир. Баъзи бир бошлиқлар корхонанинг ютуғи,

ишчиларнинг осойишталиги унинг қабул қилган қарорига боғлиқ деб хато ўйлайдилар. Аслида эса бошликларнинг ҳаёт-мамоти, онласининг осойишталиги корхона ходимлари ва истеъмолчиларнинг хоҳишлари билан бевосита боғлиқдир.

Жойи келганда шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, ҳамма менежерлар, айниқса юқори поғонали менежерлар юқори маълумотли, ҳамма соҳадан хабари бор. айтганининг устидан чиқадиган, ирода кучи қаттиқ, хушмуомалали ва ҳоказо юқори баҳоли хусусиятларга эга бўлган киши бўлиши керак. Ҳар қандай учрашишларда, акционерлар билан и, хусусий мулк эгалари биланми, ўз ходимлари биланми, истеъмолчилар биланми ва ҳоказолар билан учрашганда корхонанинг мақсади учун фаол курашчи эканлигини кўрсатиши керак.

Раҳбарият янги хизматчини ишга олаётган пайтида унга ишчи кучи сифатида эмас, маълум бир даражадаги ижобий ва салбий хусусиятларга эга бўлган шахс деб қабул қилиши керак. Ғарб мамлакатларида «кишилар орасидаги муносабатлар»га бекорга бириччи даражали эътибор бермайди. р. Чунки бошлик билан хизматчилар орасидаги муносабат корхона олдида турган мақсаднинг бажарилишига катта таъсир кўрсатади. Ишга келаётган одамни фақатгина иш ҳақи эмас, унинг психологик талаблари ҳам қизиқтиради. шунинг учун корхонадаги психологик вазиятни ярата билиш менежермент учун ҳам бефарқ бўлиши керак эмас.

II. 3. МЕНЕЖЕР ВА КЕНГАШЛАР

Менежернинг жамиятдаги мавқеи, кишилар билан тил топиш усуллари, ақл-заковати, одамгарчилиги, воқеаларни олдиндан кўра билиш каби сифатлари қанча юқори бўлса, кенгашларда ўтказадиган вақти ҳам шунча кўп бўлади. Аввалам бор, бундай кишилар билан ҳамма кенгашишни хоҳлайдида! Ваҳоланки ҳамма ишлари кўнгилдагидек бўлаётган корхоналарнинг бошликлари ҳам кўп вақтларини кенгашларда ўтказадилар, бу самарали кенгаш ўтказиш услубларини билмаслик оқибатидир. Шу билан ҳам баъзи бир менежерларга керак бўлган, маслаҳатларни келтириб ўтамыз. Бу маслаҳатлар менежернинг қиммат баҳо вақтини тежаш имконини берар деган умиддамыз.

Аввалам бор, кенгашни кун тартибдаги асосий масалани ечишдан бошлаш керак: кўрилатган мавзунини ҳақиқатдан ҳам шу кенгашда кўриш керакми? Кўп ҳолатларда кенгашнинг асосий камчилиги - катнашчилар билан фикр алмашиш

жараёни амалга ошмай қолади, чунки раҳбарият йиғилганларга фақат ахборот бериш билан чеklangиб, саволларга қониқарли жавоб ҳам бермайди ёки берилган саволга лўндасига жавоб қилмайди. Агар кўриладиган мавзунини тезкорлик билан ечиш жуда ҳам зарур бўлмаса, хизматчиларга ахборот тарихида циркуляр хат ёки корхонадаги мавжуд бўлган компьютер тизими орқали етказиш мумкин бўлади. Корхонадаги ходимлар кенгашинини қуйидаги ҳолларда чақириб тавсия этилади:

1. Кўриладиган масалани ечишда жамоа қарори керак бўлганда, бу ҳолда керакли ахборот бир неча асосий бўлимларга олдиндан тарқатилиши керак;

2. Кўриладиган масала бир неча бўлимларга тааллуқли бўлган ҳолда;

3. Кўриладиган масаланинг ечилишида бир неча бўлимларнинг фикрларидан фойдаланиш зарур бўлган ҳолда.

Юқоридаги кенгаш ўтказиш ҳоллари зарурий деб топилса, қуйидагиларга эътибор бериш мақсадга мувофиқ бўлади:

1. Кенгаш аъзоларинини, унинг кун тартиби билан камда, кенгаш ўтказиладиган кундан икки кун олдин таништириши керак;

2. Кун тартибинини кўрсатганда, масалалар бўйича ажратилган вақтларни олдиндан белгилаб қўйиш керак;

Шундай бўлганда кенгаш қатнашчиларинини вақт нуқтан назардан анча тартибли бўлишга олиб келади;

3. Ҳар бир кенгаш қатнашчиси, кенгаш қатнашчиларининг рўйхати билан таништирилиши керак. Бу эса кенгашининг самарали ўтишига ижобий таъсир қилади.

Агар Сиз ўзингиз кенгашга раислик қилаётган бўлсангиз қатнашчилар, уларнинг лавозимлари ва улардан нималар кутаётганингиз ҳақида кенгашга қисқа (3-5 минут) ахборот беришни эсингиздан чиқармасликни тавсия қилинади. Ахборотда қуйидагиларга эътибор бериш керак бўлади:

1. Кенгашдан мақсад ва кун тартиби;

2. Баҳс олиб бориш тартиби;

3. Кўрилаётган муаммонинг ўтмишдаги қисқача тарихи;

4. Кўрилаётган муаммодан кутилаётган натижалар;

5. Эҳтимол бўлган ечимлар, уларнинг қабул қилиниши

ёки инкори.

Баённомани олиб бориш тартиби.

Кенгашга ўйчан, хотиржам кишиларни таклиф қилиш кенгашнинг хотиржамлик билан ўтишига олиб келадиган

омиллардандир. Мунозара пайтида эса ҳақоратлашга йўл қўймаслик, сўзга чиққанлар устидан кулмаслик, кенгашни эса олдига қўйилган мақсад сари олиб бориш керак. Мунозарادا қатъ шимоқчи бўлганларнинг ҳаммасига сўз бериш керак. Кенгашнинг яқун қисмида ҳаммага мурожаат қилиб: «Биз ҳозир қуйдагилар ҳақида келишиб олдик, яъни ... ҳамма кенгаш қатнашчилари ҳозирги айтилган гапларга розими?» - деб, кенгашнинг фикрини аниқлаш керак. Яқунда эса ким, қачон, нима қилишини аниқлаш эсингизда бўлсин. Кенгаш қатнашчиларига эса баённомадан бир нусхадан бериш керак.

II. 4. МЕНЕЖЕР ИШНИ ПУЧГА ЧИҚАРАДИГАН УН УЧТА «ЎЛИМ ГУНОХЛАРИ».

Ғарб мамлакатларида менежернинг бошқа ходимлар билан бўлган муносабатларига қатта эътибор берадилар. Бу ерда менежерларга ўн учта ишнинг пучга чиқарадиган «Ўлим гуноҳларини» эслатиб ўтмоқчимиз.

1. Шахсий масъулиятликдан ўзини олиб қочиш, яъни воқ кечини.

Менежернинг иши доимо ўнгидан келавормайди. Шундай ҳолатларда, баъзи бирлар, баҳоналар қидира бошлайди, энг ачинарлиги эса, масъулиятини қўл остидаги одамларга ўтказди., уларни айблашга уринади.

2. Ходимларнинг малакасини, энг ачинарлиси талафтини оширишда ҳаракатларига тўсқинлик қилиш;

Ишга олинган ходимларнинг баъзи бирлари жуда самарали ишлай олмайдди ёки ишга яхши ёндаша олмадилик натижасида қизиқишлиги паст бўлади. Шундай ҳолларда менежер уларнинг маънақасини ошириш йўли билан ишга қизиқтириши керак, чунки ҳар бир ўртачадан паст ишлайдиган хизматчининг таъсири дўстчилиқнинг натижасига ҳам ўтади.

3. Фикрлаш услубини ўзгартириш ўрнига ишнинг натижасини текшириш. Менежерлар хизматчилардан қўйилган мақсадга мувофиқ фикр юритишини кутадилар. Лекин, «беш қўл баробар эмас» деганларидек баъзи бир ходимларнинг фикрлари бошқа нарсаларга йўналиши натижасида қўйилган мақсад амалга ошмаслиги мумкин. Бу эса бутун корхонанинг пировард натижасига таъсир қилиши мумкин.

4. Нотўғри вазиятда туриш.

Хизматчилардан одоб сақлашни талаб қилган менежернинг ўзи одобли бўлиши, хизматчилар томонидан содир бўлган майда-чуйда хатоликларни кечира билиши керак.

5. Даромаднинг зарурлигини эсдан чиқариш.

Хар бир менежер корхона фаолиятига келадиган фойдага қўшган улуши билан катнашади. Шунинг учун у ўзининг фаолиятига гоҳи маҳалларда танқидий баҳо берса мақсадга мувофиқ бўлади.

6. Бошқариш ишларида ҳамма ходимлар билан бир хил муносабатда бўлиш.

Корхонада ишлайдиган хизматчиларнинг ҳаммаси бир хил маълумот, дунёқараш, характер, хусусиятларга эга десак хато қилган бўламиз.

Хар бир ходимнинг мутахассислигида камчиликлари ҳам, ютуқлари ҳам хар хил бўлади. Шунинг учун ҳам: «Корхонада ишловчиларнинг ҳаммаси бир хил» - деган менежер катта хатога йўл қўяди ва бу эса унинг пировард ютуғига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

7. Эътиборни қўйилган асосий мақсадларга эмас, балки иккинчи даражали муаммоларга йўналтириш. Кимки қўйилган мақсадларни эсдан чиқарса, мийда-чуйда муаммоларга аҳамият берса бошлиқлик курсида узоқ ушлашиб қолмайди.

8. Бирга ишлайдиган хизматчилар билан дўстларча (ўртоқларча) эмас, тўраларча (буйруқбоз, кеккайган, бошлиқларча) муносабатда бўлиш.

Менежер хизматчилар олдидаги ўз бурчини етарли даражада сезиши керак. Тўра бошлиқ эса хизматчиларнинг олдидаги масъулиятига ҳам буйруқбоз сифатида аралашаверади. Бу эса хизматчиларнинг масъулиятлилик бурчини сусайтиради.

9. Корхонанинг умумий қонунларини бузиш.

Фойда ва харажатларни ҳисоблашдаги ютуқ ва камчиликлардаги, корхонанинг асосий ва келажакдаги йўналишларидаги аниқликлар менежернинг иш жараёнида тўсқин бўла олмайди.

10. Ходимларга ақл ўргатиб, тиклиничлик қилмоқлик.

11. Менежер олдида қўйилган мақсадларга эришиш учун қўл остидаги хизматчиларнинг иш шароитини яхшилаш, рағбатлантириш, ходимлар орасидаги муносабатларни беғараз ҳолда амалга ошириши керак.

12. Эътиборсизликка йўл қўйиш.

13. Яхши менежерлар иш фаолиятида қолган ходимларга ўрناق бўлиши ва уларнинг қўлларидан келмайдиган ишларни улардан талаб қилмаслиги керак. Хизматчилар томонидан бўладиган ташаббуслар менежернинг доимо эътиборида бўлиши керак.

14. Фақатгина яхши ишлайдиган ходимларнинг ишларини юқори баҳолаш.

15. Моҳир менежер бўлиш учун ходимларга ўзи қўлга киритган ютуқларни беғаразлик, мақганчоқликсиз сездириши керак.

16. Одамларга хийла-найранг ишлатиш.

Одамларга дўк, пўписа қилмоқлик, ваҳима, парокандалик туғдириш, ношуд бошлиқнинг иш услуби. Моҳир менежер қўл остидаги хизматчиларнинг қўйилган мақсадга ижодий ёндашишига, уларнинг қўйилган мақсадни бажаришга гайёр эканликларига ишонган ҳолда иш олиб боради. Бу эса ғарбдаги менежерлар тили билан айтганда: «бошлиқлик қилмоқ - бу ўз-ўзини (олдинга қўйилган мақсадни) енгмоқ, эпламоқ» - деганидир.

Хулоса қилиб, айтганда, корхона унинг раҳбарияти, ходимлари муайян мамлакат иқтисодиётнинг бир бўлагидир. Менежерлар, айниқса юқори поғонадаги раҳбарият корxonанинг бозордаги мавқеи корхона ходимларига боғлиқ эканлигини яхши англашлари керак. Корxonанинг яшашини оқлаш учун нафақат истеъмолчиларнинг, балки ўз ходимларининг ҳам эҳтиёжини, заруриятини қондириш зарурдир.

II. 5. ШЕРИК (РАҚИБ)ЛАРНИ АХТАРИШ ВА УЛАРНИНГ ИМКОНИЯТЛАРИНИ АНИҚЛАШ.

Ғарб мамлакатларидаги йирик корxonалар, охириги ўн йиллик давомида, хорижий йирик бозорларда ўз филиалларини ташкил қилаётирлар. Биринчи навбатда бу кўп маҳсулотли йирик корxonалардаги ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш ва шунинг натижасида ўз мамлакатларидаги бозорларнинг торлиқ (хажмий кичиклик) кидиши билан боғлиқдир. Иккинчи томондан эса бундай концернлар хорижий мамлакатларда - жойлашган бозорларнинг имкониятларини максимал даражада ўз фойдаларига бўйсундиришга интилишидандир. Иккинчи масалани ҳал қилиш борасида хорижий бозорларда ўз шароитларини яхши биладиган «она» компаниясидаги филиалларни ташкил қилиш муаммосини ечиш зарур бўлади. Бу филиаллар эса, истеъмолчиларга маҳсулотларни хорижий мамлакат эмас, ўз мамлакатида жойлашган корxonалар ишлаб чиқаради деган таассурот қолдиради. Юқорида кўрсатилган сабабларга кўра ғарбдаги йирик корxonалар XX асрнинг иккинчи ярмида ёки тижораг корxonаларини ёки ишлаб чиқариш бирликлари сифатида

хорижий бозорларда ўз филиалларини ташкил қилдилар. Халқаро концернларнинг тажрибасини таҳлил қиладиган бўлсак юқорида айтганимиздек, янги бозорларни ўзлаштириш уч босқичдан иборат деган халосага келиш мумкин.

I. Босқич. Чуқур ва ҳар тарафлами таҳлил натижасида бозорни ва ундан келадиган фойдани ўрганиш. Ўрганиш натижасидан: «шу бозор билан шуғулланиш керакми?» - деган саволга тўла ва аниқ жавоб тайёрлашимиз керак. Чунки ҳар хил жойда бозорнинг катта кичиклиги, бож олиш, кафолаглаш ва ҳоказо муаммоларнинг тутилишини инобатга олиш керак.

Масалан, халқаро концернлардан ҳисобланган Швецариянинг «Нестле» концернини олайлик. Бу концерн эмизикли ёш болаларга қадоқланган сут ва бошқа овқатларни Африка мамлакатларидаги мавжуд бозорларга олиб чиққанида арзимаган бир нарсани: эмизикли оналар ўз болаларини кўкрак сутлари билан боқишга одат қилганликларини инобатга олмаганлар. Янги она сути ҳақиқатдан ҳам гўдаклар учун анча қулай бўлиб, ҳар хил касалликларга қарши иммунитет туғдиради. Лекин сармояси катта бўлган концерн фирмалари, рекламалар ва ташвиқотларга катта маблағлар харажат қилиб, болаларни кўкрак сути билан боқиш замонавий эмаслигини «исбот» қилдилар ва натижада Африка мамлакатлари бозорларида сут ва гўдак болалар учун керак бўлган бошқа овқат маҳсулотларини кенг кўламда сотишга эришдилар. Бундай «ғалаба» биринчидан шундай ҳам камбағил бўлган Африка мамлакатларининг бошқа соҳаларига зарурроқ бўлган чет эл валюталарини «керак бўлган» болалар озуқасига сарфлашга олиб келган бўлса, иккинчи томондан шифокорлар ва «Бутун дунё» соғлиқни сақлаш уюшмаларининг она сути эмганига нисбатан текширишлари гўдак ва ёш болаларнинг соғлиги яхшиланмаганлигини кўрсатади. «Ғалаба» натижасида гўдак ва ёш болалар орасида ҳар хил касалликлар кўпайди. Бу мисол эса халқаро концернларнинг хорижий бозорларда фойда олиш учун ҳар хил йўл-йўриқларни қидиришларидан дарақ беради.

II. Босқич.

Бу босқичда экспортёр (бозорга ўз маҳсулотини олиб кирувчи хорижий менежер) шу бозордаги ерли савдо фирмаларнинг ичидан ўз вакилини танлайди. Вариант тариқасида тезкорлик билан ўз филиалини очишни ҳам кўриб чиқиш мумкин.

Ерли вакилни танлашнинг ўзига хос бир неча афзалликлари яққол кўзга ташланади. Биринчидан у шу ернинг шарт-шароитини яхши билади. Иккинчидан ерли вакилнинг шу мамлакатдаги ҳар хил табақадаги имтиёзли кишилар, сиёсий арбоблар билан бўлган яхши муносабатларни тижорат ишининг кўл келишига таъсир кўрсатиш мумкин. Бу таъсир айниқса ривожланаётган Африка мамлакатларида ерли вакилнинг подшоҳ оиласига яқинлигига боғлиқдир. Учинчидан, ерли вакил бир жойнинг сервис ва таъмир ишлари билан шуғулланиб, омориде эса керакли микдорда тайёр ва захира буюмлар сақлаши мумкин. Юқоридаги афзалликларнинг устига, ерли вакил билан бўлган тижорат ишлари филиал очишдан кўра арзонроқ бўлиб, иш бошлашдаги харажатлар кўп пайтда самарадорликни оширади. Ерли вакил ўзининг хорижий экспорттери билан унумли ишлаши натижасида ўзининг имконияти бозор талабини қондира олаётганини сезади. Бу эса халқаро концернларни бозорни ишғол этишнинг учинчи босқичига филиал очишга даъват этади.

III. Босқич.

Филиал очишнинг имкониятлари ҳар хил бўлиб турмушда учрайдиган уч тури ҳақида қисқача маълумот берамиз:

1. Концерн ерли вакилнинг бозордаги сотув фирмасини сотиб олади. Бу имконият оилавий корхона учун тааллуқли бўлиб, унинг иш олиб борувчи бошлиғи қаригаълиғи, тижорат ишларини давом эттирадиган кишиси бўлмаган ҳолда мавжуд бўлади;

2. Бу ҳолда гап ерли вакилнинг корхонасини экспорттер томонидан қисман ёки бутунлай сотиб олиш орқали, фирма-агентнинг бирдан-бир эгаси ёки шерикчилик эгаси бўлиши ҳақида бораётти.

3. Халқаро концерн ерли вакил билан контрактни бекор қилади ва ўзининг янги филиалларини барпо этади. Контракт ёки битимни бекор қилиш учун куракда турмайдиган бир баҳона топиладию, бу баҳонани аниқлаш учун гоҳида жуда кўп вақт кетади.

Аниқлаш вақтида сармоясини кўп бўлган концернлар вакилига мажсулот беришни тўхтатиб, вакилни унга ишдан чиқарма пул олиш ҳақидаги битимга рози қилади. Яна қайд қилиб ўтиши керакки, вакил билан бўладиган шартномада жуда кўп қатгис жойларни бўлиб, улардан бирортасин бузилса, концерн битимни бекор қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Шунинг учун ҳам

ғарб мамлакатларида савдо қонунномаларида агар контракт ёки битим, ким томонидан бўлишидан қатъий назар бекор қилинса, ерли вакилга маълум бир маблағ тўланиши кўзда тутилади. Шунинг учун ҳам хоҳ ерли савдо фирмаси вакили билан контракт тузиладими, хоҳ мустақил филиал очишга тўғри келадими, мавжуд бўлган у ёки бу мамлакатнинг қонунномаларини билиш ва уларга амал қилиш керак.

Тарихий одағга биноан халқаро концернлар юқорида қайд этилган босқичларнинг ҳаммасидан ўтадилар. Босқичларни амалиётда жорий қилишда бозорнинг ҳажми, бож тўсиқларининг мавжудлиги ва ҳоказо шароитларни инобатга олиш керак. Қай ҳол ёки ҳолат бўлмасин келажак шерикнинг қуйидаги ҳислатлари мавжуд бўлиши керак:

- молия ҳолати мустаҳкам бўлиши керак;
- бозорни аъло даражада билиши керак;
- янги вакиллик ваколати билан фаол шуғулланиш ихтиёри бўлиши керак.

Келажак шерикни танлашда «тўйимсиз», «ҳаракатчан» ёш корхоналарга қўпроқ эътибор бериш керак, чунки корхоналар янги бозорларни ўзлаштириш йўлида тиниб-тинчимай ҳаракат қиладиган шериклардан бўладилар. Янги бозорларни ўзлаштириш нияти тутилиши билан унинг қошида шунга оид ташкилий тузилма ўзининг менежменти бўлиши керак.

Қай тарзда бўлмасин, корхонанинг ташқи бозордаги вакилини тайинлаш маросимига оид бўлган қуйидаги баъзи бир маслаҳатларни келтириш ўринлидир:

• бўлажак вакилнинг ўз истеъмолчилари ва бўлажак истеъмолчилари орасидаги маъқул қандай, қайси корхоналарнинг, шу жумладан қайси рақиб корхоналарнинг вакили ва ҳоказолар?;

• молиявий ҳатарли бўлган бозорлардаги вакил сотилган маҳсулотларга пул тушушига қафолат бўлиши мақсадга мувофиқ бўлиб, бу хизмати учун асосий оладиган маошга бир-икки фонд маблағ қўшиб берилишини унга уқтириш керак;

• тайёр маҳсулотни сотадиган ва уни таъмир қиладиган вакилнинг маҳсулот ва эҳтиёт қисмлар сақлайдиган омбори, ўзининг устаконаси бўлиши ҳам мақсадга мувофиқдир;

• янги тайинланган вакилга жуда катта ҳудудда савдо-сотик ва бошқа ишларни зудлик билан эмас, аста-секин ва кам-камдан олиб боришни ишонич тавсия қилинади.

Хар доим бозор мавжуд бўлган мамлакатларда, вакилга лайрихоҳлик билдирувчи миллий қонунномаларнинг борлиги эсда туриши керак.

Охириги пайтларда, одатдаги маҳсулотни экспорт қилиш бир қанча қийинчиликларга дучор бўлмоқда. Биринчи навбатда протекционизм, яъни бошқа давлатлардан келтириладиган маҳсулотларнинг мамлакат бозорларига киришига қаттиқ қаршилик кўрсатиши деб тушуниб, унга қарши янги усуллар ахтариши керак бўлади. Бу соҳада халқаро маркетингнинг янги ютуқларига таянган ҳолда, лицензия ва «ноу-хау», бошқариш хизматларини таклиф қилиш, маслаҳатга оид битимлар тузиш, компенсацион ва бартер алмашишларнинг ҳамма турларини ишга солиш, қўшма корхоналар тузиш учун катта капитал маблағ ажратиш, ўз филиалларини тузиш каби тижоратнинг янги усулларини қайд қилиш мумкин. Дунё бозорида юқорида қайд қилчиган услублар ўзларининг юқори самарасини бераётир.

Кооперация йўналишидаги биринчи ҳал қилувчи илк қадамлардан бири лицензияларни таклиф қилишдир. Лицензия сотишнинг устуңлиги ажратилган маблағлар ичида молиявий воситаларнинг бевосита йўқлигидан иборатдир. Лицензион битим тузишда ички қаршиликни, яъни "она" фирманинг қилган изланишларининг натижасини ва бошқа давлатга бериш каби бўлган психологик тўсикни енгиб ўтишга тўғри келади, чунки бу ишлар натижасида янги рақиб корхона дунёга келиши мумкин. Лекин лицензияни сотиш бож тўсикларидан холидир. Лицензияни сотиш ташқи бозорни тез ўзлаштиришнинг асосий усулларидан ҳисобланади. Лицензион битимнинг патентли шартнома ва «ноу-хау»ни сотиш шартномаси каби усуллари мавжуддир. Лицензион келишувда лицензион патентни ҳам «ноу-хау»ни ҳам беришни кўзда тутлади, чунки асбоб ускуналарни ишга туширишда, кадрлар тайёрлашда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг сифатини оширишда техник ёрдамдан ташқари тижорат ишлари ҳам катта роль ўйнайди.

Лицензия беришда унинг ҳақини тўлашнинг икки хил имқонияти бор:

- умумий пулни бир йўла ёки бўлақлар билан тўлаш;
- умумий пулни ишлаб чиқарган маҳсулотнинг ҳажмига ва унинг сотилишига қараб тўлаш (халқаро миқёсда алмашувнинг 2-5 фонзи). Хулоса қилиб айтганимизда, лицензия сотишнинг қўидаги устуңликлари мавжуд эканлигини эсда тутиш мақсадга мувофиқ бўлади:

1. хорижий бозорни тезкорлик билан ўзлаштириш мумкин, чунки қурилиш ва бошқа асбоб ускуналарни сотиб олиб келтиришга сарфланган вақт тежаллади;

2. сиёсий аҳвол номуътадил бўлган мамлакатларда экспроприация масалалари четланиб ўтилади;

3. экспортер иш бөрүвчи ролни бажаради;

4. хорижий мамлакатларга ўз мамлакатида норентабел бўлиб қолган ишлаб чиқаришни ўтказиш мумкин;

5. лицензияга олинган маблағ изланишларга кетган харажатларнинг бир қисмини бўлсада қоплайди;

6. айрим ҳолларда яширин рақибларга, улар ўзлари рақиб маҳсулот чиқаришни ишлаб топиларидан олдинроқ лицензия сотишни тавсия этилади.

Хорижий бозорларни ўзлаштириш усуллари ичида яна бир усул яъни, ерли шерик билан биргаликда капитал маблағ ажратиш усули ҳам мавжуд. Ушбу усулни амалга ошираётганда қуйидагиларни инобатга олиш керак:

* конкрет мамлакатнинг қонунномаси ерли шериклар иштирокисиз, яъни фақат хорижий маблағ ҳисобига филиал барпо этишни ман қилинади;

* кўп ҳолларда ерли савдо фирмаларининг молиявий аҳвали етарли бўлиб, капитал қурилишига маблағ сарфлашда хорижий капиталга зарурий эҳтиёжлар бўлади;

* кўпинча, ерли шерикларни қўшма тижорат ишларига жалб қилинганда, ерли ҳукумат томонидан турли-хил имтиёзлар яратилади, (ерни арзонроқ сотиш, арзон уй жойлар ва ҳоказолар);

* кўпинча, капитал маблағ ажрағилишида иқтисодий ёки сиёсий хатоликларга дуч келмаслик учун ерли шерикларни тижорат ишига жалб қилиш керак;

* ерли шерикнинг мавжуд бўлган ўз юртидаги устунликлари (савдо-сотиқ ва тижорат ишларидаги яхши обрўси, бозорни тез ўзлаштирувчи сифатлари) донмо инобатга олиниши керак.

Бўлажак шерик билан қўшма корхона тўғрисида келишилгандан кейин, иккала шерик «келажак ишлар баённомаси»ни имзолайдилар. Бу баённомада қўшма корхона тузиш, қайси соҳаларда иш олиб бориш тўғрисида принципиал келишилинади, бундай баённомани тузаётганда адвокатни жалб қилиш мақсадга мувофиқдир. Лекин «келажак ишлар баённомаси»ни тузиш қўшма корхона тузиш дегани эмас, чунки кейинги музокараларда келишмовчиликлар чиқиб қолиши мумкин. Қўшма корхона тузишдаги асосий ишлардан бири

корхонанинг биринчи бюджетини (ҳаражат ва фойдалар сметаси) тузиш бўлиб, унда ишлайдиган соҳалар ва корхонанинг ишашин учун керак бўлган хом ҳисоблар қилинади, бундай корхонанинг рентабеллиги қай ҳолда эканлиги аниқ кўриниб туради.

Ғарб мамлакатларида янги тузилган корхона биринчи икки-уч йил зарар билан, ундан кейин эса фойда билан ишлайди, деган фикр ҳам йўқ эмас.

Кўшма корхона, фирма, филиаллар тузиш ҳар қил ва кўпчилик мамлакатларнинг иктисодиётини чамбарчас боғлаб, дунё бозоридаги тижорат жараёнларини фаоллаштиради, шунинг учун ҳам факатгина дунё бозорини эмас, бўлажак шерикларимизнинг ўзларини, яъни уларнинг жамиятда қандай тутишларини, бошқа, яъни бўлажак шерик мамлакатларнинг урф-одатларини ва нафақат тижорат учун керак бўлган томонларини яхши ўрганишимиз ва билишимиз керак, зеро бизнинг менежерлар ҳам, кенг кўламда, хорижий давлатларда тижорат ишларини олиб боришади деган умиддамиз.

II. 6. МАРКЕТИНГ ТАДҚИҚОТЛАРИНИ ОЛИБ БОРИШ ТАРТИБИ ҲАҚИДА

Жаҳоннинг етакчи давлатларида ҳозирги вақтда бошқа давлатлар билан савдо муносабатларини таъминлаб келаётган яхлит маркетинг тадқиқотлар тизими барпо этилиб фиолият кўрсатиб келмоқда.

Ўзбекистон Республикасида ҳам унинг мустақиллигини, экспорт салоҳиятини мустаҳкамлашга ишлаб чиқарилаётган ва ташқаридан олиб келинаётган маҳсулотлар талабини ўрганиш йўли билан эришиш учун яхлит маркетинг тадқиқотини бунёд этиш ҳаёт тақозосига айланиб бормоқда.

Бу борада республикамиз ҳукумати томонидан олиб борилаётган босқичма-босқич тадбир-чоралар эътиборга моликдир. *Чет эл тажрибалари ва Ўзбекистон республикаси шарт шароитидан келиб чиқиб маркетинг тадқиқотларини ташкил этишининг куйидаги ташкилий тузилмаси лойиҳасини кўриб чиқиш мумкин.*

Таклиф этилаётган маркетинг тизимининг ташкилий тузилмаси куйидаги босқичлардан иборатдир.

Биринчи босқич корхона, ташкилот, кичик, кўшма корхоналар ва шу кабиларнинг ахборот органларини бирлаштиради Ушбу органлар тадқиқот ва ўрганиш объектларининг манбан бўлиб ҳисобланади, чунки улар орқали

маҳсулот ва хизматларнинг кўринишлари баҳоси белгиланади. Қайд этилган ташкилотлар ҳар кварталда компьютер тармоғи ёки қоғозсиз узатувчилар ёрдамида ишлаб чиқарилаётган ёки ишлаб чиқариш мўлжалланаётган, сотиб олинаётган моллар баҳоси, ҳажми, янги технология, асбоб-ускуналар ҳақидаги ахборотларни туман ҳокимиятларидаги ахборот-маркетинг маркази учун тайёрлашлари назарда тутилади. Туман ахборот-маркетинг маркази келиб тушган ахборотларни тартибга солади ва туман раҳбариятига мурожаат этади. Туман ахборот-маркетинг марказида тайёрланган маълумотлар ҳар ойда вилоят ахборот-маркетинг марказига юборилади. Вилоят ахборот-маркетинг маркази эса мавжуд маълумотларни республика ахборот-маркетинг марказига узатади.

Худди шу тартибда корхона ва ташкилотлар илмий-техника ахборот органлари вазирлик, идора, акционерлик жамияти, концерн, ассоциация ва ш.к.ларнинг илмий-техника ахборот органлари орқали республика ахборот-маркетинг марказига тегишли маълумотларни узатадилар. Шундай қилиб мулкчилик кўринишидан қатъий назар республика ахборот-маркетинг марказига ҳамма ташкилот ва корхоналардан тушган маълумотлар йиғилабориб тегишли маълумотлар банки бунёд этила бошланади.

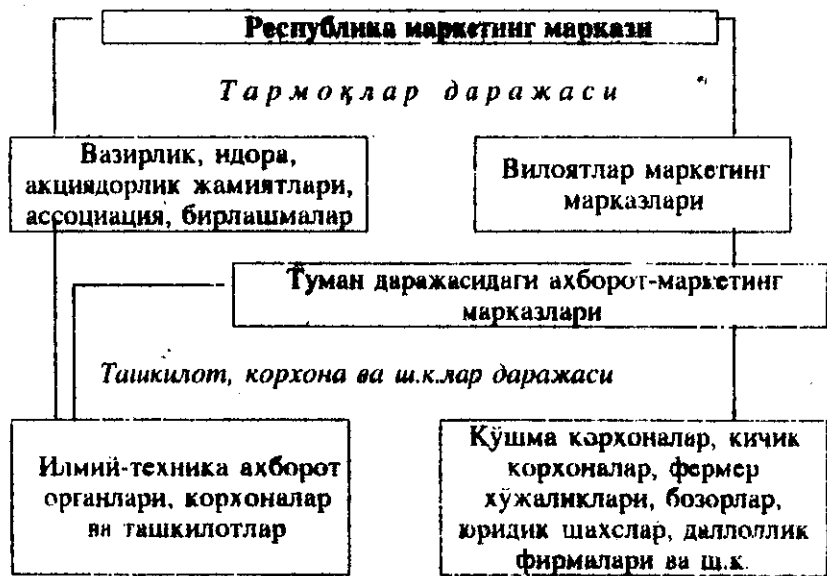
Маркетинг тизимининг **иккинчи босқичида** худди шу тартибда қайта алоқа таъмин этилади.

Республика ахборот-маркетинг марказининг асосий вазифаси мол, хизмат кўринишлари ҳақидаги ахборот, чет эллардан олинган ахборотларни маркетинг тизими қатнашчиларига ўз вақтида етказиб беришдир.

Маркетинг муҳит деб корxonанинг бозор фаолиятига таъсир этувчи омилларга айтилади. Маркетинг муҳитидан яхши фойдалана олган корхона кўп куч-ғайрат сарф қилмасдан юқори кўрсаткичларни қўлга киритиши, ундан фойдалана олмагани эса ҳар қанча ҳаражатлар эвазига ҳам мўлжалланган маррасига етолмай қолиши мумкин. Ҳар бир корхона самарали натижаларга эришиши учун маркетинг муҳитини батафсил ва мунтазам равишда ўрганиб, унинг ҳолати ва ўзгаришларини аниқ билиб, унга эпчилик билан мослашиб бориши зарур.

Маркетинг фаолиятига таъсир этувчи омилларнинг бир қисми корxonанинг ўз доирасида амал қилади ва унинг ички муҳити ёки корхона томонидан бошқариладиган (назорат қилинадиган) омиллар, деб аталади. Бу омиллар (назорат) даражасига қараб иккига бўлинади. Биринчиси, корхона юқори

ЎР маркетинг тизми ташкилий тузилмаси

раҳбарияти томонидан бошқариладиган омишлар бўлиб, уларга корхонанинг фаолият доираси ва умумий мақсади, бошқариш системаси, унинг тузилиши, маркетинг ўрни ва роли, корхона маданияти киради. Иккинчиси, маркетинг томонидан бошқариладиган (назорат қилинадиган) омишлар - корхонанинг мўлжалланган бозорини таниш, маркетинг мақсади, маркетингни ташкил этиш, маркетинг структураси ва бошқалардир.

Корхонадан ташқарида бўлиб унинг маркетинг фаолиятига таъсир қиладиган омишлар тўплами маркетинг ташқи муҳитини ташкил этади. У корхона ва унинг маркетинг хизмати томонидан бошқарилмайди. Маркетинг ташқи омишлари унга таъсир қилиш характери бўйича икки гуруҳга бўлинади. Улардан бир гуруҳи айнан шу корхонага алоқадор бўлиб, унинг маркетинг фаолиятига бевосита таъсир кўрсатади ва маркетингнинг махсус ташқи муҳити ҳисобланади. Бу гуруҳга корхонанинг истеъмолчилари (мижозлари), шериклари (товар, хом ашё, материаллар етказиб берувчилари ва маркетинг воситачилари), рақиблари, қизиқувчилари киради.

Янгича иқтисодий шароитда корхоналарнинг ташкил топиши, ривожланиши ва тугатилишини асосан бозор аниқлайди. Шу сабабли корхона яшовчанлиги кўпроқ раҳбариятнинг савияси, омилкорлиги, билимдонлигига ҳам боғлиқдир. Удабуррон раҳбар бозор билан муросага келиб ишлаши, шу орқали фойда кўриши талаб этилади. Масалан, корхона келгуси йилда қанча фойда олиши, бунинг учун у қандай ва қанча товар ишлаб чиқариши ёки сотиши, қандай даражада хизмат кўрсатиши керак каби вазифалар белгиланади. Ундан сўнг раҳбарият корхонанинг мақсадига етиши, белгиланган вазифаларни бажаришни таъминлайдиган бошқариш тизими ва унинг тузилишини аниқлайди. Бошқариш тизимида ҳар бир бўлимнинг (хизматнинг), шу жумладан маркетинг хизматининг алоҳида роли - маслаҳат беришдан тортиб то ҳал қилувчи кучга эга бўлган етакчилик даражасигача бўлиши мумкин. Маркетинг хизматига (бўлимига) унинг ҳамма вазифаларини тўла-тўқис бажариш топширилганда корхона фаолиятида унинг қалмоғи катта бўлади. Агар бу хизматнинг кўлами чеклаб кўйилган бўлса, корхона фаолиятида маркетингнинг роли ҳам паст бўлиши аниқ. Жаҳон илғор тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, йирик фирма, компания президентининг маркетинг бўйича махсус вице-президенти бўлиб, маркетинг хизмати бошқа бўлимлар фаолиятини умумий мақсадга йўналтирувчи ва ҳал қилувчи роль ўйнайди. Кўпгина оғир аҳволга тушиб қолган фирмалар маркетинг фаолиятини кучийтириш натижасида янада юксалиб кетганлар.

Корхонанинг маркетинг фаолиятига унинг товар, хом ашё ва бошқа материаллар етказиб берувчи шериклари сезиларли таъсир этади. Маълумки, ишлаб чиқариш корхонасининг шериги белгиланган пайтда хом ашё етказиб бермаса, у миқозлари олдидаги мажбуриятини бажари олмай қолади. Савдо корхонасига товарни вақтида етказиб бермаслиги оқибатида истеъмолчилар талаби тўла қондирилмайди. Бундай салбий ҳолат корхонанинг маркетинг стратегиясини амалга оширишга катта ҳалақит беради ва унинг мақсадига етишни хавф остида қолдиради. Бозор муносабатларининг ривожланган босқичида ва кучли рақобат шароитида тадбиркор шериклар бир-бирини яхши тушунади, ўз шеригига зарар етказмасликка, унинг эътиборидан қолиб кетмасликка ҳаракат қиладилар. Донмий яхши ҳамкорликда бўлган, синалган шериклар, бир-бирларини қадрлайдилар. Тадбиркорларнинг янги шериклардан кўра эски

синалган шерикларни афзал кўришлари ҳам бежиз эмас, албатта.

Корхоналар иккинчи томондан маркетинг воситачилари билан шериклик қиладилар. Маркетинг воситачилари ишлаб чиқариш корхонаси товарларини истеъмолчиларга силжитиш ва тарқатишда мустақил корхоналардир. Уларга савдо корхоналари, говар ҳаракатини уюштирувчи махсус корхоналар, маркетинг хизмати кўрсатувчи корхона, қарз берадиган молия муассасалари киради.

Ўзбекистонда маркетинг воситачилари орасида савдо корхоналари ва молия-кредит муассасалари катта роль ўйнайди. Эндиликда янгилари биржа, брокерлар идоралари шаклланмоқда. Истеъмол товарларининг асосий қисми улгуржи ва чакана савдо тармоқлари орқали истеъмолчиларга етказиб берилади. Вилоят, шаҳар, туманларда ишлаб чиқарилган озиқ-овқат товарлари давлат, кооператив, шахсий чакана савдо дўконлари, ишлаб чиқариш корхонасининг ўз фирма дўконлари орқали аҳолига сотилади. Нооziқ-овқат товарларининг ҳам бир қисми шундай воситачилар иштирокида сотилади. Лекин республикада истеъмол қилинадиган товарларнинг айримлари бошқа давлатлардан келтирилади. Бундай ҳолларда кўпинча чакана савдо тармоқларидан ташқари улгуржи савдо ҳам иштирок этади, яъни воситачилар икки ва ундан ортиқ бўлиб, товарлар ҳаракати мураккаблашади, йўли узоклашади, ҳаражатлар ошади ва натижада товарнинг нархи нисбатан юқорилашади. Бундай шароитда маркетинг стратегиясини тузиш ва асосий вазифа товар ҳаракатидаги воситачиларни қисқартиришдир.

Иқтисодийетимиз тармоқларида таркибий силжишларнинг илмий-техник тараққийетини ва келгусида самарли ривожланиш суръатларини белгилайдиган, тармоқлараро ва худудий манфаатларни муштарақ самарадорлигини таъминлайдиган, қишлоқ хўжалигида бандлик, ҳосилдорлик, унумдорлик ва бошқа иқтисодий-ижтимоий муаммоларни ҳал этишга йўналтирилган соҳаларни, корхона ва ташкилотларнинг фаолиятини янада такомиллаштириш энг асосий вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

Бу ўринда мамлакатимизда озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва айниқса, мева-сабзовотларни қайта ишлашга ихтисослашган корхона ва ташкилотларнинг келгуси ривожланиш масалаларни ўз кўлами ва долзарб жиҳатидан алоҳида аҳамият касб этади. Маълумки, мева ва сабзавот

махсулотлариңи тайёрловчи, қайта ишловчи корхона ва ташкилотларниңг келгуси равнақи учун мамлакатимизда бой илмий, маликавий, меҳнат ва қоланерса, тарихий тажриба тўпланган. Сўнги йиғирма йилдан ортиқроқ вақт мобайнида мева-сабзавот хўжалиғи корхона ва ташкилотлариниңг ривожланишида юқори даражадағи ихтисослашув, ишлаб чиқариш қувватларини концентрациялашуви асосий мезон сифатида белгиланиши ва бозор муносабатлари шароитида уларда кечаётган иқтисодий, молиявий, таъминот муаммолари ҳозирги кунда долзарб вазифалардан бири бўлиб турибди.

Мева-сабзавот хўжалиғида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, таркибий тузилмалар фаолиятини бозор муносабатлари асосида қайта қуриш жараёни суръатлари мазкур соҳа корхона ва ташкилотларида омилкорлик, мутасаддилик жиҳатларини амалий қарор топишига нисбатан илдам кечмоқда. Хусусан, мева-сабзавот хўжалиғи тармоқлари тинг стратегик ривожланиш йўналишларини белгилашда Вазирлар Маҳкамасиниңг 1997 йил 18 июль 163-сон «Республика мева-сабзавот хўжалиғини монополиядан чиқариш ва ихтисослашишни чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори алоҳида эътиборга молик. Мазкур қарорга мувофиқ, қайта тузилган «Ўзмева-сабзавот-узум-сановатхолдинг» компаниясиниңг тузилиши кўп жиҳатдан тармоқдағи маркетинг стратегиясини белгилашда ва амалга оширишда, корхона ва ташкилотларниңг экспорт салоҳиягини юксалтиришда, хорижий сармоялар учун «тармоқниңг жалб этувчанлик» жиҳатларини ривожлантиришга йўналтирилган.

Лекин, мазкур тармоқда шаклланган иқтисодий молиявий муҳит қай даражада «тармоқниңг жалб этувчанлик» жиҳатларини оширишга қодирлиғи тўғрисидағи масала бу борада бир мунча кенгрок мулоҳаза юритишга ундайди. «Тармоқниңг жалб этувчанлиғи» кўпгина ҳолларда сармояларни унумли жойлаштириш, юқори фойда олиш нуктаи назаридан талқин этилади. Масалага фақат молиявий жиҳатдан эмас, балки гегишли тармоқда маркетинг стратегиясини амалга ошириш нуктаи назаридан ҳам ёндошмоқ лозим.

Табийки навбатдағи вазифаларни ҳал этишда қуйидағи саволлар вужудга келади: хорижий фирмалар билан қандай илмий-техникавий ҳамкорлик асосида мева-сабзавот тармоқлари корхона ва ташкилотлариниңг «жалб этувчанлик» хусусиятларини ошириш мумкин? Хўш, ривожланган хорижий давлатлар тажрибасида устувор йўналишга эга бўлган

тармоқларнинг келгуси равнақи ҳамда улар таркибидаги корхона ва ташкилотлар фаолиятини рағбатлантиришда қандай стратегик мезонлар, тамойиллар ҳал этувчи аҳамият касб этади?

Агар Олмония тажрибасига назар ташлайдиган бўлсак, 50-йиллардан бошлаб тадбиркорликнинг кенг кўламда ривожланиши ва трансмиллий корпорациялар сармояларининг ортиши ва у ерларда янги корхоналарни жойлаштиришга ундовчи асосий афзалликлар дастлаб ўша даврда Олмонияда мавжуд бўлиб турган қуйидаги омилларга боғлиқ бўлди:

- юқори малакали мутахассисларнинг мавжудлиги ва уларнинг рағбатлантирилиши;
- ишлаб чиқаришнинг юқори технологик даражада ташкил этилганлиги;
- яхши амал қилиб турган инфратузилма;
- кўнгилли ижтимоий муҳит;
- барқарор валюта;
- юқори меҳнат унумдорлиги;
- барқарор ва ишончли сиёсий муҳит ва ҳоказо.

Бу эса ўз навбатида олмон фирмаларининг тез орада халқаро рақобатда етарли муваффақиятларга эришишларига сабаб бўлди.

Сўнги йилларда Олмониянинг ягона давлат сифатида шаклланиши, шарқий Олмония иқтисодийётини қайта қуриш ва таркибий силжишлар сиёсатида амалга оширилган ишлар хусусида мулоҳаза юритиш алоҳида аҳамиятга эга. Бунинг учун бириктириш ўринда, таркибий силжишларни амалга оширишда замонавий тадбиркорлик соҳасидаги кескин ўзгаришлар кўламини, унинг хусусиятларини назарда тутиш ўринлидир. Чунки, юқорида таъкидланганидек, тадбиркорлик соҳаси бир томондан самарали сармоя сарфлаш объекти сифатида, иккинчи томондан, иқтисодийётдаги таркибий силжишларни амалга ошириш соҳаси сифатида қаралиши лозим.

Хозирги пайтда Олмонияда юқори турмуш даражаси, аҳолини кучли ижтимоий-иқтисодий муҳофаза тизими барпо этилганлигига қарамай, тадбиркорликни келгусида ривожлантиришга ҳали етарлича камчиликлар мавжуд деб ҳисобланади. Хусусан, олмон олимларининг фикрича меҳнатга ҳақ тўлашда янги муаммоларнинг тўлиқ ҳал этилмаганлиги, тадбиркорликни солиққа тортиш, экологик чекланишларни белгилаш, ижтимоий суғурта шартмаларини белгилаш бўйича камчиликларнинг мавжудлиги сабабли халқаро рақобатда устунликка эришиш жуда мушкулдир.

Ушбу фикрни яна бир далили сифатида Олмония қайта ишлаш саноатидаги қуйидаги ҳолатни келтириш мумкин. Шунинг назарда тутиш лозимки, қайта ишлаш саноати таркибига мева ва сабзавотларни қайта ишловчи турли йўналишдаги корхоналар ҳам кирилади. Ушбу тармоқда соатбай иш ҳақи ставкалари Европада энг юқори бўлишига қарамай, олмон тадбиркори ҳар бир хизматчининг иш соати учун 19,76 олмон маркаси миқдорида ижтимоий сугурта учун маблағ ажратади. Қиёслаш учун айнан шу кўрсаткич Японияда - 14,73 олмон маркасини, Францияда - 13,92, Испанияда - 9,22 ва АКШда эса 8,41 олмон маркасини ташкил этади. Бу эса Олмонияда меҳнат ҳақининг янада қимматроқ эканлигига, корхоналарни жойлаштириш, иш жойларини ташкил этишда мушкулликлар борлигига яна бир мисолдир.

Мана шундай муаммоларни ҳал этишда, тармоқ ва ҳудуд манфаатларини жипслаштириш учун бир қатор ҳуқуқий, молиявий уринишлар қилинмоқда. Жумладан, Олмония бирлашгандан сўнг «Олмонияда саноатни сақлаб қолиш» тўғрисидаги Конун тадбиркорликда эркинликлар яратиш, имтиёзлар бериш бўйича бир қатор тадбирларни амалга оширишни кўзда тутди. Ушбу уринишларнинг самараси сифатида қуйидаги маълумот диққатга сазовордир. 1996 йил якунига кўра, энг юқори сотув ҳажмига эга бўлган Фарбий Оврупа фирмаларининг 50 тадан 20 таси олмон фирмалари ҳисобланади.

Энди бевосита мева-сабзавот етиштириш, уни қайта ишлаш ва савдосини ташкил этиш вазифалари хусусида тўхталсак. Олмонияда асосий сабзавот турлари бўйича ўз-ўзини таъминлаш муаммоси ҳал қилинган бўлишига қарамасдан, бошқа сабзавот ва мевалар ассортиментини ички бозорда доимий мавжуд бўлиб туришига алоҳида эътибор берилди. Бунда тармоқни назорат этувчи вазирликлар, федерал ерлар ҳукуматлари, турли тадбиркорлик уюшмалари ўртасидаги чуқур иқтисодий таҳлил ва мунозараларда маҳаллий ишлаб чиқаришни рағбатлантириш етакчи мезон сифатида қаралади. Бунинг устига олмон харидорлари маҳаллий мева ва сабзавотларни сотиб олишга кўпроқ иштирокмандлик билдирадилар.

II.7.МАРКЕТИНГ ОМИДЛАРИ

Маркетинг моҳиятини яна ихшироқ тушуниш учун албатта унинг вужудга келиш тарихини ўрганиб чиқиш керак. Америкалик маркетингшунос олим Филипп Котлер унинг вужудга келишини 3 босқичга бўлади:

Биринчи босқич - маркетинг иқтисодийётнинг бир бўлаги сифатида ажралиб чиқиб, ўзида тақсимот системасини ифода этиши билан характерланади.

Иккинчи босқич - маркетинг бошқариш ҳақидаги таълимот сифатида намоён бўлиб, тақсимотни фирма нуктаи назаридан қараб, бошқариш системасини такомиллаштиришни ўзининг вазифаси деб ҳисоблайди.

Учинчи босқич - маркетинг асосий эътиборни бу босқичда айирбошлашдаги иккала томонга, яъни ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчининг ҳаракатини тартибга солишга қаратади.

Миллумки, XX асрнинг бошларига келиб капиталистик мамлакатларда ишлаб чиқаришнинг ҳажми ортиб борди, фан ва техника ривожланиши натижасида товарлар ассортименти ҳам кўпайиб, товарларни реализация қилишда қийинчиликлар вужудга кела бошлади. Ишлаб чиқаришдаги ва бозордаги бу шароитлар бозор ҳаракатини ўрганиш ва уни чуқур мулоҳаза қилишни талиб қила бошлади. Ана шундай иқтисодий широкда АКШнинг Иллиной ва Мичиган, Гарвард университетларида саноатчиларни, бизнесменларни ва савдогарларни ўқитадиган маркетинг курслари ишлаб бошлади.

АКШнинг энг йirik монополиялари «К.Н ва Ю.С. Раббер» ва «Свинг энд К» биринчилардан бўлиб маркетинг бошқарув званосини ташкил этиб, фирма бошқарув фаолиятида фойдалана бошладилар ва бу уларга катта муваффақиятлар келтирди.

1920 йилда Америка Маркетинг Жамияти вужудга келди ва маркетинг махсус фан сифатида жамиятлар ва илмий ходимлар томонидан чуқур ўрганила бошланди. 30-йилларга келиб уч хил маркетинг концепцияси вужудга келди: тақсимот концепцияси, институционал концепция, функционал концепция.

Маркетингни тақсимлаш концепциясининг асосида миллий иқтисод доирасида товарлар муомаласини ташкил этиш ва товар ҳаракатининг самарадорлигини ошириш масаласи ётади.

Маркетинг институционал концепцияси бозордаги социал гуруҳлар ва ижтимоий ташкилотларнинг жамов аъзафатларини

ифода этади. Шунинг учун бу назария олди-сотдида иштирок этадиган ижтимоий гуруҳлар, давлатнинг ҳар хил ижтимоий ташкилотлари фаолиятини ва эҳтиёжини таҳлил қилади.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб маркетинг бозорни бошқариш ҳақидаги фан сифатида ўрганила бошланди. Бу даврда маркетинг бошқариш, ишлаб чиқариш имкониятларига қараб эмас, балки бозор талаблари, истеъмолчилар талабларига қараб олиб борилди. Маркетинг олдин товарларни бозордан ўтказишни аниқлашга, кейинроқ эса харидор истагини, унинг талаби ва эҳтиёжини қондиришни аниқлади. Амада биринчи бўлиб «Дженерал электрик К», «Дженерал фудз корпорейшин», «Америка телефонэн. телеграф К», «Вестинггауз электрик интернешил», «Крафт фудз» компаниялари ўз фаолиятларида маркетинг бошқарувини қўлладилар ва катта муваффақиятларга эришдилар. АҚШдаги энг йирик корпорацияларнинг 80 фоизи 60-йилдаёқ ўз ишларини маркетинг асосида ташкил эта бошладилар.

Ҳозирги вақтга келиб эса маркетинг фаолияти доираси яна ҳам кенгайиб, иктисоднинг асосий қисмларидан бирига айланди. Маркетинг фаолияти билан АҚШнинг меҳнат билан шуғулланидиган аҳолисининг ундан бир қисми банд. Уларга улгуржи ва чакана савдо, юк ташиш омбор хўжалиги, алоқа системаси, молия, сервис тармоқларида банд бўлган, шунингдек, махсус маркетинг ва реклама билан шуғулланувчи мутахассислар кирди. Йирик ташкилотлар маркетинг изланишлари учун ҳар йили 2 миллиард доллар сарфлайдилар. Бу компания ҳаражатларининг ярмига яқинини ташкил этади ва компанияларга катта фойда келтиради.

Маркетинг АҚШда пайдо бўлиб, ривожланган бўлса ҳам, ҳозирги вақтда Япония, Ғарбий Европадаги компаниялар ўзларининг бошқариш системаларини маркетинг принциплари асосида олиб бормоқдалар. Махсус маркетинг ташкилотлари ва фирмалари, илмий текшириш институтлари ва марказлари, халқаро ва миллий маркетинг жамиятлари кўпайиб бормоқда. Маркетингни ташвиқот қилишда асосий ролни Америка Маркетинг Жамияти эгаллайди. Унинг 12 мингдан ортиқ аъзолари бор. Бу жамият «Джорнал оф маркетинг» ва «Джорнал оф маркетинг рисеч» ойнномалари ва бошқа рўзномаларни чиқаради. Улар маркетинг изланишларини маблағ билан таъминлаб турадилар. Ундан ташқари бундай фаолият Европа маркетинг жамияти (ЕСОМОР) ва Халқаро маркетинг

федерацияси томонидан ҳам олиб борилади. Бу жамиятнинг 50 та махсус нашрлари чиқиб турибди.

Маркетингнинг мақсади фирма раҳбарлари мақсадидан фарқ қилиб, кўпроқ истеъмолчи эҳтиёжга бўйсундирилган бўлади. Маркетинг хизматчилари кўпроқ фирма қайси товарни ва унинг қайси тури харидорга кўпроқ ёқади, қайси бири ёқмайди, нима учун, қайси группа харидорлар учун қандай янги хил товар ишлаб чиқиши керак, деган масалалар билан қизиқади. Фирма олиши мумкин бўлган нарсанинг нисбий ёки умумий суммаси аниқланади. Маркетинг фаолиятининг энг муҳим томони маркетинг режасини тузишдир. Маркетинг режаси асосан харидорларга қаратилган бўлиб, уларда фирма товарни сотиб олишга ундовчи ҳар хил тадбирларни баён қилган бўлади. Бунинг учун албатта, фирма товарлари ўзига хос бўлган хусусиятига, сифатига эга бўлиши, янги, ҳам арзон бўлиши, сотгандан кейин ҳам маълум миқдорда хизмат кўрсатилиши билан ажралиб туриши керак.

II. 8. КИЧИК БИЗНЕСДА МАРКЕТИНГ

Бозор, товарларнинг рақобатбардошлилиги, уларни тақсимлаш тизимига оид ахборотлар ҳар қандай тадбиркорлик фаолияти учун сув билан хаводек зарур бўлган бир пайтда ана шундай ҳаққоний бозор маълумотларини харид қилишга кичик корхоналарнинг қурби етмаслиги мумкин.

Фараг қиламиз, сиз ресторан, саргарошхона очмоқчисиз ёки болалар ўйинчоқлари ишлаб чиқарувчи корхона ташкил этмоқчисиз. Бозордаги аҳволни яхши билмасдан туриб хусусий ишни бошлаш нотўғридир албатта. Бироқ зарур ахборот олиш учун муайян миқдорда маблағ сарфласангиз тадбиркорлик фаолиятингизга пул қолмаслиги мумкин. Бу шундан далолат берадики, маркетинг шарҳларини харид қилиш харажатлари кичик тадбиркорлик ҳажмига мос бўлиши лозим. **Бозор Нима?**

Маълумки, барчада, жумладан ҳар бир шахсда, онлада, дўстларда, ҳамкасблар ва бошқаларда у ёки бу даражада эҳтиёж мавжуд. Бироқ, бу эҳтиёжларни қондириш учун пул маблағларидан ташқари сотиб олиш истаги ҳам бўлиши лозим. Албатта, мавжуд товарга эҳтиёжманг кишилар ҳар доим мавжуддир. Бироқ, агар уларнинг пули бўлмаса, ҳеч нарсани сотиб бўлмайди. Бу эҳтимолдаги бозор

Шундай кишилар ҳам борки, уларнинг маблағлари ва товарга бўлган эҳтиёжи ўртача даражада. Лекин, улар харид қилишни хоҳлашмайди. Бу ҳолда улар харид қилишга нисбатан

муносабгаларини ўзгартирмагунча уларга товар сотиб бўлмайди. Бу бўлгуси бозор.

Ва нихоят, шундай кишилар ҳам борки, уларда пул ҳам, сотиб олиш истаги ҳам бор, бироқ уларда товарга эҳтиёж йўқ. Бу яширин бозор.

Шундай қилиб, товар ёки хизматга бўлган талаб қуйидаги учта шарт, яъни эҳтиёж, шу эҳтиёжни қондириш учун пул маблағлари ва уни қондириш истагининг мавжудлиги каби шартлар бажарилган тақдирдагина намоён бўлади.

Бўлгуси харидорда у буни тушуниб етиши ёки тушунмаслигидан қатъий назар эҳтиёж пайдо бўлмагунига қадар бозор вужудга келмайди.

Харидорлар одатда нима сотиб олиш кераклигини яхши билишади. Бу ўзига хос рўйхатнинг бошида ҳаётий эҳтиёжлар туради. Ундан кейинги қаторларда унчалик муҳим бўлмаган эҳтиёжлар туради ва рўйхатни истеъмолчилар ў ақат келажакда харид қилишни ният қилаётган товарлар ва хизматлар яқундайд. Ўз-ўзидан бозор турли эҳтиёжли кишилардан иборат. Уларни қуйидагича таснифлаш мумкин: "Асосий эҳтиёжлар (овқат)", "зарурий эҳтиёжлар (уй-жой, кийим-бош)", "истак-хоҳиш (автомобиль, дала боғ)". Товар ва хизматни чуқур таҳлил этиб ўзлаштирмоқчи бўлган бозорда унга бўлган эҳтиёж даражасини аниқлаб олиш мумкин.

Сўнгра талабни баҳолаш мақсадида бўлгуси бозорни тадқиқ қилишда давом этиб, икки нарсани аниқлаб олиш керак. Булар қуйидагилар: тахминий харидор товарга эҳтиёжмандми ва у харид қилиш учун маблағга эгами. Бироқ, товарни сотиб олиши мумкин бўлган истеъмолчилар сони аниқ бўлмаслиги мумкин. Чунки, кўпчилик эҳтиёжманд, харид қилишга қодир бўлиб, ҳақ тўлашга келганда вазият бутунлай ўзгариб кетиши мумкин.

Сотиб олишга мойинликни фақат ҳақиқий бозор шароитларида, яъни харидорлар эътиборини жалб қилиш мақсадида товарлар билан ўзаро рақобатлашаётганлигига баҳолаш мумкин.

Қуйидаги омиллар маркетинг тадқиқотлари объекти бўлиши мумкин:

1. товар - харидор амалда нимани харид қилмоқда?
2. доналаб сотиш миқдори ва унинг ўртача қиймати;
3. операциялар амалга оширилиши кўзда тутилётган ҳудуд;
4. мазкур ҳудуддаги рақобат;
5. товарларни тақсимлашнинг мавжуд усуллари;

6. мавжуд манший тизим;
7. сотув бўйича сарфланган куч-гайратлар баҳоси;
8. сотувдан кейинги хизмат.

Бу ерда юқоридаги омилларнинг ҳар бири бўйича барча ахборотларни жамлагач келгусидаги фаолият учун зарур маркетинг базасини вужудга келтириш мумкин. Бироқ, бозор тадқиқотлари кўп маблағ ва вақт талаб этади. Шунинг учун дастлабки пилотларда бозор ҳақидаги қайси ахборотлар тадбиркорлик фаолияти учун асқотиши мумкинлигини аниқлаб олиш ва уларни фаолият учун қай даражада мос келишига қараб гуруҳланиши керак.

II. 9. КИЧИК ВА ЎРТА БИЗНЕС ТАРАҚҚИЁТИГА КЎМАКЛАШИШ МАРКАЗИ.

Ушбу Марказ Тошкент шаҳрида жойлашган. Марказ лойиҳасининг бажарувчилари: техникавий кўмаклашув бўйича Германия жамияти (GTZ) ва Luso Consult GmbH (Гамбург-Кельн) фирмаси.

Марказ хомийлари: Ўзбекистон ишбилармон аёллар ассоциацияси, Ўзбекистон Республикаси товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатаси.

Асосий хизмат кўринишлари: Ўзбекистон Республикасида кичик ва ўрта тадбиркорликни оёққа турдириш ва тараққиётга кўмаклашиш, тренинг курсларини ўтказиш йўли билан кичик ва ўрта корхоналар ишбилармонлари ва менежерларининг масаласини ошириш, тайёрлаш, ҳамда ишбилармончиликнинг турли хил муаммолари бўйича консалтинг хизматини кўрсатиш.

Санаб ўтилган хизматлардан ташқари ишбилармонларга Германиянинг қарз бериш йўналиши бўйича кичик ва ўрта бизнесни қўллаб қувватлаш учун Ўзбекистоннинг иккита тадбиркорлик банклари орқали ёрдам берилиши мумкин. Қарз фаолият кўрсатаётган расмий курс бўйича сўмда қайтарилиши мумкин.

Марказнинг асосий фаолияти. Германиянинг техникавий кўмаклашув жамияти (GTZ)нинг халқаро экспертлари билан биргаликда ишлаб чиқилган, дунёнинг 70 дан ортиқ давлатида синовдан ўтказилган CEFE усулида ишбилармонларни ўқитиш ва тайёрлаш бўлиб ҳисобланади.

CEFE усулида ўқитиш услубининг асосини таълим олувчиларнинг ўз шахсий ва тадбиркорлик сифатларини мукамаллаштириш, тараққий эттириш, бизнес ғояларни излаш,

танлаш ва таҳлил этиш ташкил этади. Бизнес-гоялар қуйидаги йўлланмада олиб борилади:

- маркетинг
- менежмент
- ишлаб чиқаришни ташкил этиш
- молия

СЕҒЕ услубияти иқтисод назарияси ва тадбиркорлик амалиёти асосларини педагогика ва шахс психологиясининг янги замонавий тамойиллари билан қўшган ҳолда олиб боришга мўлжалланган.

СЕҒЕ услуби иқтисоднинг асосий бўлимлари бўлиб ҳисобланган: бизнес-гоя, солиқлар, молиявий таҳлил, ишлаб чиқариш, менежмент ва ташкилот, маркетинг ва реклама, бизнес-гояни танлаш ва таҳлил этиш кабиларни чуқур ўрганиш ва тадбиркорнинг шахсий фаолиятини ривожлантиришга мўлжалланган.

Марказ таълим беришнинг қуйидаги дастурини ҳавола этади:

1. Муваффақиятли тадбиркорликнинг асослари
2. Ҳозирги замон ҳисоб ишларининг асослари
3. Бизнес-гояни танлаш ва таҳлил этиш
4. Бизнес-гояни тузиш
5. Маркетинг ва реклама
6. Ҳозирги замон маркетингининг хусусиятлари
7. Молиявий менежмент
8. Менежмент

Ўқиш тугагандан сўнг халқаро намунадаги гувоҳнома берилади.

II. 10. КИЧИК БИЗНЕС БОЗОРНИ ТЎЛДИРИШ МАНБАДИР

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик кичик ва ўрта корхоналарда ўз ўрнини топади. Чунки улар бошқарувда ўта эгичлик хусусиятига эга бўлиб, рақобатга ва аниқ истеъмолчилар сўровига тезда жавоб бера олиш хусусиятига эгадир.

Бизнинг республикамызда бундай муҳим йўлланманинг ривож учун жуда кўп ишлар амалга оширилди: шахсий тадбиркорлик кизиқишларини ҳимояловчи ҳуқуқий асослар бунёд этилди, бизнес-фонд, «Мадад» суғурта агентлиги, бизнес-инкубаторлар тармоғи, лизинг, инжиниринг ва шу каби фирма ва компаниялар фаолият кўрсатмоқда. Бу ерда жуда кучли омил

Президентими, И.А. Каримовнинг «Кичик ва ўрта тадбиркорлик тараққиётини рағбатлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар ҳақида»ги Фармони, Республика координация кенгаши ва бошқа меъёрий ҳужжатлар бўлиб ҳисобланади.

Шу нарсани таъкидлаб ўтиш керакки, ёпиқ фаолият бўлиб ҳисобланган бизнес дунёси, ҳозирги кунда демократия асосида ривожлана бориб на фақат ватандошларимиз учун ва ҳатто чет эл тадбиркорлари ва инвесторлари учун ҳам кенг йўл очиб бермоқда. Бу йўналишда қўшма корхоналар, қўшма шохобаларнинг сонини ошириб бораётганлигини тан олиб иктисодиётга чет эл капиталини оқиб келаётганлигини изоҳлаб ўтиш шартдир.

Масалан, 1997 йилнинг биринчи кварталда 1996 йилнинг худди шу вақтдагига нисбатан чет эл инвестициясининг кириб келиши икки марта ошган, уларнинг умумий капитал маблағдаги ҳиссаси 11,4 фойзга ташкил этган, чет эл инвестиция жугрофияси икки марта кўпайган. Шу нарса яна муҳимки, бундай улуғвор ўзгаришлар жамиятда тинчлик, осойишталик шароитида амалга оширилмоқда.

Албатта ушбу муваффақиятлар бизни беихтиёр қувонтиради. Бироқ ушбу муваффақиятлар миллий иктисодиётимиз гаркибида ўтирибди. Энди, иктисодий тараққиётнинг муҳим масала ва устивор йўналишлари аниқланган, республикамиз дунё ҳамжамиятида ўзининг етук ўрнини эгаллаган бир вақтда фақат миқдорий эмас балки сифат ютуқлари ҳам керакдир. «Бу Ўзбекистонда тайёрланган» маркадаги маҳсулотлар дунё андозаларига жавоб бериши керак.

Бизнес ва тадбиркорлик ривожланган мамлакатлар даражасида тараққий этиб, биринчи навбатда инсон манфаати учун хизмат қилиши керак. Фақат олди-сотди, қайта сотишга асосланган бизнес қисқа дақиқадаги фойдага асосланган бўлиб миллат бойлигини оширишга фойдаси камдир. Шунинг учун ҳам ҳозирги замон бизнес ва тадбиркорлиги биринчи навбатда ишлаб чиқариш моддий базасини ривожлантиришга, мавжуд ресурслар салоҳиятидан тўлиқ фойдаланишга мўлжалланган бўлиши керак. Худди ана шундай бизнес ва тадбиркорликкина кўпчилик ғарб мамлакатлари, Тинч океанининг Жанубий-Шарқ худудларида иктисодиёт ва ишлаб чиқариш қучларининг гуллаб-яшнашига олиб келди.

Бизнес ва тадбиркорлик қишлоқ жойларида ривожлана бошлади. Қишлоқ жойларда жуда кўп одамлар ресурсларидан ташқари, турли хил хизмат кўрсаткичларини амалга ошириш.

ершуносликни ривожлантириш, кишлоқ инфраструктурасини ривожлантириш каби имкониятлар мавжуддир.

Энг кераги ва муҳими бизнес ва тадбиркорлик билан шуғулланиш учун илмий асосга эга бўлган режаларни тузатиш, истиқболни аниқлаш йўл-йўриқларни битиш керак.

Бизнес ва тадбиркорликда хорижий мамлакатларда табиий одатга кириб қолган “ўзгарувчи баҳолар” тамойилига ҳам ўрганишга ўтиш керак. Яъни, маҳсулотни ишлаб чиқардингми, бозор талабига қараб унинг баҳосини (албатта зарар келтирмайдиган даражада) ўзгартириб туришни ҳам назарда тутишни керак деган ақлни ёддан чиқариш керак эмас.

II. 11. ҚУРИЯДА КИЧИК ВА ЎРТА БИЗНЕС

Қурия республикаси билан Ўзбекистон республикаси ўзаро иқтисодий алоқалари мустақкамланиб бормоқда. Қуриянинг бизнинг республикамиздаги йирик корпорациялари фаолияти ҳаммамизга маълумдир. Қурия иқтисодиётининг мувиқфақиятлари фақат йирик бизнес билан эмас, балки кичик ва ўрта бизнес билан ҳам белгиланиб туради. Қурияда «Кичик бизнес - иқтисодий ўсишни силжитувчи кучдир» деган ҳукумат ишори ҳам бор.

Кичик ва ўрта бизнес билан шуғулланувчилар ишловчилар сонига қараб икки тоифага бўлинадилар. Масалан, тоғ ишлари, транспорт ва саноат фирмаларида 20 дан кам одам ишласа кичик, 21 дан 200 кишигача ишласа ўрта бизнес деб юритилади. Савдо-сотикда 5 тадан кам одам ишласа кичик, 6 тадан 20 та кишигача ишласа ўрта бизнес деб юритилади.

Кичик бизнесни давлат томонидан қўллаб-қувватланиши сиёсатнинг асосини маҳсулот рақобатбардошлигини ошириш ва ҳамма йўл билан экспортни рағбатлантириш бўлиб ҳисобланади.

Бундай устивор йўналишни танланишининг сабаби, кичик ва ўрта бизнеснинг ўсиши қарз олиш (кредит) га мўлжалланган бўлиб, асосан ички бозорни қониқтиришга йўналтирилган, молиявий алмашувларни амалга оширишга шароит яратади.

Кичик фирмалар экспортга мўлжал қилинган бўлса тўловлар маҳсулот жўнатилиши биланок тушиб молиявий алмашув тизимини яхшилайдди.

Давлат албатта биринчи навбатда юкори экспорт салоҳиятига эга бўлган фирмаларни қўллаб қўлтиклайдди. Давлат томонидан қўллаб-қувватланишининг асосий тамойили

бокимандалик ҳис-туйғусининг йўқлиги бўлиб ҳисобланади. Кичик корхона ўз келажагини ўзи ҳақ этганим керак. Бизнесни қўллаб-қувватлаш масалалари махсус давлат институтлари кўри.нишида бунёд этилган кичик бизнес тараққий этишига ёрдам берувчи орган орқали, махсус қонунчилик асосида олиб борилади.

Ҳукумат томонидан савдо бизнесини ривожлантириш, ташқи бозорга чиқиш, ахборот хизматини яхшилаш ва техникавий ноу-хауларни узатувчи катор ташкилотлар барпо этилган. Жумладан, Қурин халқаро савдо ташкилоти, Қурин савдо тараққийти кооперацияси, кичик ва ўрта индустрия тараққийти кооперацияси. Тадбиркорларга, кичик ва ўрта корхоналарга ёрдам берувчи жамоатчилик асосида ишлайдиган ташкилотлар ҳам фаолият кўрсатади. Жумладан, Қурин саноатчилари федерацияси, Қурин ташқи алоқалар ассоциацияси, савдо-саноат палатаси, савдога ёрдам берувчи Қурин корпорацияси, иқтисодий ҳамкорлик бўйича халқаро кенгаш, кичик ва ўрта бизнесга ёрдам берувчи Қурин корпорацияси, ташқи савдо агентлар ассоциацияси, Қурин тўқимачилик саноати федерацияси, электрон саноат ассоциацияси, Қурин машинасозлар ассоциацияси, Қурин менежерлар ассоциацияси ва ш.к.лар.

Қурин кичик ва ўрта фирмалари йирик фирмаларга бирлаштирилган. 1989 йилдан савдо ва саноат вазирлиги томонидан кичик ва ўрта корхоналар учун ахборот тизими ва наълумотлар базисини бунёд қилиш беш йиллик дастурини бошқариб туради. Шу дастур асосида кичик ва ўрта корхоналарини бозордаги мадеулотлар ва янги технологияларга оид ахборот билан таъминлаб турилади.

Кичик ва ўрта корхоналарга ҳукумат томонидан янги асбоб-ускуналарни ўрнатиш ва эскиларини алмаштириш бўйича молиявий ёрдам бериб турилади. Агар йирик корхоналар 1,5 млрд. вон. дақинда қарз олишга ҳисоб-китоб қўйсалар, кичик ва ўрта корхоналар 3 млрд. вонгача қарз олиш имконига эгадирлар.

Кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлашга оид тадбирлар ўз натижасини бермоқда. Охириги ўн йилликда кичик бизнеснинг иқтисоди тда тутган ўрин 9 фоиздан 62 фоизгача ўсган. Қуриндаги кичик бизнеснинг асосий фаолияти айрим деталлар, ярим фабрикаларни ишлаб чиқариб йирик корхоналарга беришдир.

II. 12. РЕКЛАМАНИНГ ҚОНДАЛАРИ

Г. Картернинг «Самарали реклама. Кичик корхоналар учун йўлланма» китобида баён этилган асосий қондаларни кўриб чиқамиз:

1. **Фикрингизни содда равишда баён қилинг.**

Ўз далилларингизни ҳеч қачон мураккаб мушоҳадалар билан тушунарсиз қилиб қўйманг. Фикрингизни соддалаштиринг ва ўзлаштиринг. Мумкин бўлган ҳар жойда, маъносини ҳар қандай одам тез аниқлаб оладиган кундалик сўзлар ва қисқа ифодалардан фойдаланинг. Имкони борича техник атамалардан қочинг.

2. **Фикрингизни қизиқарли тарзда билдириг.**

Кўтаринки рўнда қизиқарли гапириб беришга ҳаракат қилинг. Агар тингловчиларда қизиқиш йўта олсангиз, яхши. Узундан-узоқ сенаб ўтишлардан, олиффа таъкидлардан нари юринг. Уқувчиларни сизнинг товарингиз эмас, ундан олиш мумкин бўлган фойда қизиқтиради.

3. **Фикри тўла-тўғри ифодаланг.**

Мақсадга тез кўчинг. Жумлани тежанг. Баъзан биринчи жумлани тушириб қолдириш ҳам мумкин. Кейин имкони борича ортиқча сўзларни, айниқса сифатларни йўқотинг. Тақлифингизни тежамкорлик билан тушунтиринг, лекин зарурий услуб ёки суръатга хизмат қиладиган сўзларни қурбон қилманг.

4. **Тасдиқловчи фикрлар билдириг.**

Силбий характерга эга бўлган баёнларни бошқача ифодалаб, тасдиқловчи-ушловчи гапга айлаштиринг.

5. **Сўзлом фикрланг.**

Чалқаш далиллар одамни чалғитади ва мантиқсиз бир нарсага айланиб қолади. Ўйлаб кўринг: ақлий қобилиятлари ўртача бўлган одам сизнинг гапларингизга ишонармикан; сиз унга етказмоқчи бўлган асосий фикрнинг аҳамиятини тушуниб етармикан.

6. **Далиллар келтириг.**

Далилларингизни албатта ойдинлаштиринг, лекин фикрни баён этиш услуби ёки материални ранг-баранг қилиш мақсадлари талаб этганда эҳтиётлик ва меъёри билан баён қилинг.

7. **Қисқаликка интилинг.**

Ўзингиздан қиёс қилинг: узундан-узу эълонларни ўқимай ўтиб кетмаганмисиз? Уларни тез ўқиб олиш кийинку. Қисқа

матн эса одамни ўзига жалб этади, бир кўз ташлашдаёқ эса қолади.

8. *Хажқоний ва одобли бўлинг.*

Елгон гапларни амалиёт тез орада инкор қилади, демак сиз такрорий буюртмалар олмайсиз. Агар сиз мужмаъ тасвирли реклама берсангиз ёки одобсиз сарлавҳа кўйсангиз, бу ҳолда ўқувчига товарингизнинг ҳеч қандай қизиқарли жойи йўқ ва бундай реклама чўкаётган одамга хис-чўпдек бир нарса деб хулоса чиқаришга ҳақлидир.

9. *Бошқалардан фарқ қилиб турунга ва оригинал бўлинг.*

Сизнинг мурожаатингиз, агар у оқилгина чегараларда қизиқарли бўлса таъсир ўтказиши ва қизиқиш уйғотади. Ғайри одатийлик билан беъмънилик ёки очик-ойдин тентаклик чегарасига ўғиб кетманг.

10. *Энг муҳим тижорий далилларни такрорланг.*

Яширин харидор сизнинг эълонингизни тўла ўқиб чиқади деб ишонч ҳосил қилиш мумкин эмас. Ўқиб чиққан тақдирда ҳам эълондаги далилларнинг ҳаммаси эса қолишига ишониб бўлмайди. Далиллар сонини камайтириб, қолганларини осон тушуниладиган ва эсла қоладиган дарижада такрорлаб, кучайтириб ва тасвирлаб, эълонингизнинг самарасини оширишингиз мумкин.

11. *Диққатни ўзингизга қаратишга ва ушлаб туришга интилинг.*

Яширин харидор эълонингизни тўла ўқиб чиқиши учун унинг диққатини ушлаб туриш сиз бераётган ахборотга, сиз фойдаланаётган сўزلарга, тузган матнингизнинг узунлигига ва кўзга яққол ташланишига боғлиқ. Кўзлар автоматик тарзда пала-партиш, ажратиб-ажратиб ёзилмаган матнларни инкор этади. Ва, аксинча, қисқа-қисқа қилиб, абзацларга бўлинган матн кўзни ўзига тортади. Қора ҳарфлар билан терилган сарлавҳалар кўзларни ўқишни давом эттиришга ундайди. Одатий бўлмаган ёки қизиқтирадиган баёнлар мияни қитқилайди ва қизиқишни қондиришга ундайди.

12. *Ўқувчи нима қилиши кераклигини айтинг.*

Ҳар бир эълонда сиз ўқувчидан нимани исгаётганингни айтишингиз керак. Келишувни яқунлашга интиладиган сотувчи каби, реклама берувчилар ўқувчига муайян ва ижобий тавсия бериши керак. Сотиб олишга қақриқ бақувват айтилган бўлиши ва шу заҳоти ҳаракатга тушириш учун рағбатлантириши керак. Бу рағбат сезиларли бўлиши мумкин, масалан, маълум бир муддатда буюртма берганларда сўйчов таклиф этиш.

13. Эълон матни ва тузлишини текшириб кўринг.

Сиз нима деяпсиз ва уни қандай кўрсатаёпсиз, буларнинг самарасини баҳолаб кўриш ҳар бир реклама берувчи учун катта аҳамиятга эга.

14. Муайян рақибни тилга олиб, ўзингизни у билан таққосланг.

Бундай ҳолда истеъмолчилар сизнинг товарингиз рақибникидан ёмон экан, деб ўйлайди ва унинг товарларини ўргана бошлайди, эҳтимол, унинг товарини сотиб олар.

Рекламанинг самарадорлигини баҳолаш усуллари.

Реклама компанияси ишга тушиб кетгандан бошлаб, то охиригача реклама иш бераётганлигини кузатиб туриш керак. Бу реклама компаниясига, тузатиш киритиш мақсадида қилинади Рекламанинг самарадорлигини баҳолаш усулларида баъзиларини кўриб чиқамиз.

1. Рекламани таниб олиш тестлари. Синалаётган одам билан бирга у илгари кўриб чиққан журнални варақлай туриб, синаётган киши унга қайси реклама эълонлари таниш эканлигини аниқлайди. Бу усулнинг афзаллиги чикимнинг камлигида, салбий томони ишончсизлигида ва олинадиган ахборотнинг камлигида.

2. Рекламани эслаб қолиш тестлари. Сизнинг рекламанингизни кўрган одамдан у нималарни эслаб қолганини сўралади.

3. Фикрларни ва муносабатларни суриштириш.

4. Сўзлар таъсирини текшириш тестлари.

Агар реклама ахборотидаги у ёки бу сўз одамларца нотўғри ёки нохуш таассурот уйғотса, уни рекламадан олиб ташлаш керак.

5. Фирма обрўсини суриштирадиган тестлар.

6. Реклама эълонининг сифати ва самарадорлигини анкета йўли билан суриштириш. Истеъмолчидан эълоннинг қатор сифатлари: эътиборни тортувчанлиги, охиригача ўқишга ундаши, ахборот ҳажми, ҳиссиётга таъсир этиши, далилларнинг ишончлилиги ва шу кабиларни бшлар ёрдамида баҳолаб бериш штимос қилинади.

7. Тажриба усули. Бу усул энг самаралидир. Фирма эълон берган бозорлардан бир-бири билан таққосласа бўладиган бир нечтасини ажратиб олади (уларга қилинган ҳаражат ҳам деярлик тенг бўлиши керак). Кейин бозорнинг учдан бир қисмида реклама ҳаражатлари маълум бир фонзга камайтирилади ва бозорнинг иккинчи бўлагиде реклама ҳаражати ўшанчата кўпайтирилади, учинчи бўлагидеги ҳаражатлар ўзгармай

қолдирилади (назорат). Бирмунча муддат ўтгач, бозорнинг бўлақларида сотиш ҳажми ўрганиб чиқилади. Шуларга қараб рекламанинг самарадорлиги баҳоланади.

Реклама бизнинг ҳаётимизга мустақилликдан кейин 90-йилларнинг бошида кириб келди. Ва бу бозор иқтисодиётига асосланган фуқаролик жамияти қуришни мақсад қилган мамлакат учун табиий ҳодисадир.

Маълумотларга қараганда, хориждаги йирик фирма ва компаниялар умумий даромадининг 20 фоизидан кам бўлмаган қисмини реклама учун сарф қилар экан.

Рекламанинг яна бир хусусияти бор: у фақат иқтисодий, сиёсий-ижтимоий ҳодиса бўлиб қолмасдан миллий сиёсатнинг бир бўлаги ҳамдир. Чунки сиёсий ва ижтимоий рекламалар кишида миллий ифтихор туйғусини уйғотади, иймон-эътиқод, Ватан ва миллатга садоқат тушунчаларини шакллантиради. Лекин уни жорий этишда совет тузими давридагидек «ура-ура»чилик аломатларига ўрин қолдирмаслик керак. Токи, у фикр ва тушунчаларимизни йиритсин, идрокимизни уйғотсин, қалбимизнинг туб-тубигача сингсин. Зеро, Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан республика «Тасвирий ойна» ижодий уюшмасининг ташкил этилгани, унинг зиммасига ана шундай хайрли вазифалар юклатилганини ҳам божит эмас.

Мутахассисларнинг фикрича, айни пайтда реклама ва уни безаш соҳасида Франция ва Япония мамлакатлари етакчи ўринларни эгаллашар экан. Франциялик таниқли рекламашунос Жак Сигиланинг ҳазилнамо бир гапи рекламачилар орасида оғиздан-оғизга ўтиб юради. У Европа рекламаси ақлдан юракка, русларники юракдан ақлга, америкаликларники эса ақлдан чўнтакка хитоб қилади, дейди. Франция ва Япония мамлакатларида у хоҳ кўча рекламаси, хоҳ матбуотда бўлсин ва унинг қайси турга мансублигидан қатъий назар, санъат даражасига кўтарилган, деб айтиш мумкин. Яна бир қатор давлатларда мамлакат миқёсида рекламачилар фаолиятини мувофиқлаштирадиган ҳамда уларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қиладиган реклама ассоциацияси ва агентликлари ташкил этилган.

II. 13. ТАДБИРКОРЛИККА ЙЎЛЛАНМА

Кичик бизнес ва ўрта бизнес билан шуғулланаётган тадбиркорлар фаолияти муваффақиятли давом этиб келмоқда.

Лекин, аҳвол унчалик қувонарли эмас. Нега? Кўпчиликнинг - бизнес билимига эга эмаслигидадир. Бозорнинг

ботартиб, кўпал «донунлар»га эмас, балки тараққиёт сари чорлайдиган бизнес яратиш керак. Бу феолият анча ва чуқур билим талаб этади. Бизнес - қадимдан мавжуд бўлиб, унинг бошланғич қондаларини бир одам ўйлаб топмаган.

Маълумки, ҳозир фақат олинаётган мавош ҳисобига яшаш анча қийин. Сизнинг қўлингизда бирмунча маблағ бор дейлик; бироқ у пулнинг қадрсизлигини сабабли тезда йўқолиши мумкин. Нима қилиш керак? Фойда олиш ниятида уни бирор ишга сарфлаш керакми? Инвестор бўлиш керакми? Инвестор - бирор ишга ўз маблағини ёки билиминини, ё бўлмаса ўзининг хизмат боразидаги алоқаларини, ёки бошқа имкониятларини бағишловчи шакл.

Хуллас, сиз бир нш: билан шугуллинишга қарор қилдингиз. дейлик. Уни нимадан бошлаш керак? Уни, аввало, ўз идрокимиздан бошлашимиз керак. Ҳар бир инвестор фирма тузишда муҳим бўлган уч-тўртта масалами - ўз мақсадларини, маблағ ва имкониятлар миқдорини, ташқи нақтийоний-иқтисодий широнини, ўзига ҳос хусусиятларини (ўзининг, бўлажик шерикалари ва ёрдамчиларининг имкониятларини) чуқур ўйлаб чиқиши керак.

Сўнгра ама ўйлаб кўриш зарур. Узок муддатга ва ҳозирги вақт учун белгиланган мақсад ва вазифаларни қўйишдаги кетма-кетликда аниқлаб олиш керак: нишдан кутилган мақсад, уни олиб бориш йўли ва вазифаси.

Или мақсади - сизнинг ишбилармонлар дунёсида, нақиссида дунёсида ўз тулган ўрмингиз тўғрисидаги тасавурунгиз.

Стратегия - иш мақсагини тўлдирувчи ва аниқловчи узок муддатли (уч-беш йилгача) бир мақсадга қаратилган йўналиш. Масалан: бошқа фирма билан мустақкам алоқа ўрнатиш ва истиқболли бозорга эга бўлиш, тез-тез хорижга сафар қилиш имкониятларини таъминлаш.

Мақсадлар жуда қисқа муддатга - бир йилгача ишлаб чиқилади ва стратегик йўналишларни аниқлаш ва уларни бирор бир ишга йўналтириш учун хизмат қилади. Мақсадлар стратегиядан фарқли ўларок амалга оширилишининг аниқ муддатини ва унинг бажарилишини текшириш имкониятига эга бўлиши керак. Масалан, мақсадлар: уч ой давомда нимаидир бажариш ва ташкил этиш, ўн ой ичида сармолнинг икки бараварига кўпайишини таъминлаш ва бошқалар.

Вазифалар мақсадга нисбатан аниқ ва янада қисқа муддатга - бир-бир ярим ойга белгиланади. Улар ҳар бир мақсадни батафсил аниқлаб беради. Мисол учун, вазифалар

қуйидагича бўлиши мумкин: бир ой давомида бирор ишни бажариш, бир ҳафта ичида ниманидир ишлаб чиқиш ва ташкил қилиш.

Ҳаракатлар - мавжуд вазифаларни бажариш воситаси. У ресурс ва имкониятлар билан, вазифаларга нисбатан, янада мустаҳкам алоқада бўлади. Уларни амалга ошириш йўллари тўғрисида чуқур мулоҳаза юритишни талаб этмайди. Ҳаракатлар аниқ тадбирлар қўрилишида таърифланади.

Масалан: бирон нарса тўғрисида ахборот йиғиш, ҳокимиятга хат тайёрлаш, қандайдир топширик бўйича кимгадир кўнғироқ қилиш, учрашувлар ўтказиш ва бошқалар.

Навбатдаги босқич - яна баҳолаш. Ўз маблагини ва миқдорини баҳолаш. Ўз ҳоҳиш ва имкониятларини баҳолаш. Иш борасидаги шериклари ва бўлажак ходимларини баҳолаш. Яна бир бор сизнинг натижангизни баҳолаш - нима қилиш зарур, қандай ва қачон қилиш зарур. Режангизнинг рақобатлашиш қобилиятини баҳолаш. Ўзингизни қайтадан текшириб кўришингиз зарур.

Сиз бизнес-режа тузинг (фирма ишларини белгилаш, шартномалар миқдори, маош тўлаш, транспорт ва реклама харажатлари ва бошқ.) ва уни албатта техник - иқтисодий жиҳатдан асосланг. Эсингизда бўлсин: ҳар қандай система ҳақиқий харажатлардан 1,5 - 2 марта кам бўлади.

Сиз ўз ишингизни бошламоқчисиз. Қуйидаги маслаҳатлар доимо ёдингизда турсин:

- ўз бизнесингиз бозори ҳақида маълумотлар йиғинг - нимага, қаерда ва нега талаб (эҳтиёж)лар мавжуд, сиздан бошқа яна кимга сизнинг бизнесингиз керак.

- ўз маҳсулотингизни сота олишингизга ишончингиз комил бўлмагунча ишга киришманг.

- Сизга йўлланган хат ва бошқа муурожаатномаларга зудлик билан жавоб беринг, кўпи билан 2 кун ичида. Кўриб чиқмасдан туриб, ҳеч қандай муурожаатномани қайтарманг.

- ўз ҳақингиздаги маълумотларни тарқатинг (реклама).

- фирмангизнинг ўзинга ҳос обрўсини (имеджини) яратинг. Фирмангизнинг баобрўлигини, у билан иш юритиш мумкинлигини барчага кўрсатинг. Фирма визиткалари, бланкалари, конвертлари ва блокнотлари ташкил этинг.

- контрагентларни пухталик билан танланг. Акс ҳолда панд еб қолишингиз мумкин.

- барча музокаратарни «Нимани хоҳлайсиз, қандай имкониятга эгасиз, бундан контрагентга қандай фойда тегади

кабилар ифодаланган» ўз ниятингиз (мақсадингиз) тўғрисидаги хатлар билан олдиндан маълум қилинг, амалга оширинг.

▪ иш борасидаги шерикларга шунчаки эмас, айнан уларни қизиқтирадиган эъдилик ва соғалар тақдим этинг.

▪ барча бошланғич ишларга иқтисодий асослар (далиллар) тайёрлинг; ишлаб чиқариш ва муомала ҳаражатлари, ижара ҳақи, ишора ҳаражатлари, тушган фойдани тақсимлаш, контрагентнинг фойдадан тушган улуши.

▪ тилларни билинг. Айниқса, чет элликлар билан қўшма корхоналар тузилган ҳолларда. Иш юзасидан бўлган музокараларни таржимон ёрдамида олиб бориш ярамайди. Бундан ташқари, шери ингиз тилида айтилган бир-неча сўз унга бўлган ҳурматингизни билдиради. Бу эса унинг сизга бўлган иҳлосини оширади, бизнесингиз даражасини кўтарди.

Тавсия этилган ушбу ўнта маслаҳат тўғридан-тўғри маркетинг билан боғлиқ. Маркетинг - узок муддатли энг юкори фойда олишга йўналтирилган ишлаб чиқариш (буюмлар, хизмат кўрсатиш, ахборотлар, интеллектуал мулклар ва бошқ.)ни режалаштириш ва амалга ошириш бўйича ишлар йиғиндиси. Маркетинг бу яна - нарх сиёсатини ишлаб чиқиш, бозор ҳолагини таҳлил қилиш, рақибатлашишни кузатиб бориш, стратегия ва тактика бирлигини таъминлаш ва кўпгина бошқалар.

Кичик ва ўрта корхонанинг асосий уч қондаси

1. Агар сиз эндигина корхонани ташкил этган бўлсангиз, биринчи навбатда унинг фойдаси билан шуғулланиб, сўнгро ташкилий тузилмаси билан шуғулланинг.

2. Ҳал этилиши шарт бўлган муаммо ва қийинчиликларни аниқлаб олинг.

3. Ўз тузилмангизни қўйилган мақсадни амалга оширилишига мувофиқлигини текшириб боринг.

III БОБ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ВА ФАН

III.1. ЎЗБЕКИСТОН ФАНИ ИСЛОХОТЛАР ЙЎЛИДА

Ижтимоий тараққиётга йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида мустақилликнинг янги шароитларига тўғри келадиган ўз мустақил илмий-техника сиёсатини ўтказиш давлатимизнинг муҳим ва устивор вазифаларидан биридир.

Ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичида фан ва техниканинг аҳамияти ошди. Бутун жаҳонда иқтисодий тараққиёт илмий-техника омиллари билан белгиланади. Масалан, АКШда миллий даромад ўсишининг 80 фоизга яқини фан-техника ютуқлари ҳисобига таъминланади, Японияда бу кўрсаткич 65 фоизга тенг.

Фан ва техника соҳаси Республика ижтимоий-иқтисодий тизимининг бир қисми бўлиб, жамиятимизни ижтимоий тараққиётга йўналтирилган бозор йўлида ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг умумий дастури доирасида ривожланади. Бу дастурнинг асосий қондалари Республикамиз Президенти И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўз модели» китобида баён этиб берилган.

Саноати ривожланган мамлакатларнинг тажрибаси шуни кўрсатадики, давлатнинг фаол илмий-техника сиёсати умумдават стратегиясининг ажралмас қисмидир. Саноати етарлича ривожланмаган собиқ социалистик мамлакатларда ўтиш даврида давлатнинг тартибга солувчи, бошқарувчи аҳамияти янада ортади, чунки ахс ҳолда ҳатто жуда қулай шароитларда ҳам ўн йиллар мобайнида вужудга келадиган илмий-техника потенциалининг йўқотилиши муқаррар бўлиб, унинг ўрнини тўлдириб бўлмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 18 февралдаги Фармониши билан асосий вазифаси давлат илмий-техника сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишдан иборат бўлган Ўзбекистон Республикасининг Фан ва техника давлат қўмитаси (ФТДК) ташкил этилди.

Илмий-техника сиёсатининг стратегик мақсадларини қўйишдаги асосий вазифалар мумкин:

• илмий-технологиялар яратиш ва уларни ўзлаштириш йўли билан жамият фаолиятининг барча соҳаларини тезда ривожлантириш, жаҳон бозоридан рақобатлаши оладиган маҳсулот ишлаб чиқарилишини таъминлаш, маданиятни

ривожлантириш ва мустақил Ўзбекистон фуқароларининг миллий онгини шакллантириш.

Республикамининг илмий потенциали ўзининг миқдор ва сифат кўрсаткичлари бўйича фақат Россия ва Украинанинг илмий потенциалидан кейин турар эди. Буни шу билан тушунтириш мумкинки, бизнинг халқимиз қадим-қадимдан илмли кишиларга чуқур ҳурмат билан қараган ва илм билан машғул бўлиш жуда фахрли машғулот ҳисобланган. Яқин ўтмишда ҳам кўп сонли аспирантларимиз собиқ Иттифоқнинг деярли барча йирик илмий марказларида таълим олардилар. Бизда ҳар бир оила, агар ёш авлодни аспирантура ёки докторантурада ўқити имконияти туғилиб қолса, ҳар қандай моддий муҳтожликка тайёр бўлган. Бундан ташқари, ёшлар ўқишни тугатганларидан кейин албатта уйларига қайтганлар. Натижада бизда улкан илмий потенциал вужудга келган.

Лекин бунинг яна бир ўзига хос томони борки, у ҳам бўлса республика иқтисодиётининг тузиллиши бу илмий потенциалга тўғри келмаслиги, мос эмаслик ҳислатлари мовжуд эди. Шунинг учун ҳам собиқ Советлар Иттифоқи таназзулга учраган бир вақтда моддий ресурслар ва илмий ходимларнинг анчагина қисми тўпланган республика илмий-тадқиқот ташкилотларининг деярли ярми бошқа регионлар ва ҳарбий-саноат комплекси тармоқларининг эҳтиёжлари учун тер тўқарди. Айрим ҳоллари ҳисобга олмаганда, амалда тўлиқ цикли «илмий-тадқиқот институти - конструкторлик бюроси - тажрибавий ишлаб чиқариш - саноат асосида ишлаб чиқариш» структураси деярли йўқ эди. Илмий изланishлар натижаларининг анчагина қисми ишлаб чиқаришга жорий қилинмай чанг босиб ётар эди, чунки одатда, бу натижалар ишлаб чиқаришда дарҳол қўлланиш учун тайёр шаклда бўлмасди.

Шундай бир вазиятни тасаввур қилиб кўринг, 1992 йил охирига келиб Иттифоқ микёсида илмий-тадқиқот дастурларини маблағ билан таъминлаш деярли тўхтаб қолди, ишлаб чиқариш ёппасига инқирозга учраган даврда соҳавий фанлар амалда деярли маблағ билан таъминланмади. Шундай вазият юзага келиб турган бир даврда Республикамин Президентининг фан ва техникани давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги оқилона қарорини яна бир марта алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиздир. Шу тўғрисида бизда фан соҳасида ҳалокатли инқирознинг олдини олиш имконияти пайдо бўлди.

Илмий-тадқиқот ташкилотлари олиб бораётган илмий-тадқиқот ишлари йўналишини замон талабларига жавоб берадиган йўналишларга ўзгартиришнинг қўшимча механизми сифатида илмий дастурларни маблағ билан таъминлашнинг танловга асосланган принципи ишлаб чиқилди ва қўлланилди. Илмий лойиҳаларни танлов асосида ажратиб олишда бу лойиҳаларнинг республика учун энг долзарб муаммолар рўйхатига тўғри келиши ва бу борада олиб борилаётган ишларнинг тугалланганлик даражаси асосий мезон сифатида қабул қилинди. Бу уларнинг натижаларини тажрибавий ёки кичик серияли ишлаб чиқаришда қўлланиш имконини беради.

Мустақил Ўзбекистон фан ва техника соҳаси шаклланишининг бу босқичидаги яқиний мақсад фан соҳасини мақсадли режалаштиришдан иборатдир. Фундаментал ва гуманитар фанлар соҳасидаги тадқиқотларни мақсадли қўллаб-қувватлаш учун грантлар қўлланиш таклифи этилади. Бу ҳолда айрим олимлар гуруҳи ФТДКга талабномалар кўборади. Экспертиза комиссияси энг истиқболли ишланмаларни танлов олиди ва уларга грантлар топширилади.

Фан ва техника соҳасида хусусийлаштириш ва илмий тадбиркорликни ривожлантириш учун қандай муайян чора-тадбирларни амалга ошириш мумкин деган савол туғилади.

Ҳақиқатдан ҳам, кичик ва ўрта корхоналарнинг венчур бизнеси шаклидаги илмий тадбиркорлик иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда илгор технологияларнинг 60 фоизгачасининг ишлаб чиқаришга жорий эгилмагини таъминлайди. Худди мана шу кичик венчур фирма 19 туфайли жаҳонни ўзгартириб юборган маҳсулотлар пайдо бўлди. Бундай маҳсулотларга, энг аввало, шахсий компьютерлар, рангли телевидение, видео ва аудио аппаратура, рақмателефонлар, сунъий йўлдошлар орқали алоқа қилиш воситалари ва яна қўллаб бошқа нарсаларни киритиш мумкин. Ҳаммага маълумки, ишлаб чиқарилган маҳсулотга мулкчилик ҳуқуқлари аниқ белгиланмаган бозор бозор эмас. Бу маънода бизда аклий ва саноат мулки тушунчалари аниқ белгиланмагунча ва ҳуқуқий нормалар билан таъминланмагунча илмий маҳсулот бозори вужудга келиши мумкин эмас.

Аклий (интеллектуал) ва саноат мулки тушунчаларини белгиловчи ва муҳофазаловчи қонунлар шу ҳуқуқий таъминотнинг асосини ташкил этади, чунки бу мулклар илмий фаолиятнинг асосий маҳсулотидир. Бу қонунлар бутун жаҳон тизимига қўшилишимиз учун имкон қадар жаҳонда қабул

қилинган умумий меъёр ва қоидаларга яқин бўлиши зарур. Шунинг учун Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритган дастлабки кунданок Бутунжаҳон ақлий мулк ташкилотига аъзо бўлди ва ақлий мулкни муҳофаза қилиш соҳасида бир қатор халқаро битимларни, жумладан, Париж конвенциясини, Патент кооперацияси тўғрисидаги шартномани, Мадрид битимини имзолади. Бу қадамларнинг зарурлиги Республикамиз Президенти томонидан Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодиётига қўшилишининг муҳим омилларидан бири сифатида қайд қилиб ўтилди.

Олий Кенгаш «Товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари» тўғрисидаги қонунни қабул қилди, бу қонунда саноат мулкнинг бу объектларини муҳофаза қилиш бўйича ҳуқуқий муносабатлар белгилаб берилган.

«Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналарига патентлар тўғриси»да қонун лойиҳаси ишлаб чиқилиб ва кенг муҳокама қилиш учун оммавий ахборот воситалари орқали эълон қилиниб қабул этилди. Ушбу қонунда ақлий фаолият натижалари бўлган мамлакатимизда биринчи марта товар маҳсулоти деб тан олинди ва уни сотиш ва сотиб олиш мумкинлиги таъкидланди. Қонун ақлий фаолият маҳсулоти муаллифларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилади ва бу билан Республикамиз фуқароларига ҳуқуқий шахслар билан тенг имкониятлар беради, бу эса ўз навбатида, сўзсиз, монополияга қарши омиладир. Ушбу қонунда хизмат вазифаларини бажариш вақтида яратилган ихтиролар муносабати билан ходим ҳамда иш бериувчи ўртасида юзага келадиган муносабатларнинг тартибга солиниши унинг муҳим жиҳатидир. Қонунда ҳар икки томоннинг манфаатлари ҳимоя қилинади, бу эса корхоналарнинг меҳнат ҳамсалари учун бошқа корхоналар билан лицензия шартномалари тузиш ва улардан фойдаланиш, ҳуқуқий муҳофазалашда иқтисодий манфаатларини яратди.

Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва саноат намуналари каби объектларнинг ҳуқуқий муҳофаза қилиниши бозор муносабатларининг ривожланишига қўмақлашади. Саноат мулкни объектларини рўйхатга олиш учун берилаётган аризалар миқдори тадбиркорларнинг, шу жумладан чет эллик тадбиркорларнинг ўз мулкни муҳофаза қилишининг бу шаклига қизиқиш тобора ошиб бораётганидан далолат беради.

Фан-техника тараққиёти ақлий фаолиятнинг ҳуқуқий жиҳатдан муҳофазаланиш талаб қиладиган сифат жиҳатидан янги маҳсулотлар яратилишига олиб келди. Булар ҳисоблам

машиналари учун дастурий маҳсулотлар, маълумотлар базаси, интеграл схемалар топологияси, селекция фаолиятининг янги биологик ва биотехнологик объектларидир. Муаллифлик ҳуқуқлари ҳозирги вақтда муаллиф фаолият кўрсатадиган муассасанинг ҳужжатлари билан муҳофиза қилинади. Лекин бу маҳсулотлар жамиятимиз иқтисодий фаровонлигининг асосини ташкил этиши ва унинг имкониятларини белгилаши муносабати билан муаллифлик ҳуқуқларини янада кучлироқ ҳуқуқий муҳофазалаш талаб этилади.

«Бозор - фан - ишлаб чиқариш - бозор» занжирида иш олиб бориш илмий муассасалар асосий вазифасига айланиши ҳаёт талабига айланиб бормокда.

Чунки фақат бозоргина янгиликларга сезгир қилади, фан ва техниканинг энг сўнгги ютуқларини дадил ва ғайрат билан жорий этади, ўз ишининг устасига, касб маҳоратига муносиб баҳо беради.

Бугун жаҳон ўз ривожинининг янги босқичи бўсағасида турибди. ахборот билан юқори даражада таъминланган жамият босқичига ўтиш йўлида дадил кадамлар ташламоқда. Шундай вазият юзага келмоқдаки, фақат рақобатлашадиган технологиялар бутунлай фундаментал фанга таянибгина қолимай, балки бу фанларнинг ўзи ҳам «технологиялаштирилган» ҳолдагина ўз яшовчанлик қобилиятини сақлаб қолиши мумкин.

Ишлаб чиқариш технологияси ёки технологик танлаш тўғрисида биринчи навбатда шунини билиши керакки, уларнинг ўзи хали ҳеч қандай бойлик ярвтамайди. Шу технология ёрдамида ишлаб чиқариладиган маҳсулот ва кўрсатиладиган хизматларгина сотилиши мумкин. Афсуски, кўпчилик илмий-тадқиқот ишлари қанчалик кўп бўлса, фойда ҳам шунча кўп бўлади, деб ўйлайди. Шу нарса аниқки, илмий-тадқиқот ишидан олиннадиган ижобий натижа бу билим, лекин бу билим қандайдир илғор ўзгаришларга, оқибат-натижада энг яхши маҳсулот ва хизматларга урғу бериш - ишлаб чиқаришнинг муваффақиятли бўлишида муҳим элементдир.

Хулоса шушдан иборатки «соф» илмий-тадқиқот ишлари ҳам келажакда янги технологиялар яратишда самарали бўлиши мумкин.

Фан ва технология ўртасида алоқа ўрнатишга жиддий кўришилмас экан «соф» фан ҳеч қачон фойдаланиладиган технологиялар яратилишига олиб келмайди. Тадқиқотчи ва тадбиркор ўртасидаги ошқора мулоқот - бунинг учун самарали йўлдир.

Бахтга қарши ҳозирги замон технологик ускуналарга эга бўлган корхоналаримиз ҳам рақобатлаша оладиган маҳсулотлар ишлаб чиқариш қурбига эга эмаслар. Сабаб шундан иборатки, бундай корхоналар рақобатлаша оладиган маҳсулотни ишлаб чиқариш масаласи йўл-йўриқлари, усуллари комплекси, қисқача қилиб айтганда шундай маҳсулот ишлаб чиқариш тизимини эгалламаганлар. Маркетинг тизими ишлаб чиқилмаган.

Халқ хўжалик тармоғларини комплекс механизациялаш, автоматлаштириш, ахборотлаштириш, фақатгина мураккаб илмий-техника ва ишлаб чиқариш муаммоси бўлибгина қолмай ўз ҳолича ҳамма коллектив учун социал мактаб ҳам бўлиб ҳисобланиши керак. Ҳар бир корхона хоҳласа-хоҳламаса ишлаб чиқаришни ташкилий-технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаб чиқариши ҳаёт тақозосидир. Бунинг устига турли хил психологик тўсиқлар ҳисобига коллектив муваффақиятларидан юз фоиз фойдаланишда қийинчиликлар содир бўлмоқда.

Шунинг учун ҳар бир коллективнинг ўз шахсий тажрибасига таяниш ва ушбу тажрибани мукаммаллаштиришга алоҳида эътибор беришига тўғри келади.

Тажриба шу нарсага кўрсатишики, автоматлаштиришнинг қабул этилган анъанавий воситаларини қўлланганда иқтисодий самаранинг 60-70 фоизи ускуналарнинг унумдорлигини ошириш эвазига бўлади, 15-20 фоизи эса маҳсулот сифатининг яхшиланиши эвазига бўлади, фақат 10-15 фоизинигина иш ҳақини тежаш эвазига эришилилади. Демак, асосий резерв ускуналар билан боғлиқ экан. Шу мулоҳазани ҳисобга олсак манипуляторлар, роботлар ва комплекс автоматлаштириш воситаларига старли аҳамият бериш ҳаёт тақозосидир.

III. 2. ФАН-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИ ВА ВОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ

Ҳар бир жамиятнинг оёққа туриб олиши, ривожланиши ва кучга тўлишида фан ва техника таракқиёти мислсиз аҳамиятга эга. Илғор мамлакатларда илм-фанга беҳад эътибор билан қаралади. Амир Темур қатга юмушлар олдиан мунажжимлар ва илм аҳлини йиғиб, у ёки бу масала хусусида улар фикрларини сўраб, олинган тақлиф ва мулоҳазалар асосида қарор қабул қилар экан.

Иккинчи жаҳон уруши тугагандан сўнг Америка Президенти Трумэнга урушдан олинган сабоқ, талофат ва ютуқлар хусусида нима дея оласиз десалар, у : «Урушдан

Америка олган энг катта ижобий натижа - бу Олимпиадан 200га яқин физик олимларнинг бизга кўчиб келиши бўлди», - деган.

Илмнинг бозорга ўтиш келажаги ҳақида фикр юритсак. Фанни маблаг билан таъминлаш ва уни бошқариш ҳукуқи орасидаги алоқани қидириш фойдасиз ишдир. Субъект сифатида маҳсулот ишлаб чиқарувчини (якка қосибдан тортиб йирик корпорациягача) тушунсаккина, ягона иқтисодий муҳит бўлмиш бозорга ўтишимиз мумкин. Фан эркин бўлгандагина жамиятнинг моддий ва маънавий бойликларини оширишга хизмат қилади.

Фундаментал тадқиқотлар фонди, фаолияти, ташкилий таркиби ва вазифалари махсус ҳужжатлар билан тасдиқланиб келяпти.

Академик аспирантурани сақлаб ва аспирантлик стипендиялари қатъиян ошириб келинаёпти. Бунда ҳар бир илмгоҳдан бир-икки аспирант олиб «квадрат ўлчаб» экишнинг кераги йўқ. Жиддий фан мактабларида катта аспирантуралар фаолият курсатяпти.

Бой, лекин беунум илмгоҳларни нима қилмоқ керак? Уларнинг қай бири унумли, қай бири унумсиз деган савол нисбатан бирёқламадир.

Тараққий этган чет мамлакатлар таърибаси шундан далолат берадики, назарий тадқиқотлар келажаги ва самарадорлиги давлат томонидан осимий ва ўсиб борувчи молиявий мададга боғлиқдир.

Америкада илмий-техника тараққиётини ростлаб туришга қаратилган 100дан ортиқ қонун мавжуддир. Ҳаёт шуни тақозо этаётганики, бизнинг мамлакатимизда ҳам фан, техника ва технология тараққиётининг ҳуқуқий асоси керак. Ахир биз қамрови жуда катта илмий-техника комплексига эгамиз.

Бу ерда иккита асосий масала ҳал этилади. Бир томондан бозор иқтисодиётига ўтишда фан ва унинг ижодкорлари салбий таъсирлардан сақланса, иккинчидан, илмий-техника ютуқларидан саноатда, қишлоқ хўжалигида ва ижтимоий юмушлар соҳасида тўлиқ фойдаланишни фаоллаштириш мақсадида ижодий ташаббус аҳлига кенг йўл очиш мумкин.

Фандаги яккахокимлик, идора ва айрим гуруҳлар манфаати, илм-фан ривожига жиддий путур етказди. Натижада жуда кўп меҳнат аҳлининг ва ҳатто айрим мутахассисларнинг иш натижалари айтарли даражада тан олинмай, менсимай қолгани ҳам мумкин.

Илмий-техника бозорининг бунёд этилиши айрим институтлар ва биринчи навбатда бош ташкилот ва

муассасаларнинг яккаҳонлигини инкор этади. Ўзаро мусобақа, танлаш, ўз меҳнатининг натижаси учун жон куйдириш фазилатлари, ҳис-туйғуси рағбатлантирилади, ривожлантирилади.

Фанлар академияси билан тармоқ институтлари, олий илмгоҳлар, корхоналар, идоралар, илмий-техника жамиятларинро мустаҳкам алоқани жорий этиш энг асосий муаммолардан биридир.

Бозор иқтисодиётига ўтиш илмий-техника маҳсулогини барпо этишни тақозо этади. Б.роқ илмий-техникавий фаолиятни бозорга ўтказишнинг ўзига қос хусусиятлари бор. Назарий изланишларни олсак, унинг савдога алоқаси бўлмай, давлат бундай изланишларни ҳамма вақт қўллаб-қувватлаб, молиявий томондан таъминлаб келаяпти. Инкилобий технологиялар яратувчи йўлланмалар шундай изланишларга киради.

Ўтмиш илм-фан намоёндалари, мутифаккирларидан қолган қутлуқ меросни устига тапчанган қора парда, чангдан ҳалос этиб, фан соҳасидаги бой меросимизни халққа кенгрок етказиб, қалр-қимматини ўрнига қўйишимиз керак.

Илм заҳматқилларининг ҳар бир қадами келажакдаги муҳим ҳаётий социал ва ҳўжалик муаммоларини ҳал этишга қаратилган бўлиб, оқибат натижада халқни озик-овқат, кийим-кечак, уй-жой билан таъминлаш, яъни ижтимоий масалаларни ижобий ҳал этиш билан чамбарчас боғлианиб кетиши керак.

Фаннинг вазифаси - табиат ва жамият қосунларини билиш, ишончли ахборотларни топиш бўлса, техник вазифаси - фанда олинган билимлардан ишлаб чиқариш, жамият тараккиёти, халқ фаровонлиги йўлига фойдаланишдир.

III. 3. ХАЛҚАРО ИЛМИЙ - ТЕХНИКАВИЙ ҲАМКОРЛИК

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида ўз илмий-техникавий сиёсатини ишлаб чиқиш, уни жорий этиш масаласига алоҳида эътибор бериб келмоқда ва шу тариқа республикада илмий - техникавий тараккиёт салоҳиёти таъмин этиб келинмоқда.

Давлат илмий-техника сиёсатини Ўзбекистон Республикаси Фан ва техника Давлат Комитети (ФТДК) олиб боради. ФТДКнинг фаолияти қуйидагилардан иборат:

■ фан ва техника тараккиётини иқтисодий-ҳуқуқий бошқариш, қўллаб қувватлаш ва рағбатлантириш;

- республика илмий-техника салоҳиёти тараққиётини аниқлаш ва ҳолатини таҳлил этиш;
- илмий-техника тараққиёти устивор йўналишларини аниқлаш ва унинг тараққиётига ердан бериш;
- фан ва техника инфраструктурасини ташкил этиш ва тараққиёт эттириш;
- республикада информатика индустриясини ўстириш;
- саноат мулк объектларини муҳофаза қилиш;
- халқаро илмий-техникавий ҳамкорлик.

Ўзбекистон республикаси ўзининг мустақил тараққиёти даврида Фан ва техника ҳамкорлиги соҳасида қуйидаги давлатлар билан бирга 100-га яқин халқаро шартномалар тузди: Франция Республикаси, Хиндистон, Пакистон Ислом Республикаси, Туркия Республикаси, Хитой Халқ Республикаси, Курия Республикаси, Россия Федерацияси, Украина, Гуржистон, Молдавия, Туркменистон, Латвия Республикаси, Литва Республикаси, Қозоғистон Республикаси. Қирғизистон Республикаси ва ҳ. к.

Давлатларро ва ҳукуматларро келишувларни амалга оширишнинг энг самарали кўринишларидан бири икки ва кўп томонли ташкил этилган давлатларро марказлардир.

1995 йилла Ўзбекистон-Хиндистон илмий-техникавий тараққиёт маркази ташкил этилди. Мўлжалланган ишларнинг молияланиши ҳар б.р шерик томонидан 50 фойзни ташкил этади. Ҳамкорликнинг устивор йўналишлари қуйидагича белгиланган: кишлоқ хўжалиги, медицина, информатика, қуёш энергетикаси, ядрофизикаси, Ўзбекистон ва Хиндистон фани ва техникасининг назарий муаммолари. Илмий-технологик кўмаклашувга оид Ўзбекистон-Қозоғистон-Қирғизистон "Туркистон" Халқаро Маркази ташкил этилган. "Туркистон" марказининг асосий масалалари қуйидагича белгиланган: Марказий Осиё давлатлари олимлари кучини рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқарадиган шароитни бунёд этиш учун бирлаштириш; илғор технология ва фаннинг ўзаро фойдали ва устивор йўналишларида биргаликда илмий ишлар олиб бориш; илғор технологияни ишлаб чиқишга мўлжалланган кўшма корхоналарни ташкил этиш; марказ олдида қўйилган масалаларни тўлиқ м.у ваффақиятли ҳал этишда марказий Осиё банки қарздан фойдаланиш.

Ўзбекистон Республикаси ФТДҚда Ўзбекистонда фан ва техниканинг устивор йўналишлари бўйича молиялашнинг нодавлат манбаларини жалб этиш борасида айрим ишлар амалга

ошириб келинмоқда. Биринчи навбатда чег эл инвестицияларини илмий-тадқиқот лаборатория ва олимлар иштирокида турли хил лойиҳа ҳамда дастурларни бажарилишида жалб этилмоқда. Лойиҳа ва дастурларни куйидаги Халқаро ташкилотлар, агентликлар, жамғармалар, ассоциациялар ва марказлар орқали биргаликда ишлаб чиқилмоқда.

1. Сорос жамғармаси.
2. "Маданий ташаббус" жамғармаси.
3. Европа Хамжамияти Комиссиясининг дастурлари («INTAS», «PECO», «COPERNICUS»).
4. НАТО илмий кетташи дастурлари.
5. БМТ ташкилотининг дастур ва лойиҳалари (ЮНЕСКО, ЮНКТАД, ЮНИДО, ПР ООН).
6. Япония физика жамияти.
7. Халқаро тараққиёт бўйича АҚШ агентлиги (ЮСЭЙД).
8. Тубитак халқаро маркази (Туркия).
9. Техникавий кўмаклашув бўйича Германия жамияти.
10. Табiiий офатлардан келадиган талофатларни камайитриш бўйича Германия жамияти IDNDR.
11. Немислар тадқиқот жамияти.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон қатор ҳукуматлараро тузилган келишувларга мувофиқ бизнес соҳасида амалий ишларни олиб бораётти. Шу жумладан, Канада, Хингой Халқ Республикаси, Туркия, Голландия, Германия, Швейцария, Халқаро Валюта жамғармаси ва шу қаби давлат ва жамғармаларнинг банк ва фирмалари билан узвий алоқада бўлиб келмоқда. Чет эл инвестициялари икки йилга даромаддан олинадиган солиқдан озод этилади.

Тошкент шаҳрида 100 дан ортиқ чет эл фирмалари ўз ваколатхоналарига эга, 30 дан ортиқ давлат эса элчионаларига эга. Американинг "Ньюмонт", Германиянинг "Мерседес-Бенц" ва "Сименс", Жанубий Куриянинг "ДЭУ" ва "Самсунг", Япониянинг "Мицубиси", Франциянинг "Элф акитен", Туркия ва Италиянинг қатор дунёга машҳур компаниялари Ўзбекистон билан яқиндан ҳамкорлик қилиб келмоқда. Бунинг асосий сабаби республикамиздаги осойишталик, тинчлик ва Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг чет элликлар учун керакли шарт-шароитни яратиб берганлигидир.

Инновация тадбиркорлик келажагидир. Ҳозирги кунда мавжуд инновацияни қўллаб-қувватлаш тизими албатта талабга жавоб бермайди. Илмий ишланмаларга бозор мўлжалини олinsa

инновацияни бошқариш масаласи оsonлашади. Тошкент шаҳрида Ўзбекистон-Америка "Коммерциализация ва трансфер технология: амалиёт ва муаммолар" семинари бўлиб (1998 йил) Инновацияни қўллаб-қўлғиқлаш масалалари кенг таҳлил этиб чиқилди.

Ўзбекистоннинг халқаро ҳамкорлик борасидаги интилишлари доираси кенгаймоқда. Бунга ҳамкорлик жараёнларини ривожлантиришдан мамлакатимиз ҳам, унинг шериклари ҳам ўзаро манфаатдор экани сабаб бўлмоқда. Бутунги кунда мамлакатимиз дунё миқёсида мустаҳкам ўринни эгаллаб турибди, турли соҳаларда катта заҳираларга эга. Ўзбекистоннинг жамият ҳаёти барча жабҳаларини, шу жумладан илмий-техникавий соҳани ҳам ислоҳ этиш борасидаги муваффақиятлари қувонарлидир. Шу боисдан ҳам НАТОнинг бўлиб ўтган «Фан ва техника соҳасида халқаро ҳамкорлик, МДХ мамлакатларининг янги бозорларга чиқиш йўллари» деб номланган илмий семинарини ўтказиш учун айнан Тошкент шаҳри танлангани тасодиф эмас. Ушбу семинарни Ўзбекистон ФАН ва техника давлат қўмитаси, НАТОнинг илмий кенгаши, Италиянинг «Рома ричерке» конкорциуми ҳамда Россиянинг Кичик инновация корхоналари, технология марказлари ва технополисларни қўллаб-қувватлаш уюшмаси билан ҳамкорликда ташкил этди. Семинар шунда жаҳоннинг 14 мамлакатидан келган илмий-техникавий соҳа вакиллари, шу жумладан буюк британиялик, олмониялик, италиялик, герикалик, туркиялик ва МДХ мамлакатларининг аксариятидан таширф буюрган тадбиркорлар иштирок этдилар.

Семинарда МДХ мамлакатларида қўлга киритилган фан кашфиётларини халқаро бозорда қандай сотиш масалалари муҳокама этилди. Илмий ва технологик парқлар яратиш, ишланмаларнинг давлат томонидан рағбатлантирилиши ва маблағ билан таъминланиши ҳамда илғор технологияларни ўзлаштириш борасидаги алоқаларни кенгайтириш масалаларига эътибор қаратилди. Инновация фаолиятини ривожлантиришга доир халқаро тажрибалар ҳақида баҳс-мунозара бўлди.

Дунёдаги давлатлар, хусусан, НАТО мамлакатларининг тажрибаси шундан далолат берадики, техникавий янгилликларни тубдан жорий этиш борасида кичик илмий-техникавий ва инновация фирмалари етакчилик қилади, улэр ўз фаолиятида фақат хусусий сармояга таяниб қолмайди, балки давлатнинг доимий ёрдамини ҳам ҳис этиб туради. Миллий иқтисодиётларда очик иш юритиш дунё ҳўжалишига бирикмиш

жараёнининг кучайгани, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг рақобатбардошлигини доимий ошириб бориш каби тамойиллар ушбу мамлакатларда иқтисодий ва давлат йўли билан бошқаришнинг бутун тизимини аста-секин инновация жараёнларини қўллаб-қувватлаш сари йўналтиришни тақозо этди.

Янги мустақил мамлакатларда (МДХ давлатларида) инновация соҳасидаги ривожланишга кўп нарса боғлиқ бўлган нодавлат инвесторлари фаолиятини назорат этмайдиган даражада бозор муносабатлари рағбатга эришилгани йўқ. Шунинг учун ўтиш даврида давлатнинг ўзи ишлаб чиқарувчининг иқтисодий манфаатдорлигини ошириш ва унинг меҳнат натижасига қараб ишлашга кўникиш учун бу соҳада тартибга солувчи ва рағбатлантирувчи куч вазифасини бажаради.

Афсуски, бугунги кунда МДХ мамлакатларидаги корхоналарнинг аксарияти янгиликларни жорий этиш учун зарур маблағларга эга эмас. Оқибатда улар чорасиз аҳволга тушиб қолмоқдалар. Янги технологияларни сотиб олиш ва жорий этишга пул йўқ, бинобарин маҳсулот эскирмоқда ва алақачон дунё андозаларига мос келмай қолган, унга талаб борган сари камайиб бормоқда. Қалаванинг учи кўринмайди. Ишлаб чиқариш самарасиз бўлиб бормоқда, даромад йўқ, яъни уни ривожлантириш учун яна-тагин маблағ йўқ.

Дунё амалиётида инновацияларни маблағ билан таъминлашда етти таъминдан фойдаланилади. Улар - давлат ажратган пуллар, корхоналарнинг олий ўқув юр்தларининг, нотижорат ташкилотларининг ўз маблағлари, хорижий сармоя ва шунингдек, аҳолининг хусусий омо. атлари ҳамда кредитли заҳиралар.

Ўзбекистоннинг халқ хўжалигини юксалтиришга қаратилган фан ва техникани тараққий эттиришга доир ўз модели ишлаб чиқилган ҳамда амалга оширилмоқда. Уни яратишда бошқа мамлакатлар, жумладан бугунги кунда дунё бозорида етакчи ўрин тутувчи давлатларнинг тажрибаси эътиборга олинди. Бу борадаги сиёсат республикада бозор муносабатларига бошқичма-бошқич ўтиш шароитида вужудга келган ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишга қаратилган. Натижада илмий-техникавий салоҳият асраб қолинди. Фан ва технологиялар ривожининг устивор йўналишлари бўйича давлат дастурлари ишлаб чиқилди ва улар бажарилмоқда. Фундаментал ва амалий тадқиқотлар бўйича

танловлар ўтказиш, уларнинг ҳолибларига грантлар (ёрликлар) топшириш анъана тусини олмоқда. Республикада фундаментал тадқиқотларнинг бюджет жамғармаси тузилгани ҳам ҳазилакам иш эмас, уларнинг амалий аҳамияти кўп йиллардан сўнг кўзга ташланса ажаб эмас. Ўтиш даври технологияларини ўлаштириш билан шуғулланувчи талай соҳавий ва минтақавий илмий ишлаб чиқариш марказлари ташкил этилди.

Бу соҳанинг қонуний, меъёрий-ҳуқуқий тизимига асос солинди, миллий патентлик гизими шакллантирилди, у интирочиларнинг муаллифлик ҳуқуқини химоя этади. Эътиборли жиҳати шундаки, бу фаолиятларнинг барчаси дунёда эътироф этилган қоида ва мезонлар билан тартибга солинди. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ўтган давр мобайнида, фан ва техника соҳасида ҳамкорлик қилиш ҳақида қирқдан зиёд давлатлараро ва ҳукуматлараро битимлар имзоланди. Тошкентда бўлган халқаро семинар иштирокчилари Ўзбекистоннинг илмий-техникавий фаолиятини ташкил этиш бора-бора кўлга киритган ютуқлари билан танишиб, унинг ривожланиши учун энг қулай имкониятлар яратилганини таъкидладилар.

• Семинарда бир баёнотнома қабул қилинди. Унда НАТО илмий кенгаши семинарларини Ўзбекистонда доимий ўтказиб туриш таъкидланган. Республикада фан, техника ва интисодиётнинг ўзаро алоқадорлиги масаласига ёндашиш жиҳдий ва сифат жиҳатидан юксак даражада экани бошқа МДҲ мамлакатлари учун яхши ўрнак бўлиши мумкин. Баёнотномада яна турли мамлакатлар олимларига муайян вазифалар қўйилиб, уларни ҳал этиш йўллари қидириб топиладиган бундай учрашувлари инновация корхоналари, илмий-тадқиқот муассасалари ва кўплаб мамлакатлар университетлари ўртасида ҳамкорлик ўрнатиш ҳамда самарали ахборот алмашиш учун қулай имкониятлар яратиш учун ёрдам бериши таъкидланди.

NATO илмий кенгаши томонидан янги мустақил давлатларда, жумладан, Марказий Осиё мамлакатларида инновацияларни ривожлантириш соҳасида тадқиқот ишларини юритиш учун қўшимча грантлар ажратиш мақсадга мувофиқ деб топилди. Бу инновация марказларининг янада мустақамроқ ҳамкорлигини таъминлайди, кичик ва ўрта бизнес корхоналари учун дунё фани ютуқлари сари йўл очади.

Ҳозирги кунда Япония дунё миқёсидаги илмий-техника тараққиёти марказига айланганини ҳеч кимга сир эмас. Япония

иктисоднинг самарали ўсиши омилларидадан бири ҳамма босқичда бошқарув масаласига берилаётган эътибордир.

Япониянинг менежмент тизими жуда тез ўсиб, дунё бўйича тан олиб келинаёпти. Япония фирмаларида юқори малакали бошқарувчиларни танлаш ва тайёрлашга катта эътибор берилади. Иктидорли ходимларни рағбатлантириш кенг тус олган.

Ҳозирги замон билим ва тажрибасига эга бўлган менежерларнинг кўпайиши ҳатто америкаликларни ҳам Япония менежерларидан тажриба олишга мажбур этмоқда.

Япония компанияларининг бозор стратегиясидаги муҳим ижобий йўли унча катта фойда келтирмаса ҳам юқори сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқишдир. Бу йўл ўз навбатида Японияни жаҳон бозорини муваффақият билан эгаллашига олиб келди.

Корпорациялар ва уларда ишловчи ходимларнинг чамбирчас алоқаси нималарга боғлиқ? Аввало умрининг охиригача бир корхонада ишлаш шароити, ишдан бўшамаслик, ёшига, ишлиш муддатига қараб мойна бериш, ёшига қараб лавозимларга кўтарчиш, навбатдан ташқари бажариланган ишларга ҳаққоний ҳақ тўлаш ва шу кабилардир.

Бошқарувнинг Япония тизимида банк билан ишлаб чиқарувчилар, акциядорлар билан компания маъмуриятининг узвий боғлиқлиги билан характерланади.

Шу билан бирга Япониянинг бошқарув гизимидаги айрим ҳислаглари, тажрибаларни чуқур ўрганиб менежмент, маркетинг, экспорт-импорт тизими ва банк структурасини тариккий эгтиришда фойдаланишимиз мумкин. Яъни бозор иқтисодиётининг ҳаёт сичовидан ўтказилган тажрибаларидан муваффақият билан фойдаланишимиз мумкин.

Республикамиз корхоналарига эркин ва мустақил тарзда, бюрократия касаллигидан озод бўлган ҳолда ҳаракат қилиш йўлини очиб беришимиз керак. Бу эса ўз навбатида халқаро меҳнат тақсимотда самарали қатнашиш, чет эл инвестицияларидан оқилона фойдаланишга имкон беради.

Республикамизда қайси йирик йўналишда ўрта ва кичик бизнесни ривожлантириш мумкин?

Биринчидан - саёҳат соҳасида. Ушбу соҳа фақат Ўзбекистонга эмас балки жуда кўп давлатларга катта фойда келтириши мумкин. Миллионлаб саёҳатчилар буюк соҳибқирон Амир Темур гўрнини, таниқли астроном Улугбек обсерваториясини, Бухоро ва Хива шаҳарларини, А. Навоий, Абу Али Ибн Сино, Ал-Хоразмий, Имом Ал-Бухорий, Ал-

Фарғоний каби мутафаккирлар яшаб ижод этган жойларни ўз кўзлари билан кўришга муштоқдирлар. Шунинг учун агар саёҳатчилик талаб этилган даражада ривожлантирилса (юқори сифатли меҳмонхоналарни қуриш, чет элликларга жаҳон андозаларига мос тарзда хизмат кўрсатилса) республикамизга жуда катта фойда олиб келиб, ушбу фойдани шифохоналар, мактаблар, лицейлар, институт, университетлар қурилишига жалб этиш мумкин.

Иккинчидан, кичик ва ўрта саноат ва носаноат корхоналарини кўпайтиришимиз керак. Япониянинг «Сони», «Тойота», «Хонда» ва ш.к. индустрия намоёндаларини эсласак, шу нарса аниқки Япония корхоналари 70 фоиздан органик деталларни бошқа корхоналардан олиб келиб дунё андозасига мос, жаҳон бозорида харидор қидириб оладиган маҳсулотларни чиқармоқдалар. Шахсий манфаатлари йўлида улар янги технологияларни жорий этмоқдалар, бошқарув усулларини ривожлантирмоқдалар, ўз мустақилликларига ришмоқдалар. Ҳамма гап шундаки йирик корхоналар маълум миқдорда майда ва ўрта фирмалар маҳсулотига боғлиқ бўлиб қоладилар.

Ўзбекистон Республикасида шундай йирик корхоналар борки, улар захира қисмларини Россия, Қозғоғистон, Украина ва ш.к.лардан олиб келишга мажбурлар. Шунинг учун Ўзбекистонда ҳам худди Японияликларга ўхшаб иш тугасак яъни ўрта ва кичик бизнесни ривожлантирсак, йирик машиналар, самолётларга тегишли захира қисмларни ишлаб чиқаришни ўргансак жуда кўп «карамликка» олиб келувчи муаммоларни ижобий ҳал этган бўлар эдик.

Турли хил ижтимоий ва экологик муаммоларни ҳал этишда ҳам ўрнатилган тажрибалар тўлиб-тошиб ётибди. Масалан, ахлатни йиғиш масаласи. Жумладан Японияликлар йиғилган ахлатнинг бир қисмини қайта ишлаб иккинчи даражали хомашё сифатида фойдаланадилар. Ахлатнинг бир қисмини ёқиб энергетика муаммосини ҳал этадилар. Яъни биз иссиқлик ва энергияни электрстанциялари иши эвазига, қимматбаҳо кўмирни ёқиш эвазига олсак, Японияликлар эса табиий бойликларга эга бўлмай туриб, ахлатни ёқиш эвазига олаёладилар.

Дарахтлардан қуз фаслида тўқилган барглари туман ҳокимиятнинг томонидан бериладиган кўрсатмаларга биноан тўплаб ёқиб, ҳаво тозалигини бузсак, Японияликлар барглاردан ўнг тайёрлайдилар, чорвачиликда фойдаланадилар.

III. 4. ИЛМГА ТАЯНГАН ТАРАККИЁТ

Республикамизнинг бир неча соҳадаги вакиллари Талафотларнинг олдини олиш номис кўмитаси ва Германиянинг Халқаро тараккиёт фонди ташкил этган «Тасодифий талафотлар ҳудудлари» семинарида катнашиб мумкин бўлган сабоҳларни олиб кайтдилар.

Семинарда фуқаро мудофраси аҳолини талафотлардан сақлашга оид қизиқarli мавзулар ахборотлар ингланди. Фавқулодда ҳолат муаммолари, унинг о дини олиш ва даф этиш йў-йўриқлари таҳлили билан танишдик. Фавқулодда ҳолат муаммоларини ҳал этишда кўзга ташланадиган йирик йў-йўриқлар сифатида техникавий воситаларнинг тўла-тўқислиги, ахборот тизимларининг мукамаллиги, ҳукукий-норматив ҳужжатлар мавжудлиги, малака ошириш ишларининг яхши йўлга қўйилганлиги, интизомнинг қучилигини айтиш мумкин.

Президентимиз хорижий мамлакатларга кўпроқ бориш керак, у ердаги ютуқларни, янги технологияларни, саноат, қишлоқ хўжалигини бошқариш ишидаги янгиликларни чуқур ўрганиб, давлатимиз, халқимиз учун фойдали қирраларини ўрганиш ва ҳаётга татбиқ этишимиз кераклигини уқдириб ўтганликлари бежиз эмас, албатта. Умуман олганда Европа мамлакатларида, жумладан Германияда саноат, техника, технология, коммуникация, ахборот тизими, қурилган ривожланганлиги ҳаммага маълум. Асосий мақсад ана шу ривожланган мамлакатларда эришилган муваффақиятлар нағизини таҳлил этиш ва унинг асосида ҳулосалар чиқаришдир.

Таассуротлар жуда кўп. Қусусан Германияда табиатга бўлган муносабат жуда юқори. Дарахтларга белгилар қўйиб чиқилган, ерлар майсазор. Дарахт ўзини тутиб олмагунча уч томондан тирговичлар ўрнатилади. Улар ҳар қуни пуркагичлар билан ювилиб туради. Майсалар эса сув сачратгичлар ор сатҳидан наёт бўлиб, ҳатто кўзга ташланмайди ҳам. Майсалар ўсиши билан кичик ўт ўргич машиналар ёрдамида ўриб олинади ва тўртбурчак шаклида автоматик тарзда тахланиб, сўнгра целлофан ёрдамида боғлаб ем сифатида фойдаланиш учун ғамлаб қўйилади. Боғларда кичик-кичик қўллар бўлиб, унда балик, ўрдақлар ҳаёт кечиради, дарахтзорлар, майсазорларда озод ҳолда юрган қуёнларни учратиш мумкин.

Ҳамма хонадон уйлари дераза олд қисми гуллар билан безатилган. Ховлилар ҳам турли гулларга бой. Узумлари бир ярим-икки метр балангликда бўлиб, яхши парвариш этилган. Аммо уларни пишмаган ва нордонлигидан истеъмол қилиш

кийин. Японияда мевали дарахтга зарар этказган одам ўрнатилган тартибда жазоланади. Германияда ҳам шундай одат бор экан. У ерда бизда ўсувчи чинор, мажнунтол, шафтоли, гило, нокларни ҳам учратиш мумкин.

Германияда шаҳар билан қишлоқнинг фарқи кам. Қишлоқлардаги уйлар икки-уч қаватли, лекин коммуникация, йўлларнинг сифати шаҳар билан бир бўлиб, қайта ишлаш саноати ривож олган. Яъни қишлоқ аҳли механизациялаштирилган воситаларга эга бўлиш билан бирга саноат корхоналарида ишлаш шароитига ҳам эга. Дарахтларга қуш инлари ўрнатилган. Сигирлар ками билан: 40 литр сүт беради. Бундан кам сүт берган мол гўштга топширилади. Сигирлар компьютерда белгиланган режада, ўрнатилган тартибда обқатлантирилади, кун давомида ҳар икки соатда соғилади. Молларни боқиш учун алоҳида атрофи ўралган ўтзорлар мавжуд.

Ҳар бир ҳовли, уйларнинг йўлакларида тўрт хил рангли чиқинди идишлари мавжуд бўлиб, ахлатлар турига қараб тўрт хилга бўлинади. Сабаб ҳар бир чиқинди идиши ўзига хос қайта ишлаш корхонасига жўнатилади. Кўчалар озода, тоза бўлиб, биз тасаввур этгандек кенг эмас. Бироқ машиналар ҳаракатини тўлиқ ва хавфсиз таъминлаш мақсадида йўл ости ва усти ҳамди айланма кўчалар кўп. Йўлчалар икки қисмга бўлинади, бири велосипед қайдовчилар учун, бири пиёдалар учун. Германияда 80 миллиондан ортиқ аҳоли бўлиб, шахсий енгил машиналар сони 41 миллион донга экан. Машина ҳаракати зич. Йўл остида коммуникация воситалари ўтказилган пиллик катта йўлакча бор. Уйлардаги ҳар бир хонани алоҳида иссиқлик билан таъмин этилишини бошқариш мумкин, яъни агар хонидон беш хонали бўлса х м хона баробар иситилиши шарт эмас. Эҳтиёжга қараб ҳар бир хона исталган ҳароратда иситилиши мумкин.

Иморатлар, иншоотлар, йўллар жуда узоқ муддатга чидамли қилиб қурилган. Умуман қурилиш жуда кўп. Берлин шаҳарининг ўзида йигирма мингдан ортиқ қурилиш қишлоқларини кўриш мумкин. Энг баланд иморат йигирма қаватли. Бу шаҳарда 4 миллион аҳоли истиқомат қилади. Шаҳар транспорти асосан метро, автобус ва трамвай. Автобусларнинг кўпчилиги икки қаватли, саломида совуткич, телевизор бор. Автобус бекатдан силжини билан икки ён томонида кейинги бекат номи электрон таблода намоён бўлади. Германияда чет эллик фуқароларни кўп учратиш мумкин, айниқса, туркларни. Улар кўпроқ савдо-сотиқ шохобчаларида хизмат қилар эканлар.

Дўконлар катта, кенг, кўп қаватли. Қаватдан-қаватга эскалаторлар орқали кўтариллади. Молларни қабул этиш, силжитиш жараёнлари механизациялаштирилган. Хориждан келган одам 100 маркадан ошиқ ҳарж қилса 9 фонзи қайтариб бериллади. Сотувчилар муомаласи ширин. Магазинлар ичида телевизорлар кўйилган ва овқатланиш шохобчалари мавжуд.

Аҳоли асосан ресторан ва кўчадаги ошхоналарда овқатланади. Нонни кам, лекин турли хил мева шарбатларини кўпроқ истеъмол қилишади. Белгиланган ишни ўз вақтида амалга ошириш ва топширилган ишга жавобгарлик билан қараш қарийб ўрнатилган тартибга айланган.

Сигарет кам ч.килиб, спиртли ичимликлар жуда оз миқдорда истеъмол қилинади. Фуқаролар эрталиб, кечкурун турли хил спорт билан шуғулланидилар, шахсий саломатликларига эътибор билан қарайдилар. Умуман немислар, хусусан берлинликлар ҳазилни яхши кўришади.

Одатда мамлакат тараққиёти кўп ҳолларда четга маҳсулот чиқариш усулига таянади. Аммо қизини шундаки, Германия ҳамма нефтни, газни, ипақни, қоракўлни, кўл меваларни ва шу қабиларни хориждан келтиради. Хўш, шундай экан, нима учун бу мамлакат тараққий этган давлат ҳисобланади? Гап шундаки, Германияда тараққийт асосан саноат, фан, техника, технология, интеллектуал мулкка таянган.

Республикамизда ҳам бугунги кунда фан ва техника, саноат тараққиётига катта эътибор берилмоқда. Хусусан ҳукуматимиз фан ва техниканинг устивор йўналишларини аниқлаб берди.

Маълумки, Жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти (ВОИС-ЖИМТ) бош директори жаноб Арпад Богш 1996 йил май ойида Республикамиз Президенти Ислон Каримовга илмий ва технологик ихтирочилик фаолиятига кўмаклашишга, шунингдек мамлакатимизнинг Жаҳон интеллектуал мулк-ташкилоти билан ҳамкорлиги а шахсан кўшган буюк ва ижодий хиссаси учун ЖИМТнинг олтин медалини топширди. Ислон Каримов мўътабар меҳмон Арпад Богшни мамлакатимизга ташрифи билан қутлаб «...халқимиз бой тарихга ва интеллектуал имкониятларга эгадир», - деди. Арпад Богш Республика Президенти томонидан ташкил этилган самимий қабул учун миннатдорчилик билдириб, Ўзбекистонга, жумладан, Самарқанд ва Бухоро каби тарихий шаҳарларга ташрифи давомида ўзбек халқининг бой маданий ва интеллектуал мерос соҳиби эканига яна бир қарра амин бўлганини таъкидлади. Дарвоқе Ўзбекистон.

хусусан ўзбек олимларининг жаҳон илм аҳднинг қайратта солган янгиликлари узоқ тарихдан бошланиб, ҳозирги кунда ҳам давом этмоқда.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, бугунги кунда пойтахтимизнинг қурилиш майдонига айланғирилиши, янги-янги истиродат боғларининг, спорт иншоотларининг барпо этилиши, барча шарт-шароитларга эга бўлган уй-жойлар қурилиши, маъиний хизмат кўрсатиш масканларини ўз ичига олган текис ва кенг кўчаларнинг бунёд бўлиши, республикамизнинг тарихий қисқа вақт ичида дунё миқёсидаги ривожланган давлатлар қаторидан ўрин олишига ишонч туғдиради.

IV БОВ. АХБОРОТ ВИЗНЕСИ

IV. 1. АХБОРОТЛАШТИРИШ ВА ҲАЁТ

Жамиятни ҳайта қуриш масаласи билан ахборотлаштириш орасидаги диалектик боғлиқликни чуқур тушуниб етиш жамиятимиз ижтимоий-иқтисодий ва илмий-техник муаммоларини ҳал этиш йўл-йўригини тўғри танлаш имконини беради. Жамиятни ахборотлаштиришнинг республика миқёсидаги дастурини ишлаб чиқиш ва уни амалга оширишни ҳаётнинг ўзи тақозо этаётти. Ушбу дастур умумий масалаларни эмас, жумҳурият ҳаётида йиғилиб қолган муаммоларни ечиш, чинағликларни тузатишнинг йўлчи қлдузи бўлиши керак.

Электрон-ҳисоблаш машинаси, автоматлаштирилган бошқарув тизимлари, темирташлаштирилган комплекслар, технологик жараёнларни комплекс механизациялаш ва автоматлаштириш усулларисиз пахта яккаҳодимлиги, Орол муаммоси, экология масаласи, оғир қўл меҳнати талаб этилаётган жараёнлар, кишининг тинқисини қуритадиган корғозбозлик, югур-ю.урлар, асаббозликлар, беҳисоб ечилмаган ижтимоий масалаларнинг боши берк кўчага кириб қолишидан ҳоли бўлиш мумкин эмас. Ахборот деб аталувчи янги илмий йўлланма ҳаётнинг даима-ҳамма жабҳасида ўз ўрнини топа билиши ва йирик, давлат аҳамиятига эга бўлган муаммоларнинггина эмас, ҳар кунги тубки икир-чикирдек туюлган хонаки оилавий социал масалаларни ҳал этишда ҳам кўмақдош бўлиб қолиши керак.

АҚШда, Японияда ахборот секторида банд бўлган хизматчилар сони оғуҳ йлдаги аҳолининг 60 фоизини ташқил этишини ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сони ҳамда иш унумдорлиги ва сифатига бевосита таъсирини эътиборга олсак, бу соҳада алақачон кўзиғизни каттарок очиб ушбу муаммога жиддийроқ назар ташлашимиз кераклигини уқтиришга ҳам ҳожат қолмайди. Боғчадан мактабгача, олий ўқув юртидан корхоналаргача, идорадан вазирликкача компьютерлар билан жиҳозланишини, мустақил давлат фуқаролари янгича ахборот билан қуролланган тарзда шаҳдам кадам ташлай олишларини ҳаёт тақозо этаётти.

Халқ депутатлари ишини осонлаштириш, бошқарув тизимидаги, ҳокимият, маҳаллий органлар ишидаги кийинчилик, сўсткашликларни компьютерлаштиришсиз бартараф этиб бўлмаслиги оддий леммадир.

Электрон-ҳисоблаш машиналари ҳаётимизга, фан оламига, техникага, саноатга, қишлоқ хўжалигига мустаҳкам ўрнашиб олди.

Компьютерлар мураккаб технологик жараёнларни, станок ва турли хил ускуналарни бошқариш жараёнини автоматлаштиришда, ахборотни қайта ишлаш ва қидириш тизимида ҳамда катта ахборотлар оқимини узатиш тизимларида катта самара билан фойдаланилмоқда.

Тадқиқ этилаётган объектларнинг математик моделини бунёд этиш, лойиҳалаш ва конструкциясини бунёд этиш ишларини автоматлаштиришни компьютерларсиз тасаввур этиш қийин. Масалан, уйдаги китобларни сақлаш ҳолати ҳам ўзгаради, яъни юз минг китобли кутубхонани хонанинг бир бурчагига, кўп томли қомусларни унча катта бўлмаган ликопчага жойлаштириш реал воқоликка айланиши ҳаёлот эмас. Шахсий мақсадлар учун фойдаланиладиган компьютерлар ёрдамида электрон кутубхонадан керакли маълумотларни олиш нисси осонлашади.

Ҳозирги вақтда мактабларда ахборот дарсининг ўқитилиши улугвор ишнинг бошланиши бўлиб ҳисобланади. Кибернетиканинг сарҳадлари ҳали аниқ белгиланган чикилмагани учун унинг кўп жиҳатлари мунозарали бўлиб турибди. Унинг таракқиёт йўллари тугал ишланмаган, леккич бу фаннинг ҳаёт учун, халқ хўжалик тармоқлари учун келтираётган нафи ҳеч қандай шак-шубҳа туғдираётгани йўқ. Зотан, ҳозирги замон техникасини автоматлаштиришсиз тасаввур қилиш қийин. Автоматлаштиришнинг келажаги эса фан-техника инқилобининг одамлар онгига ахборотлар ёрдамида сингдириш билан боғлиқ. Кибернетиканинг тажриба синовидан ўтган ҳулосалари, барча фанлар, жумладан физика, математика, фалсафа, электроника, тарих ва бошқа фанларнинг ҳулосалари каби ҳаётий бўлиб қолмоқда.

Жонли табиатга хос бўлган биофизик ва биохимик жараёнлар кибернетикани кизиқтирмайди. У тирик организм билан машина бошқарув жараёнига тааллуқли ахборотни қандай ишлаб чиқаётганини ўрганиш билан кифояланади.

Олимлар машиналар билан организмнинг ўхшашлигидан фойдаланиб, мия модели асосида тезкор ишлайдиган машиналар ясаш мумкинлигини айтмоқдалар.

Кибернетикалаштириш афғирим автоматик агрегат, қурилма ва приборлардан катта масштабдаги ва автоматлаштирилган тизимларга ўтишни билдиради.

Бундай тизимлардан саноатда ва энергетикада, транспорт ва алоқа тармоқларини қуришда, космик учишларни таъминлашда фойдаланиш мумкин. У бора-бора илмий муаммоларни ҳал қилишда, хўжаликни режалаштиришда одамларга ёрдам бера бошлайди. Бу машиналар зиммасига таржимонлик қилиш, шеър ёзиш ва куй басталаш сингари вазифалар юклаб қўйилди.

Иқтисодий фаолиятимизнинг шундай соҳалари мавжудки, агар шу соҳада ахборотлаштириш усуллари қўлланилмаса, энг шошилинч вазифаларни қониқарли тарзда ҳал этиш умуман мумкин бўлмай қолади.

Янги бозор тизимига ўтиш учун жуда кўп миқдордаги ахборотларни олиш, таҳлил этиш, қайта ишлаш ва ҳаётий бир-бирига таққослана оладиган хулосалар чиқариш керак. Халқ фаровонлигини юқори даражага кўтариш учун ва бу йўлдаги мураккаб ҳаётий муаммоларни ҳал этиш учун муайян социологик тадқиқотлар ўқатиш керак. Ҳар бир идора, муассаса, корхонадаги психологик шарт-шароитни яхшилаш учун шу идора, корхона, муассасадаги ички муаммоларнинг қайси кўрсаткичларга боғлиқлигини ҳамда инсон омилига оид ҳолатларни ахборот кўринишида фойдалай олиш керак. Шунинг учун социологик тадқиқотлар йўналиши ва мазмуни тўғрисидаги масалага чет элларда жиқдий ўлчибор бериб келинмоқда ва натижада гапиришга аргументлик муваффақиятлар кўнга тишланмоқда.

Инсон одатда қўлда қалам билан ҳисоблаб, миёсида бир дақиқада 5-10 та ҳисобни амалга ошира олади.

Арифмометр ёрдамига ҳар қандай катта рақамли 10-30 та ҳисобни ҳар бир дақиқада бажариш мумкин.

50-йилларнинг ўрталаридаги ЭХМларда бир соғияда 10 минг операция ишлаб чиқилган. Бир соғиядаги 1 млн. операция - бу 60-йиллар ўрталаридаги ЭХМларнинг тезлиги. 70-йиллар ўрталарига келиб эса ЭХМларнинг ҳисоблаш тезкорлиги бир дақиқада 10-15 млн. операцияга етди. Ҳозирги «Эльбрус» супер электрон машинаси эса бир дақиқада 125 млн. операцияни бажирмоқда. Сўнгги 30 йил ичида тезкор машиналар шу йўсида ўсиб борди. Ҳозирда қуввати бир дақиқада 1 млрд. операцияни ишлаб чиқа оладиган ЭХМнинг бунёд этилиши воқеликка айланди.

Шу маънода ХХ асрда эришилган ютуқларнинг энг муҳимларидан бири ЭХМ ва ахборотлаштириш бўлиб ҳисобланади.

IV. 3. АХБОРОТ НИМА?

Фан ва техникада маълум бир илк қадам ташлаш учун тадқиқ этилаётган соҳанинг ҳолати, шу соҳадаги эришилган илмий ва техникавий янгилликлар, уларнинг қай даражадалиги ҳақида тўлиқ ахборот керак. Бутунги кундаги олиб борилаётган тадқиқотлар миқдори шунчалик кўпки, тадқиқотчи бор нуسخаларни ўрганиб таҳлил қилиб чиқиши учун ҳамма иш куни, барча умри сарф бўлиши мумкин. Бундай тадқиқотчида маълум бир ишланмани тайёрлаш учун кучи ҳам, вақти ҳам қолмайди. Шунинг учун тадқиқотчилар орасида ҳозирги вақтда бир-бир соҳанинг майда-чўйдасини таҳлил қилиб чиққандан кўра шу соҳада янгиллик яратиш осонроқ дегин ибора ҳам бор.

Ахборотни эски усулларда қайта ишлаш, қабул этиш ўз самарасини йўқота бошлади. Ишлаб чиқариш муаммоси бундан ҳам оғир шароитда қола берди. Бошқаришнинг хоҳланган йўли ҳаракатнинг маълум бир вариантыни қабул этиш, яъни рёсудларни бўлиш, мақсадларни белгилаш (участка, цех, корхона бўйича) билан тугалланади. Бошқарувчи фақат бор ресурсларни бўлиш билангина эмас, балки ундан фойдаланишнинг энг мақбул вариантларини ишлаб чиқиши керак. Демак, ҳар қандай бошқариш жараёни у ёки бу ҳаракатни бир-бирита солиштириш ва танлаш билан тугалланади. Бунинг учун бошқарувчи (ёки унинг аппарати) қабул қилиниши керак бўлган қарорга ёки унинг сифатига жавоб бера оладиган ақл-заковатга эга бўлиши керак. Мана шу олдидан кўриш ҳис-туйғуси йилдан-йилга мураккаблашиб бораёпти. Бундай аҳволга олиб келаётган сабаблардан бири, энг аввало содир бўлаётган жараён ўсиш ҳолатини аниқ тасаввур эта билш керак. Бошқариш объектлари, уларнинг фаолиятлари шу даражада тез ўзгариб турадики, кечаги кун қабул этилган қарор, эртасига тўғри келмай қолади. Ҳозирги замон тараққиёти, янги маълумотлар ва билимларни пайдо бўлиши шароитини баҳолаш йўлида янги-янги усулларни излаб топишга ундайди. Ва ниҳоят катта ҳажмда ўсиб бораётган ахборот, ноаниқлик даражасини ошириб бораёпти.

Секунд-аста илмий-техника тараққиёти ўсиб бориши билан ахборот жамият ҳаётида муҳим роль ўйнаб, маҳсулот кўринишини ола бошлади. Ишлаб чиқарилаётган техниканинг мураккаблашиб бориши, меҳнат унумдорлигининг ўсиб бориши билан ахборотни бунёд этиш ва уни қайта ишлашга сарфланувчи меҳнат ҳажми ҳам катта тезликда ўсиб борди. Ахборотни янги маҳсулот ишлаб чиқаришда фойдалангани,

даражада қайта ишлаш ва ундан ақл-заковат билан фойдаланиш даражасига кўтариш фаолиятида жуда кўп шахс банд бўлиб қола берди. Бундай шахсларга олимлар, лойиҳачилар, турли даражадаги бошқарувчилар, молня, алоқа, нашриёт, қишлоқ хўжалиги ходимлари киради. Ушбу ходимлар сони урушдан кейинги йилларда жуда тез ўса бошлади. Ишлаб чиқарилаётган буюмлар, маҳсулотлар мураккаблиги ошиб бориши билан ахборотни бунёд этувчи, уни қайта ишловчи ходимлар меҳнати ҳам ошиб борди. Демак, бундай ходимлар меҳнат унумдорлигини ошириш жамият масъулиятига айлана борди.

Агар жамият тараққиёти шу тарзда ўсиб борадиган бўлса, аҳолининг тўла меҳнат қобилиятига эъ бўлган қисми фақат ахборотни қабул этиш ва уни қайта ишлаш билан банд бўлиб қолиши табиий воқеликка айлана боради. Мушкулни осон қилувчи ягона йўл ахборот билан ишловчи ҳамма ходимлар ишидаги меҳнат унумдорлигини сифат жиҳатидан кескин кўтаришдир. Ахборотни қабул қилиш, қайта ишлаш билан шуғулланувчи ходимлар иш унумдорлиги янги буюм, маҳсулот ишлаб чиқарувчилар меҳнат унумдорлигидан бир неча марта юқори бўлиши керак. Шундай қилиб, жамиятни маълум бир техникавий қуролланиш даражаси, босқичида унинг тараққиётини бошқарувчилар, олимлар, алоқачилар қисқаси ахборотни бунёд этиб уни қайта ишловчиларнинг меҳнат унумдорлигини белгилайдиган бўлиб қолди. Ушбу воқелик бошқарув аппаратининг тўхтовсиз ўсиб боришида яққол нимоён бўлаяпти. Бундай воқелик капиталистик гизимда ҳам, бошқа тизимда ҳам кузатилиб келинмоқда. Демак, ахборот билан шуғулланувчи ходимларни ўз-ўзидан кўпайиб бориши жамият фаровонлигига ижобий таъсир билан тугамайди.

Бундай мулоҳаза ривожланган мамлакатлар мудофаа қисмига ҳам бевосита тааллуқлидир. Чунки мудофаа қудрати фақатгина ишлаб чиқарилаётган пўлат ёки нефть, ракета ва ядро қуроллари ҳамми билангина эмас, балки бошқарув аниқлиги, конструкциялар ишончилиги, буюмлар техникавий мукамаллиги, бошқача сўз билан айтганда, ахборот билан банд бўлган, шуғулланадиган ходимлар билан белгиланади. Оқибат натижада мамлакат мудофаасини ахборот билан таъминловчилар малакаси улар эгаллаган техника мукамаллигини аниқлаб беради.

Агар тарихга назар ташласак, инсоният ўз фаолиятида боши берк кўчага кириб қолганда ҳамма вақт илмий-техникавий янгиликка интилган ва эришилган муваффақият

эвазига ўз кўчасини очик қилиб олган: олов пайдо бўлишидан, буг машинаси, ядро, атом энергияси пайдо бўлишига қадар биз унинг гувоҳимиз. Ахборотни қайта ишлаш, бошқарув жарғинининг боши берк кўчага кириб қоллиши ўз навбатида тезкор электрон-ҳисоблаш машиналари бунёд этилишига олиб келди.

Жамиятни ахборотлаштириш ишлаб чиқаришнинг юқори даражасидаги жараён бўлиб, ахборотдан жамоат ресурси сифатида фойдаланилади.

Ахборотлаштириш, бу умумдунё жараёни бўлиб, тараққий этган мамлакатнинг жаҳон бозоридаги л. шқадамлигини, иқтисодий ўсиши ва миллий хавфсизлигини таъмин этади.

Ахборотлаштириш бутун бир алоҳида жараён ва иқтисодий тараққиётнинг янги, муҳим омилли бўлиб, янгиликни жорий этиш, ишлаб чиқаришни реконструкция ва модернизациялашни таъмин этадиган, иқтисоднинг ҳаётчанлигини ошириб берадиган омилдир. Ахборотлаштириш технологиясисиз замон талабига жавоб берадиган, илм-фан ютуғига асосланган ишлаб чиқаришга ўтиш, саноат таркибини, илмий тадқиқотнинг, лойиҳа ва тажриба конструкторлик ишларининг янги кўринишларини амалга ошириб бўлмайди.

Бугунги кунда саводли кишининг фақат машина ҳайдаш, машинкада чоп этиш эмас, компьютерда ишлашни ҳам билишини тақозо этилмоқда.

Шахсий компьютерлар имкони чексиз бўлмаса-да, унчагинадир. Шахсий компьютер телефон орқали ҳисоблаш марказлари билан боғланиши ва, ўз навбатида, уй бекаси ёки эгаси турли хил молиявий, хўжалик ва илмий ахборот олиш имконига эга бўлади. Уйда ўтириб самолет, поездга билет буюриши, омонат кассага мурожаат этиши, дўконлар билан мулоқотда бўлиши мумкин. Агар хонадон мезбони олим, муҳандис, архитектор, шифокор, педагог бўлса ўз соҳалари бўйича керакли ахборотларни олишлари мумкин. Шахсий кутубхонаси бўлмаганлар шахсий компьютер экранда хоҳлаган китоб, илмий қўланма, рисола, мақолани ўқишлари мумкин. Ҳатто уйда ўтириб давлат хизматини амалга ошириш мумкин, бунда меҳнати самарали бўлиб, ортиқча вақт сарф этмай, ишдан кейин уйига транспортларда эзилиб, асаби бузилиб келмасдан, соғлиқ, саломатлик учун шарт-шароит тугилади. Бу, айниқса саломатлиги унча яхши бўлмаган ва кўп болали оналар учун жуда ҳам қулайдир. Бундай электрон хонадонлар кундан-кунга кўпайиб бормоқда.

Шахсий компьютерлар бошқарув, у ёки бу қарорни қабул қилиш жараёнида муваффақият билан қўлланилмоқда. Бошқарувнинг қоғозсиз технологияси ана шу тарзда юзага келмоқда.

Эслатиб ўтганимиздек, бошқарувнинг асосини ахборот ташкил этади. Агар биз суҳбатдошимиз хулқ-атворини, характерини чуқур ўрганиб чиқмас, таҳлил этолмас эканмиз, у билан бўладиган мулоқотимиз мақсадга мувофиқ бўлмай чиқиши мумкин.

Қоғозсиз технология, жумладан, телемажлислар ўтказиш имконини туғдиради. Бундай мажлис қатнашчилари ўз иш жойларида ёки уйларида ўтириб ўз ойнаи жаҳон экранларида пайдо бўладиган ахборотлардан фойдаланиб бир-бирларига савол беришлари ва шу заҳотиёқ қўл анилаётган ҳисоблаш воситалари ёрдамида саволларига тегишли жавобни олишлари мумкин. Ҳозирги кунда селекторли алоқа ёрдамида мажлис ўтказиш одат бўлиб қолган. Телемажлислар моҳияти жуда катгадир, чунки ҳар бир мажлис қатнашчиси олдида шахсий компьютер бўлиб, хоҳлаган ахборотни олиб мажлисда кўриладиган масалани пухта ҳал этиши мумкин. Шунингдек, ҳар бир мажлис қатнашчиси ҳар бир таклифни шу заҳотиёқ текшириб кўриши мумкин. Қоғозсиз технологияни амалга ошириш учун халқ хўжалигида, идораларда бошқариш жараёни тубдан ўзгартирилиши керак. Бунда мавжуд бошқарув тизимининг ҳаммаси қайта қурилиш лозим. Шундагина қоғозсиз технологиядан фойдаланиш айтарли самара беради. Ушбу жараён саводхонликнинг янги поғонага кўтарилишини, кўп миқдордаги идора ходимларини қайтадан ўқитишга ва, энг муҳими, янги ташкилий тузилмаларни ташкил этишга тўғри келади. Ҳамма гап шундаки, қоғозсиз технология фақатгина ахборот тўлиқ ва хоҳлаган пайтда ҳаракатда бўлгандагина амалга ошириши мумкин. Демак, энг кийин ва муҳим масалалардан бири идоралараро олинадиган ахборотдан ягона банк маълумотларига ўтилиши керак. Бундай ташкилий ишқилоб қачон амалга ошади, уни худо билади, албатта.

Шахсий компьютерларнинг кенг тарзда қўлланилиши жамоатчилик ҳаётида катта силжиш кашф этади. Яқин йилларда ҳамма чоп этиш, босма ишлари, биринчи навбатда, илмий маълумотлар магнит лентасига ўтказилади ва ҳар бир шахсий компьютер эгаси хоҳлаган илмий ахборот билан танилиши ва ундан фойдаланиш имконига эга бўлади.

Худди шунингдек кинофильмлар, телекўрсатувлар ҳам шахсий компьютер ихтиёрига ўтказилиб, ҳоҳлаган одам хоҳлаган вақтда хоҳлаган кино, кўрсатувни томоша қила оладиган бўлади. Албатта, бу каби янгилıklar ҳаётда чуқур ижтимоий ўзгаришлар сабабқори бўлиб ҳисобланади.

IV. 3. ЎТМИШ САБОҚЛАРИ, АХБОРОТЛАШТИРИШ ВА БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ

Давлат саноатини ташкил этиш ва табиат ресурсларини эксплуатация қилиш 20-йилларда шижоат билан олиб борилган эди. Синдикат ва давлат капитализминини ташкил этиш катта ихтиро бўлиб ҳисобланган эди.

Давлат капитализмининг моҳияти нимадан иборат эди? Ушбу атаманинг мазмунини чет эл капиталини мамлакат худудига жойлаштириш деб тушуниш мумкин. Ҳақиқатдан ҳам собиқ СССРнинг бошланғич фаолиятида мамлакатда «капитализм ўчоқлари» бор эди. Бундай ўчоқлар халқ хўжалигини оёққа турғизишда, янги технологияларни эгаллашда, хўжалик юритиш тажрибасини оширишда муҳим роль ўйнаган. «Капитализм ўчоқлари»нинг фаолияти тўлиқ давлат назорати остида бўлиб, ҳеч қандай капитализмга қайтиш бўлмаган, албатта.

Бундан ташқари Шўро фуқароларига давлат мулкни пудратга бериш ҳам катта роль ўйнаган. Ўз вақтида чакқон зашбилармон қашрлар етишмас эди. Давлат меҳмонхона ёки кичик корхоналар тузиб артел, айрим шахс ва кооперативга пудратга топширар эди. Бунда давлат пудратга албатта ўз фойдасини кўзлаб топширар эди. Бундай тизим жуда қулай бўлган. Давлат мулкчиликни ҳамма қонун-қондалари бўйича назорат қилар эди. Синдикатлар ҳам давлат корхоналари бўлиб ҳисобланар, бироқ бу синдикат раҳбарларига юқори даражадаги хўжалик мустақиллигини эгаллашга ҳалақит бермас эди. Мустақиллик ҳам давлат томонидан белгиланар эди.

Синдикат бир-бирига қарама-қарши бўлган молня ва ташкилот кўрсатмалари билан чегараланиб қолмасдан филиаллар, дўконлар очиш ҳуқуқига ҳам эга эди.

Синдикатнинг Давлат режа кўмитаси билан бўлган муносабати асосан шартнома характерига эга бўлган. Асосий нарса режа-буйруқ бўлмай охириги кўрсаткичлар, масалан, сотишга тайёрланувчи матолар миқдори режа кўмитаси томонидан амалга ошириладиган таъминот билан боғланган бўларди.

Асосий иш кўрсаткичлар эмас, балки шартнома ҳисобланар эди. Икки томоннинг ҳам шартномадан чекиниши жиноят ҳисобланарди. Шароитга қараб шартноманинг бажарилмаслиги арбитраж, суд даражасида кўрилиши мумкин эди.

Синдикатлар йирик хўжалик ташкилотлари бўлиб, ўз-ўзини пул билан таъминлаш, капитал қурилишни жорий этиш, чет эл билан мустақил тарзда савдо-сотик ишини олиб бориш (албатта давлат монополияси миқёсида), ишлаб чиқариладиган маҳсулотга ўзлари нарх қўйиш ҳуқуқига эга эдилар.

Ижтимоий мулкчиликни жорий этишнинг энг яхши кўриниши синдикат бўлиб ҳисобланган ва ўз вақтида, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитига мос тушган. Синдикатларнинг тузилиши давлатга мураккаб иқтисодий масалаларни ҳал этишга ёрдам берган.

Шаҳар билан қишлоқ орасидаги фарқнинг ошиб бориши натижасида 1923 йилларда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари миқдори ошиб бориб, унинг баҳоси эса камая борди, саноат моллари баҳоси, айниқса пахтадан тайёрланган матолар нархи кескин кўтарилиб борди. 1980 йилларда Ўзбекистонда, Тошкени шароитида "Алгоритм", "Мотор" ва "Зенит" деган катта-катта заводлар пайдо бўлди. Ушбу заводлар қурилишига ва ишга туширилишига ўн йиллаб вақт ва катта капитал маблағ, валюталар сарф бўлди. Бироқ заводлар қурилиш иши маълум босқичга боргач, улар ишлаб чиқариши лозим бўлган маҳсулотларнинг тайини бўлмади қолди. Чет элларда ана шундай синдикатлар бунёд этилганда корхоналарнинг катта-кичиклиги ва қандай маҳсулот ишлаб чиқаришига алоҳида эътибор берилган. Ишлаб чиқариш корхонаси кичик бўлиши кераклиги таъкидланиб, бозор шароитига мослашиб ҳаёт бугун нимани талаб қилса, эртага шу нарсани ишлаб чиқаришга тайёр бўлиши кераклиги олдиндан мулоҳаза этилган. Бизлар эса катта корхоналарга катта маблағлар сарф этиб қўйиб, кўп одамларни ишга (ҳатто собиқ иттифокнинг бошқа худудларидан таклиф этиб) олиб, уларга уй-жой бериб, давлат томонидан пул бериб ишлаб чиқарган маҳсулоти бозорга, ҳаётга керак бўлмаса ҳам уларни боқиб туришга мажбур бўлганмиз.

Синдикат ёки трестга қирадиган корхона жамоаларининг ишлаб чиқариш воситалари мулкчилигига дахли бўлмаган. Улар ҳамма вақт давлат корхоналари бўлиб қола берганлар. Корхона хўжалик фаолиятини бошқариш масалалари ходимлар умумий мажлисида эмас, балки катта ҳуқуққа эга бўлган раҳбарият

ихтиёрида бўлган. Синдикатлар раҳбарлари маоши хўжалик юритиш натижасига бевосита боғлиқ бўлиб, жуда юқори бўларди. Бизда маъмурий-буйрукбозлик ишлари авжга чиқиб келгани учун мана шу таъкидланган принциплар ҳаётга татбиқ этилмай келинган.

Синдикат ва трестлар одатда катта, кучли ва ҳаётчан ташкилот бўлган. Уларнинг фаолияти мобайнида Давлат режа кўмитаси, вазирликлар билан бўладиган муносабатнинг гурли усуллари, меҳнаткашларни рағбатлантириш йўл-йўриклари ишлаб чиқилган, хўжалик юритишнинг яхши тажрибалари тўпланган.

Ўттизинчи йилларда синдикатлар главкаларга айлантирила бошланган. Сабаби эса матбуотда ёритилмаган. Тахминларга қараганда бундай ташкилий ўзгартириш киритишнинг сабаби саноатни бошқаришни янада юқори даражада марказлаштириш бўлиб ҳисобланган.

Бозор механизмини ва моддий-техника таъминотини бартараф қилиш бўйича давлат гомонидан қабул этилган чораталбирлар ҳам синдикатлар йўқ бўлишида асосий роль ўйнаган бўлса керак. Ўттизинчи йилларда бошқаришнинг янги кўрinishлари пайдо бўла бошлаган. Бу асосан идоралар тузилишига тааллуқли бўлиб, хўжаликни бошқариш механизми директив усулларга ўз ўрнини бўшатиб бера бошлади. Идоравий структураларнинг тараққий этиб бориши ўз-ўзидан синдикатлар ташкилий принципларига мос тувмас эди. Бундай ўзгаришлар сабабини махсус таъқот ишларини олиб бориб айтиш мумкин. Иккинчи жаҳон уруши арафасида бундай ўзгаришларни балки ҳаёт тақозо этгандир.

Урушдан кейинги йилларда урушдан олдинги таъсис этилган халқ хўжалигини бошқариш тизими сақланиб қолган.

20-йиллардан бу кунгача ярим асрдан кўп вақт ўтган бўлса ҳам, ҳозирги кунда унинг аҳамияти жуда катта. Масалан, ўша вақтдаги саноатда кенг фойдаланилган шартномалар тузиш тизими, лавозимдаги шахсларнинг қатъий жавобгарлиги, натижалар ишларга бўлган рағбатлантириш йўл-йўриклари, ўта мустақиллик ва бунинг натижасида синдикатлар фаолиятининг самарали бўлганлиги катта аҳамият кашф этган десак, ажаб эмас.

Бозор иқтисодиётига ўтишда албатта, ишчи кучи, ишонсизликлар муаммоси кўндаланг бўлиб қолди.

Мамлакатда граждандар уруши тугаб, янги иқтисодий сиёсат (ЯИС) бошланган йиллари ишонсизлик авжга чиққан.

Ана шу аянчли даврда айрим шаҳарларда ишчи кучи резервлари пайдо бўла бошлаган. Улар ташкил этилган жойларда шаклан ишсизлик бўлмаган. Чунки ишлашни хоҳлаган ҳар бир киши резервга олинган. Ишчилар резервини ташкил этувчи ташкилот ишсизлик нафақаси эмас, балки маош тўлар эди. Албатта, ушбу маош корхонада ишлаётган малакали муҳандис ёки ишчи маошидан бир неча марта кам эди. Лекин бу маош эди. Резервга олинган ҳар бир ишчи эрталаб албатта ишга келар ва шароитга қараб турли хил ишларни, жумладан, темир йўлдаги вагонлардан юк тушириш, шаҳар кўчаларини тозалаш каби ишларни бажарган. Агар умуман иш бўлмас ишчиларга жавоб бериб юборилган, лекин бари бир маош тўланган. Резерв ишчилари таъминоти давлат томонидан аниқроғи туман ва шаҳар кенгашлари томонидан олиб борилган Бундан ташқари резервдаги ишчилар у ёки бу корхона буюртмаси асосида ишласа маошига қўшимча ҳақ олар эди. Шуъ.ингдек ҳар бир лавозимдаги шахс унга бўйсунувчи дангаса ходимларни ишчилар резервига ўтказиши мумкин эди. Бу аса, ўз навбатида бир ишчининг ўз ўрни учун жон-жаҳди билан курашиш жавобгарлигини бир неча марта оширган.

Ишчилар резерви мустақкам давлатлар тадбири бўлмай, маҳаллий ҳокимият ва йирик корхоналар гашаббуси билан амалга оширилган.

Халқ хўжалигининг кескин ўсиши натижасида ишсизлик ўрнига унинг этишмовчилиги ўрни олди. Яъни, резервлар фаолияти узоқ давр давом этмаган. Бироқ бу масалада ҳам чуқур ўрганиш ишларини олиб бориш, бозор иктисодиёти шароитида қўл келиши мумкин. Чунки бу масала мураккаб ижтимоий жумбоқларни ҳал этишда жонга оро бўлиши мумкин.

Кибернетика фанида системали боқиш деган ибора бор. Бу иборанинг мазмуни шундан иборатки, ҳар бир ишни хоҳ у фандаги изланиш бўлсин, хоҳ у корхонанинг, идоранинг гашкилий иши бўлсин, хоҳ маҳалла иши, хоҳ оила иши бўлсин, пала-партишлик, шошқалоқлик, бесаранжомлик ўрнига ҳар бир бажарилиши зарур бўлган ишни тартиби билан бажариш режасини тузиб амалга оширишдир.

Халқ хўжалигини, давлат ҳокимиятини бошқариш ҳам системали боқишни талаб этади.

Республикамиз Президенти Ислон Абдуганиевич Каримов Олий кенгашнинг учинчи сессиясида қилган маърузасида янги бинони бунёд этишдан олдин эски бинони сақлаб туриш, унинг мумкин бўлган қисмидан фойдаланиш керак, деди. Системали

боқиш ҳам янгини яратиш учун эскини эслашни унутмасликни тақозо этади. Ҳа, фақат шундагина адолат ва ҳақиқат юзага чиқади.

Бозор иқтисодиёти устида гап борар экан, асрлар оша ота- боболаримиз, яъни дунё бўйича донги кетган савдогар авлодларимиз тутган йўл-йўриққа мурожаат этишимиз, улар тажрибасини ўрганишимиз муқаддасликни ҳосил этишга кўмак бўлади. Савдогарлик ирсиятида бўлган халқимизни мустақил тарзда ҳозирги мушкул ҳолатдан муваффақият билан чиқиб кетишига шубҳа йўқдир.

Ҳўш, бозор иқтисодиётини амалга оширишдаги мақсад қандай қилиб келиб чиқди? Бу мақсад инсоният жамияти фаоллиги, жамиятнинг таракқиёт қонун-қоидалари асосида келиб чиқди. Капиталистик жамиятда бозор иқтисодиётига ўтишдан олдин қатъий режалаштирилган мақсад бўлган эмас. Ушбу жараён табиий тарзда намоён бўлган. Шунинг учун буржуазия иқтисодиёт фани бозорнинг хусусиятлари, мўтадиллиги, мувозанатини ўрганиш билан шуғуллана бориб ахборотларни қайта ишлаб фирма, менежер, савдогарларнинг бозор механизмига қандай мослашиши ва бу мослашиш қонунларидан энг мақбул тарзда фойдаланиш йўлида гавсияномалар ишлаб чиқади. Ижтимоий жамиятдаги марказлаштирилган бошқарув жараёнида фақат бор ахборот, маълумотларни таҳлил этиш билан шуғулланибгина қолмай, балки иқтисодиётни қайси йўлдан олиб боришга оид гавсияларни ишлаб чиқиш билан ҳам шуғулланиши керак. Ижтимоий жамиятдаги режали иқтисодиёт ўрнига бозор иқтисодиёти қонун-қоидаларининг татбиқи билан ҳам шуғулланиш вақти келди.

Бозор алмашиш механизми сифатида азалдан маълумдир. У турли хил даврларда турли хил даражага кўтарилди, айниқса XIX асрда тўққизга кўтарилди. Капиталистик мамлакатлардаги халқаро яққоҳлик пайдо бўлгандан сўнг одатдаги бозорга ўз ўзгаришларини киритди. Ижтимоий тузумнинг пайдо бўлиши, режали хўжаликнинг жорий этилиши ҳам ашёни бозор муносабатлари асосида тарқатиш услубларига ўзгартириш киритди. Бу услуб ҳатто бозорни йўқотиш каби ҳаёлотларга ҳам олиб келди. Бироқ ҳаёт шундай мураккабки, унинг ўзига ҳоҳ бўзилмайдиган, ўзгартириш киритиш қийин бўлган қонун-қоидалари бор. Бозор мутасаддилари у ёки бу қуроқ, ҳам ашё, оғиқ-оғдат ишлаб чиқариб бир-бирлари билан айирбошлаган. Айирбошлаган, ўз навбатида, ҳам ашёнинг сифатига, унинг

бахосига таъсир этган. Танлов жараёни бошлангач бозор муносабати кўринишларида пайдо бўла бошлаган.

Жамият тараққиёти, ўз навбатида, бозор муносабатини ҳам ривожлантириб борди. Капитализм шароитида айирбошлашнинг ягона механизми бозор бўлиб қолди. Капиталистик жамиятнинг иқтисодий нуктаи назаридан ҳаётбахш бўлиб ҳисобланган асосий ўрсаткичи бозорга айланди. Бозор, ўз навбатида, таннархнинг ҳақиқий шаклини, кўринишини акс эттира бошлади. Таннарх, ўз навбатида, буюмни ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнатни белгилайди. Ана шу меҳнат сарфини аннклашда жуда кўп муаммо пайдо бўлади. Шахсий меҳнат, жамоатчилик меҳнати чалқайиб кетса, қалаванинг учи йўқолиб қолади. Ва шу тариқа меҳнат қилган ҳор, бошқа одам роҳатини кўрадига... маза килиб юриш даражасига бориши мумкин.

Таннарх қонунини ахборотлаштиришни кибернетика тилида қўйидагича баён этиш мумкин. Таннарх қонуни шу нарсани тасдиқлайдики, қандайдир буюм баҳоси у ёки бу томонга, яъни кўпайиш ёки камийиш томонига унинг таннархидан фаркланадиган бўлса, ушбу фарқни ўқотишга интиладиган тесқари алоқа принципи нунга тушади. Агар бозор баҳоси буюм таннархидан юқори бўлса, бихонинг камийиш ҳолати юз беради. Агар бозор баҳоси буюм таннархидан паст бўлса, бихонинг ошиш ҳолати юз беради. Шундай қилиб, таннарх қонуни баҳони бошқариш механизмини баён қилиб беради. Албатта, бунинг учун бозор шаронти намоеи бўлиши керак.

Ўз навбатида, буюмни олувчи ва сотувчилар қандай қилиб буюмнинг ҳақиқий таннархини биладилар, ҳатто мутахассисларнинг ўзи бу саволга тўлиқ жаваб бора олмайдиларку?-деган савол туғилади. Ушбу масъла ва савол албатта бир дунё ахборотни қабул қилиш ва қайта ишлай оладиган усулсиз ҳал булмайди. Фараз қилайлик, маълум бир буюмнинг баҳоси унинг таннархидан баланддир. Демак, ишлаб чиқарувчига ушбу буюмни кўпайтириш фойдалидир. Ишлаб чиқарувчи эса бу муаммони фақат бозор ёрдамида аниқтайди, холос. Таннархдан ортиқ баҳода сотилган буюмдан қолган фойдага сотувчи, ишлаб чиқарувчи бошқа буюм олади ва мамнун бўлади. Шу тариқа ўз ишлаб чиқаришини кенгайтиради, янада кўпроқ буюм ишлаб чиқара бошлайди, яъни бизнес амалга оша бошлайди.

Ишлаб чиқарувчилар билан бозор муносабати ҳамма вақт ҳам шундай бўлавермайди. Ишлаб чиқарилган буюм умуман бозорда ўтмай қолиши ҳам ва фойда ўрнига қони зарар бўлиши ҳам мумкин. Бошқа тур буюм ишлаб чиқарувчи эса бу шароитда бойиб кетиши мумкин. Бу яна бозор ҳақиқатидир. Бироқ бозор қондаси сақланиб қолаверади, буюм баҳоси таннархдан ошиқ бўлса буюм кўп ишлаб чиқарилиб берилади ва аксинча.

Дехқонлар билан суҳбатлашган бўлсангиз, қизиқ ахборотнинг шохиди бўласиз. Бу йил пийёз, картошка мўл бўлди, сабзи кам бўлди, кейинги йили акси бўлади, дейилади. Яъни дехқонларнинг ўзи бозорини тахминан бошқариш режасини туза бошлайдилар. Шу тариха ҳам ашёни, буюмни ишлаб чиқаришда сарфланадиган меҳнат ва меҳнатнинг амалга оширилишига кўмакдош бўлган ускуналар, асбоблар фойдаси, зарари ҳам аниқлаб берилади. Ва ниҳоят, бозор янги корхоналар бунёд этиш, мавжудларини қисқартириш ва қолаверса, ишчиларни ишдан бўшатиш муаммоларини келтириб чиқаради.

Ишлаб чиқариладиган ҳам ашё, буюмлар баҳосининг таннархидан юқори бўлиши учун аввалдан йиғилган ахборотлар, ўтказилган социологик тадқиқотлар натижаси асосида ишчилар жамоаси, корхоналарни кенгайтириш ёки қисқартириш, экин экиладиган майдон ҳажмини ва нима экилишини назарда тута билиш, бу ҳақда илмий ва ҳаётий тавсияномаларга эга бўлишимиз керак. Масалан, жаҳон бозориде тилла, қора кўл, пахта, бугдой ва ҳоказолар ҳамма вақт бир хил талабга эга деб ўйлаш мумкин. Бироқ ҳатто ана шу ноёб ҳам ашёлар баҳоси ҳам ўзгариб туради. Шунинг учун айрим капиталистик мамлакатларда ҳар йили ҳар хил миқдорда пахта етказилиши ҳам табиийдир. Нима учун давлатлар бир-бирлари билан иктисодий шартномалар тузадилар ва бу шартномаларни муваффақиятли амалга оширилишига куч-қувватларини сарфлайдилар? Бунинг сабаби аниқ, ўз мамлакатларида ишлаб чиқарилаётган ҳам ашё ва буюмларни иложи борида юқори бозор баҳосида сотишга ва ўз ҳақини керакли ҳам ашё ва буюмлар билан муқаммал таъминлашга эришишдир. Бу масаланинг ҳам нозик томони бор. Агар бозорга чиқариладиган буюм ишлаб чиқарувчи корхона ҳамма-асбоб ускуна асосий фондларини кўнчилик ишлаб чиқаришга мўлжалланган бўлса-ю, бир-икки йилдан сўнг бозор касофга учраса, корхона ҳам фойда ўрнига зарар келтирди. Ҳам ашё ишлаб чиқариш, сотиш ҳам

шу аҳволда. Мисол учун самолёт ишлаб чиқаришни олайлик. Янги конструкция ўйлаб топилса эскиси касодга учраши, бунинг оқибатида жуда катта маблағ сарф этилган корхона кераксиз бўлиб қолиши мумкин.

Машина, трактор, станок ва ҳ.к.лар ишлаб чиқариш ҳам шундай. Чет элларда самолёт, трактор, станок, темиртан, машина ишлаб чиқарувчи корхоналар битта вазирлик қарамоғидагина бўлмай, бир неча фермер, концернлар қўлидадир. Яъни, бозор нуқтани назаридан танлаш имкони бор, шунинг учун йиғирма йиллаб бир турдаги ва сифатдаги маҳсулот эмас, ҳар йили янги турдаги, янги сифатли маҳсулот ишлаб чиқарилади. Бозор бяхоси ҳам, маҳсулот таннарихи ҳам ўзгариб, бошқарилиб туради.

Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот турини, сифатини бозор талабига қараб ўзгартириб туриш учун эгчил ишлаб чиқариш тизимлари бунёд этилиб келинмоқда. Бу тизимлар албатта шиннам ва катта қувватли ЭХМ ҳамда ҳисоблаш марказлари билан жиҳозланган.

1991 йилдан бозор муносабатига ўтилди, аввало 1990 йилнинг ўртасида: корхона билан корхона, республика билан республика шариқтга қараб чет эл давлатлари билан жуда яшиқ шартномалар лойиҳаси тузилиб, сентябрь ойида ҳамма тўртишув, молиявий, транспорт, аҳолининг ўсиш масалалари миҳовисига етиб, уч ой давомида ҳар бир жамоани руҳан бу шини амалга оширишга тайёрлаб иқтимоий масалаларни ҳам ҳал этиш керак эди. Ҳозирги давлатлараро тузилаётган шартномаларда яшиқлик, қслажак оқибати ичарда тугилмас экин, яна танглик юзага келиши мумкин. Масалан, Россия давлатига суверен ва мухтор республикалардан йилига мунча узум, олма, беҳи, гилос, помидор, бодринг, қовун, тарвуз ва ҳ.к. берамиз деб ваъда қилсак. Ва берган ваъда тақозоси билан шу мевалар етиштириладиган экин майдонлари кенгайтирилса, лекин маълум бир вақт ўтгандан кейин Россия давлати ўз шартномасидан воз кечса экин бу шартнома мазмунини ўзгартирса нима бўлади. Республикамизда етиштирилган меваларнинг бозор нархи қамаяди, деҳқон қасод бўлади. Шунинг устига мевали дарахтлар билан боғлиқ муаммо унинг ўсиши, ҳосил бериш даврига ҳам бевосита боғлиқдир.

Ҳозирги пудратчилар ҳам шундай аҳволда. Пудратта ер олаётганда қишлоқ кенгаши бераётган ваъда билан пудратчи ҳосили тайёр бўлгандаги муаммоси ўртасида ҳам ер билан осмонча фарқ бўлапти. Қўшимча тарзда пудратчининг бозорга

Бўлган муносабати ҳам ҳақиқий савдогарлар меъёрига етмаганлигини ҳисобга олсак, пудратчи аҳолини тасаввур этиш мумкин. Тангликка учраган катта саноат корхонаси, катта май ондаги узумзор, беҳизор, анжирзор, ўрикзор ва ҳ.к.лар қандай қилиб бозор қасодидан тангликтан чиқиши мумкин. Буни ҳам танлов принципида ишлайдиган чет эл савдогарлари, ахборотлаштириш усулини муваффақият билан қўллаб фойда топishi мумкин бўлган вариантнинг топишга, яъни масалан, Япония, Хитой, Сингапур ва ҳатто АҚШда катта саноат корхоналари ўрнига кичик корхоналар бунёд этила бошлади. Ушбу корхоналар табиий тарзда комплекс механизациялаштирилган ва автоматлаштирилган, эпчил бошқарув тизимлари билан жиҳозланган. Қишлоқларда эса қайта ишловчи кичик-кичик, ҳатто кўча цех ва цехчалар жорий этилган. Республикамиз бозорида олма нархи 50-60 сўм бўлган вақтда вилоятларимиз боғларига, айниқса айрим идоралар боғларига назар ташласак, оёқ босадиган жой бўлмай олмаларнинг хор-зор бўлиб ётганининг гувоҳи бўламиз. Сабаби, биринчидан, аниқ хўжайин йўқ, иккинчидан, шу олмаларни териб давлатга топширса ёки қоқи қилиб қўйилса рағбатлантирадиган ташкилот йўқ. Венгрия, Болгария, Руминия ва бошқа мамлакатлардан олиб келинадиган кичик банкалардаги 4 дона олмани навбат кутиб палон пулга сотиб олиб кўзимизга суртамиз. Бунинг отини олдингдан оққан сувнинг қадри йўқ, бошқача айтганда, хўжасизлик дейилади. Демак, ассоциация, кооператив ва шу пудратчиларимизда бор маҳсулотни (ёки ортиб қоладиганини) қайта ишлайдиган корхоналарга эга бўлса, бозор қасодга учраса ҳам хом ашёни бошқа йўл билан сотиш имкони туғилади.

Бу масалаларнинг ҳаммаси оқибат н.гажада бозор иктисодиёти муносабатига ўтиш, оддий тил билан айтганда, ҳисоб-китобсиз, яъни ахборотлаштириш, кибернетика усулларисиз боши берк кўчага кириб қолиши аёнлигини кўрсатаяпти.

Агар гўшт билан таъминлаш мақсадида молни кўпайтирамиз деяберсак, молга кунжара жўхори ўрнига дўкондан нон сотиб олиб бокаберсак гўшт кўпайтирамиз деб, очарчиликка олиб келишимиз ҳеч гап эмас, албатта. Шунинг учун ҳам ахборотлаштириш принципларига иттибат этилган ҳолда давлат нуқтаи назаридан бозор муносабатига оид жараёнларни ростлаб туриш ҳам талаб этилиши мумкин. Бозор муносабатига ўтиш туғилиш, ўлиш муаммолари, миллатимиз урф-одатлари,

байрамлари, тўйлари, маросимларини ҳисобга олингандагина бир меъёрга олиб борилиши мумкин. Иқтисодий муносабатлардаги туб ўзгаришлар билан фан-техника тараққиётини жадаллаштиришни кўшиб олиб бориш қатъга ўзгаришлар қилиш имконияти оширилигини алоҳида таъкидлаб ўтиш керакдир.

IV. 4. АХБОРОТ БИЗНЕСИ

Бизни 10-15 йил олдинда нимадир кутмоқда? Ривожланган тарарққийетимиз шу йўналишда давом этаётгани, ёки янги замонда янгича услублар кашф этиладими? XIX аср бошларида жамиятнинг саноатлашган тизимидан ахборотлашган тизимга ўтиш жараёни юз беради. Бундай жамиятда ахборот бойлик яратувчи ҳислаб чиқаришнинг асосий омили бўлиб қолади.

Ахборот бизнеси ўзининг инфраструктураси ва йирик кўп тармоқли қурилиш мажмуи билан тадбиркорлик фаолиятининг янги бир соҳасини ифода қилади. Бир томондан у банклар, биржалар, аудиторлик компаниялари қаторида тадбиркорлик фаолиятининг яхлит тизими инфраструктурасига тегишли бўлса, иккинчи томондан бизнеснинг мустақил соҳаси сифатида намоён бўлади ва бугун ижтимоий ҳаётимизни қамраб олади.

Ахборот бизнеси Фарб мамлакатларида 60-йилларда пайдо бўлди ва 70-йилларга келиб, атиги ўн йил ичида мустақил тармоқ сифатида шаклланди. Зеро ахборотлашиш секин ривожланадиган босқич эмас, у жуда тез суръатда ўсиб боради. Фарб мамлакатларида ҳозир бу тармоқ йирик кўп соҳали мажмуага айланган. Жаҳон бўйича ахборотлар билан ишлаш технологияси истеъмоли 1986 йилда 1 трлн. долларни ташкил этган бўлса, 1990 йилда бу кўрсаткич 2 трлн. долларга етди.

АҚШ ва Японияда бандлик меъёри бўйича ахборот ишлаб чиқариш анча янгирилиб кетди. Ҳатто 80-йилларнинг бошларида АҚШда барча ишчиларнинг 60 фоизи ахборот ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлди.

Ахборот тармоғи инфраструктураси устида тўхталар эканми, шуни таъкидлаб ўтиш жонзори, бу жуда кенг қамровли бўлиб, ахборот билан боғлиқ қатор фаолият турларини ўз ичига олади.

Америкалик мутахассис олим Э. Эттингер яқинда ахборот бизнеси ривожланишининг схемасини яратди. Бу схемага кўра ривожланиш асосида иқтисодийётнинг барча соҳа тармоқларини компьютерлаштириш масаласи илгари сурилади.

Бироқ Л. Дзем тизими ахборот инфраструктурасини қуриш ва тушунтиришда анча қулайлиги билан ажралиб туради. У қатор фаолият турларини ўз ичига олувчи саккизта сегментдан иборат. Булардан а) Мазмуний ахборот: - кинофильмлар, газета ва журналлар, китоб, маъруза, ёзувлар, видео дисклар, пленкалар; б) Ўрдамчи хизматлар: - тадқиқоти капитал, банклар, сунъий интеллект тизимлари, тизимларини лойиҳалаштириш, дастурлаш, ҳужжатларни электрон узатиш, маълумотларни киритиш, бозор ва бизнес шартлари тадқиқотчилари, реклама агентлари, хизматлар бюроси, биржалар; в) Ахборот билан ишлаш технологияси: - компьютерлар, қурилмалар, идора жиҳозлари, оптик аппаратлар, юп қилиш ускуналари, қисоб паракалари, қсерокс хизмати; г) Интегралловчи технология: - қурилмалар, шахсий коммутаторлар, мулоқот тизимлари, рақамли маълумотлар. д) Алоқа воситалари: - радио, телевидения, телефон, узатиш тизими, почта алоқаси воситалари, коммутаторлар. е) Алоқа қанчалари: - махсус ётказмалар, почта, телеграф, телефон, лалқиро алоқа воситалари, сунъий йўлдошлар ахборотлари, алоқа ва алоқанинг тижорат воситалари, кабелли телевидение; ж) Мақсадли хизматлар: - янгиликлар хизмати, электрон ва ноэлектрон маълумотлар банкни учун дастлабки ахборотлар, кутубхоналар, видеоотекалар; з) Статистика индекслар: - маълумотлар, банкни эгалари, мулоқот тизимлари.

Бу сегментлар ичидан ахборотлар билан ишлаш технологияси алоқиди ўрин тутди. У ўз фаолиятида ахборот бизнеси ривожланишининг асосий стратегик мақсадларини амалдайдди. Америкалик мутахассис олим Г. Попполининг фикрича, ишлаб чиқариш технологияси деғанда ижтимоий турмушнинг барча соҳаларида қисошлаш техникасидан фойдаланиш ва алоқа тизимларини ташкил этиш, ахборотларини йиғиш, узатиш, соқлаш ва қайта ишлаш тушунлади.

Умуман олганда, ахборот мақсулоти ахборотнинг турли хил шакли сифатида инсон билимларининг манбаи қисошламади. Р.У. Эмерсон ахборотга «Интилган фактлар ва саноқсиз ақл тажрибалари» деб таъриф беришти беғиз эмас. Дарҳақиқат, ахборот бизнесининг ривожланиши ҳамиятда таъриқий ва маданият, ижтимоий оғи ва билим қисолаётганидан дарак беғади. Ахборот мазмуни, аниқлиги ва долзарблигига қараб ижобий ёки салбий бағдоланади.

Ахборот билан ишлаш технологияси билимлардағ фойдаланишда муҳим вазифани ўтайди. У қисоиларнинг

фйжрлиш донрасини кенгайтириш, намойиш қисми эса ҳордиқ чиқаришни таъминлайди.

Бизнес оламида ақлий меҳнат вакиллари фирмаларнинг иши илгарилаб кетишини таъминлайдиган қарорлар қабул қилади, маҳсулотларни ишлаб чиқаради, маҳсулот ва хизматларни сотади ва сотиб олади. Америкаликлар тажрибаси шунини кўрсатадики, фирмаларнинг кўпчилиги ахборот маҳсулотига ҳақдан зиёд кўп маблаг сарфлайдилар.

АҚШда ақлий меҳнат ходимлари деб аталувчи 30 миллион менежерлар ва бошқа мутахассислар ўз фирмаларига йилга 1 трл. доллар сарфлайдилар.

IV. 5. "ЮҚОРИДАН" ВА "ҚУЙИДАН" КЕЛАДИГАН АХБОРОТЛАР

Корхона раҳбари томонидан турли хил кўриниш ва мазмундаги ахборот бўлиб, бўлинма ҳамда ходимларга келиб тушади. Ушбу ахборотни уч гуруҳга бўлиш мумкин: биринчи гуруҳ ахбороти ходимлар иши учун зарур бўлган, ҳамма ҳуқуқий ва шартномалар мазмундан келиб чиқадиган ахборотлардан иборатдир. Иккинчи гуруҳ ахборотга ходимлар билишни шарт бўлган, учинчи гуруҳ ахборотга ходимлар холишини ақс эттирувчи ахборотлар киради.

1. Ҳар бир шахс олишни керак бўлган ҳужжатларга эриш аялло иш вақтини ташкил этишга, техникка ҳафсизлигига ва турли хил шартномаларга оид низомлар, кўрсатмалар киради. Ушбу гуруҳ ахборотларига табиий тарзда асосий ишни бажаришга оид маълумотлар, директив кўрсатмалар ва тушунтиришлар киради. Ушбу ахборотлар юқори меҳнат унумдорлигини таъминлашга мўлжалланган. Ходимларга керак бўлган муҳим ахборотлар, эълонлар тахтаси, эълонлар орқали етказилади. Корхона, ташкилотларнинг кўпчилик раҳбарлари керакли ахборотни доимий хат ва варақлар орқали ҳам тарқатишади. Бўлинма, бўлим раҳбарларига корхона ҳақидаги маълумотлар муқоваланмаган варақлар кўринишида тарқатилиб, ушбу ахборот директив маълумотлар билан тўлдирилиб борилади. Айрим ҳолларда раҳбар ходимлар учун доимий тарзда ахборот хабарлари тарқатилиб турилади ёки кичик мажлислар ўтказилиб турилади.

Раҳбар ходимларга меҳнатни муҳофаза қилиш, бахтсиз ходисалардан оғохлантириш, янги технологиялар билан ишлаш услублари, янги қурилишлар, ишлаб чиқаришни қайта қуриш ва

кенгайтириш, корхона ходимларига оид алоҳида тадбирлар ҳақида ахборот бериб турилади.

2. Корхона ходимлари бевосита ўз ишларига боғлиқ бўлмаган, яъни корхона фаолиятига оид кўрсаткичлар, унинг таракқиёт йўллари ва бошқа иқтисодий масалалар ҳақидаги ахборот билан танишиб боришлари керак. Ходимлар корхонанинг маҳсулотига, унинг ҳажми, сифатига, рекламага оид ахборотлар билан танишиб боришлари керак.

3. Ходимларнинг ахборотга оид хоҳишларини ҳам эътиборга олиш керак. Албатта уларнинг хоҳишини тўлигинча бажариш мушкул иш.

Шахсий ҳаётга оид бўлган ахборотлар, яъни юбилейлар, туйлар вафот этишга оид хабарлар ишдан бўшади ёки лавозим олишига оид ахборотларга қараганда муҳим туюлади. Албатта ходимнинг шахсий хоҳишларини корхонанинг кенгайтирилган мажлисидаги кенг мунозараларда тўлароқ аниқлаш имкони бор яъни ишга жойлашадиган ходимларга ортқича ахборот бериб юбориш ҳам қийинчилик туғдириш эҳтимоли бор. Чунки бериладиган ахборот ичида киши билмас бажарилиши қийин бўлган ваъзалар ҳам бўлиб қолади. Оқибатда талош вазият пайдо бўлиши мумкин, юқоридан келадиган ахборотларни янаца аниқлаштириш учун ходимлардан сўров анкеталарини тўлдириб туриш ҳам фойдалидир.

Сиз ўз ходимларингизни ўз фармойиш, хўрсатмаларингиз, кўрган чора-тадбирларингиздан хушнуд эканлигини биласизми? Шундай ахборотларнинг етишмаслиги, сизни ходимлар билан муносабат, алоқангизнинг бўшлиғидан далолат бермайдими?

Демак, сиз ва ходимлар ўртасидаги ахборотни тўлиқ ва тўғри эканлигига ишонч ҳосил қилиш керак. Сабаблардан бири виждонни пок, фидоий бўлмаган маслаҳатчилар одоби бўлиши мумкин. Улар раҳбар ходимларга фақат унга ёқадиган, ёқимли ахборотларнингизга узатиб туришлари мумкин. Бу, одамлар ва коллективни бошқаришдаги энг хавфли ҳолат бўлиб, раҳбар ходим ўзини ходимлардан четлаштириб, ташқи дунёдан ажраб қолади. Бундай вазият кичик корхоналарда камроқ, катта корхоналарда кўпроқ учрайди. Бундай вазиятда нима содир бўлади? Бир томондан корхона раҳбари унинг томонидан амалга ошириладиган чора-тадбирларни қандай бажариладиганини билмайди, иккинчи томондан ходимларнинг ҳақиқий илтимослари кўпроқ ёрдам олиш мумкин бўлган жойга бориб тушмайди. Шу тарзда ташқи томондан осойишта бўлиб тувалган корхона фаолиятида аста-секин порозчилик ўчоғи пайдо

бўла бошлайди. Ва бориб - бориб аризмаган баҳона билан портлашга олиб келиши мумкин.

Бундай ҳолатда раҳбар икки имкон орасида ҳаракат қилиши керак:

■ Пайдо бўлган камчиликлар йиғилиб бўлгунча кутиб, кейин қарор қабул қилиш керак;

■ Масалани ҳал этувчи қарор қабул қилаолмасангиз кийинчиликлар билан доимо курашиб боришга тўғри келади.

Бироқ, ҳеч қачон пайдо бўлган вазиятни ўзингизча қарама-қарши қилиб қўймаслигингиз керак, чунки сиз галабадан кечиккан бўлшингиз мумкин.

Шундай вазиятнинг олдини олиш учун албатта огоҳлантирув чоралар, яъни раҳбар ўзини нотўғри ва тўлик бўлмаган ахборотлардан ҳимоялаши, ҳар бир ходим билан очик гаплашаолиши йўлини қидириши керак. Яна, раҳбар корхонанинг турли – хил бўлим, бўлима раҳбарлари, жумладан кадрлар бўлими раҳбари, шифокор, қоровул, қотиба, ҳайдовчи, касба уюшмаси раиси билан яқиндан муноқотда бўлиб туриши керак. Айниқса ишдан бўшаб кетаётган ходим билан суҳбатлашиш керакли ахборотни очишга эрдям беради.

V БОБ. ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК ВА БОЗОР

V.1. ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК ВА УНИНГ ҲУҚУҚИЙ МУҲОФАЗАСИ ТАРТИБИ

Интеллектуал мулк тушунчаси. Фуқаролик ҳуқуқи объектлари ичида, яъни моддий ва маънавий бойликлар, фуқаролик ҳуқуқи субъектлари ўзаро ҳуқуқий муносабатларга кириши сабабли интеллектуал фаолият натижалари, шу жумладан уларнинг алоҳида ҳуқуқлари ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Интеллектуал мулкнинг назарий ҳуқуқий асослари инсоният ихтиёжи учун илмий-интеллектуал ва бадний-ижодий фаолиятнинг барча ютуқларига кенг имкониятлар очилиши билан асосланади ва шу асосларидан келиб чиққан ҳолда бу ютуқларини пайдо бўлиши ва оммалаштирилишида уларга ҳақ тўлаш мажбуриятлари билан ёрдам беради. 1948 йил 10 декабр БМТнинг Бош Ассамблеясида қабул қилинган «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси» да интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқ, шу жумладан муаллифлик ҳуқуқлари асосан инсон ҳуқуқларига оид асосларга қаратилган.

Декларациянинг 27-моддасида шундай дейилади:

«1. Ҳар бир инсон жамиятнинг маданий ҳаётига эркин иштирок этишга, сағъатдан баҳраманд бўлишга, илмий тараққиётда иштирок этиш ва унинг саамараларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

2. Ҳар бир инсон ўзи муаллиф бўлган илмий, адабий ёки бадний ижод натижалари бўлмиш маънавий ва моддий манфаатларини муҳофаза қилиш ҳуқуқига эга». (Инсон ҳуқуқлари, Муҳим халқаро ҳужжатлар. М. «Международные отношения», 1989, 141).

Декларациянинг қоидалари интеллектуал мулк ҳуқуқини муҳофаза қилиш тартибини самарали тузилиши учун зарур бўлган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг моддаларида кўзда тутилган, шунингдек бир қатор Ўзбекистон Республикаси Қонуллари, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси, Ўзбекистон Республикасининг «Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида» ги, «Маҳсулот белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисида» ги, «Муаллифлик ҳуқуқи ва тўрдош ҳуқуқлар тўғрисида» ги, «Селекция ютуқлари тўғрисида» ги ва бошқа мустаҳкам белгиланган асосларга мувофиқ келади.

Фан ва ижоднинг ривожланиши Ўзбекистон Республикаси Гимни матнида ҳам мустаҳкам қаролатилган:

Серқуёш, хур ўлкам, элга баҳи, наҳот,
Сен ўзинг дўстларга йўлдош, меҳрибон.
Яшнагай то абад илму фан, ижод,
Шухратинг порласин токи бър жаҳон!

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси 1034-моддасида фуқаро ёки юридик шахсларнинг интеллектуал фаолият натижаларига ва фуқаролик муомаласи иштирокчилари товарлар ва хизматларнинг хусусий аломатларини акс эттирувчи воситаларига тенглаштирилган алоҳида ҳуқуқлари эътироф этилади (фирма номлари, товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва бошқ.).

Интеллектуал _____ мулк _____ объектлари. Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилоти (ВОИС) тасдиқлаган Конвенция қоидаларига мувофиқ ҳолда ва шу ташкилотнинг кўрсатмалари асосида интеллектуал мулк учун ҳуқуқиниқуйидаги тарзда аниқлаш мумкин. Саноат мулки ҳуқуқи: (ихтиро, фойдали модел, саноат намунаси ҳуқуқлари); фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг, товарлар ва хизматларнинг хусусий аломатларини акс эттирувчи воситалар фирма номлари, товар белгилари (хизмат кўрсатиш белгилари, товар чиқарилган жой номи; селекция ютуқлари; ноинсофли конкуренциялардан химоя); муаллифлик ҳуқуқлари (илмий, бадний ва адабий асарларга; ЭХМ учун дастурлар ва маълумотлар базалари; ижрочи-артистлар, фонограмма ишлаб чиқарувчилар, эфир ва кабел орқали кўрсатув ва эшиттирув ташкилотлари (турдош ҳуқуқлар); ошкор этилмаган ахборот, шу жумладан ишлаб чиқариш сирлари (ноу-хау)).

Бу объектлар Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигида аниқ белгиланган саноат мулки ва муаллифлик ҳуқуқи объектларига тамомила мос келади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 1031-моддасига мувофиқ интеллектуал мулк объектларига қуйидагилар киреди:

- 1) интеллектуал фаолият натижалари:
    - фан, адабиёт ва санъат асарлари;
    - тўлқин ва кабел (сим) орқали кўрсатув ва эшиттириш узатиш ташкилотларининг ижролари, фонограммалари;
    - электрон-ҳисоблаш машиналари учун дастурлар ва маълумотлар базалари;
    - ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари;
    - селекция ютуқлари;
- ошкор этилмаган ахборот, шу жумладан ишлаб

чиқариш сирлари (ноу-хау);

2) фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг, товарлар ва хизматларнинг хусусий аломатларини ақс эттирувчи воситалар:

- фирма номлари;
- товар белгилари (хизмат кўрсатиш белгилари);
- товарлар чиқарилган жой номи;

3) Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексида ва бошқа қонуларда назарда тутилган ҳолларда интеллектуал фаолиятнинг бошқа натижалари ҳамда фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг, товарлар ва хизматларнинг хусусий аломатларини ақс эттирувчи воситалар.

Интеллектуал мулкдан фойдаланиш. Ҳуқуқ эгасига алоҳида ҳуқуқ асосида тегишли бўлган интеллектуал мулк объектларидан бошқа шахсларнинг фойдаланишига фақат ҳуқуқ эгасининг розилиги билан йўл қўйилади. Интеллектуал мулк объектига нисбаган алоҳида ҳуқуқ эгаси бу ҳуқуқни бошқа шахсга тўлиқ ёки қисман ўтказишга, интеллектуал мулк объектдан бошқа шахс фойдаланишига руҳсат беришга ҳақли ва агар Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси ва бошқа қонуларнинг қоидаларига зид бўлмаса, уларни бошқача тарзда газарруф этишга ҳам ҳақли ҳисобланади.

Муаллифлик ҳуқуқи

Муаллифлик ҳуқуқи тушунчаси. Муаллифлик ҳуқуқи тушунчасига объектив жиҳатдан ёндошилганда фан, адабиёт ва санъат асарлари вужудга келиши билан боғлиқ бўлган муносабатларни тартибга солувчи фуқаролик ҳуқуқининг барча нормалари тушунилади. У фуқаролик ҳуқуқининг системали-тартиби ҳисобланади. Субъектив томондан ёндошилса, муаллифлик ҳуқуқи фан, адабиёт ва санъат асарларини яратган шахсга тегишли бўлган шахсий номсулкий (маънавий) ва мулкый ҳуқуқлар муносабатларини ўзида ақс эттиради. Муаллифлик ҳуқуқи икки муҳим функцияни бажаради: биринчидан, ғойивий ва бадний жиҳатдан юксак фан, адабиёт ва санъат асарлари яратилишига ёрдам беради ва иккинчидан, давлат ва жамият манфиатларига жавоб берадиган илмий аҳамиятга эга ёки юқори бадний ғойивий қимматга эга асарлардан фойдаланишда кенг имкониятлар яратди.

Муаллифлик ҳуқуқи манбалари. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси «Муаллифлик ҳуқуқи» - 60 боб ва «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида» ги Қонун муаллифлик ҳуқуқи муҳофазасини ва фан, адабиёт ва

санъат асарлари муаллифларининг фаолияти, яъни бадиий-ижод натижаларидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган муносабаларни тартибга солувчи муаллифлик ҳуқуқининг асосий манбалари ҳисобланади. Интеллектуал мулк ва муаллифлик ҳуқуқи соҳасида Ўзбекистон Республикаси қўшилган бир қанча халқаро конвенциялар ва битимлар, шунингдек Вазирлар Маҳкамаси ва Ўзбекистон Республикаси давлат бошқарувчи органларининг норматив ҳужжатлари, яъни булар ичида қатъи аҳамиятга эга бўлган муаллифлик ставкалари ҳақидаги қарор ҳам муаллифлик ҳуқуқи манбаларидан ҳисобланади.

Муаллифлик ҳуқуқи объеклари. Вазифаси ва афзаллиги, қай йусунида ифодаланганидан қатъий назар муаллифлик ҳуқуқи ижодий фаолият натижалари бўлган фан, адабиёт ва санъат асарларига бўлинади.

Муаллифлик ҳуқуқи объектига қуйидагилар кирadi:

- адабий асарлар (адабий бадиий, илмий, ўқув, публицистик ва бошқа асарлар);
- драматик ва сценарий асарлари;
- матнли ва матнсиз мусиқа асарлари;
- мусикали-драматик асарлар;
- хореография асарлари ва пантомималар;
- аудиовизуал асарлар (кино, теле ва видеофильмлар, слайдфильмлар, диафильмлар ва бошқа хил кино, теле ҳамда видео асарлар), радио асарлар;
- рангтаsvир, хайкaltarошлик, графика, дизайн асарлари ва бошқа тасвирий санъат асарлари;
- манзарали-амалий ва саҳна санъати асарлари;
- архитектура шахарсозлик ва боғ-парк барпо этиш санъати асарлари;
- фотография асарлари ва фотографияга ўхшаш усулларда яратилган асарлар;
- жўрофия, геология хариталари ва бошқа хариталар, жўрофия, топография ва бошқа фанларга тааллуқли тархлар, эскизлар ва асарлар;
- барча турдаги электрон-ҳисоблаш машиналари (ЭХМ) учун дастурлар, шу жумладан амалий дастурлар ва операциял тизимлари.

Муаллифлик ҳуқуқи объектига, шунингдек қуйидагилар кирadi:

- ҳосила асарлар (таржима ва қайта ишловлар, такризлар, рефератлар, қисқа хулосалар, шарҳлар, инценеровкалар, томоша, мусика мослаштирувлари ва бошқа фан, адабиёт ва санъат асарларининг қайта ишловлари);

- асарлар тўплами, яъни қомус, антологиялар, маълумотлар йиғиндиси ва ижодий меҳнат натижасида материалларни танлаш ва жойлаштиришга оид бошқа таркибий асарлар.

Ижодий фаолият маҳсули агар у бирон-бир объектив кўринишда ифодаланган бўлса, муаллифлик ҳуқуқи объекти бўлиши мумкин, чунки асарнинг кўриниши аниқловчи унинг айни ўша тузилиш элементлари муаллифлик ҳуқуқи билан муҳофаза қилинади. Қуйидаги кўринишда ифодаланган асарлар объектив кўринишдаги асарлар ҳисобланади:

- ёзма (қўлёзма, машинка, нота ёзувлари ва ҳоказо);

- оғзаки (ошқора баён этиш, ошқора ижро этиш, яъни оммабоп қилиб ижро этиш);

- овоз ёки видеоеъув (механик, магнит, ракам, оптик ва ҳоказо);

- гасвир (расм, хомаки нусха, сурат, лойиҳа, чизма, карта, кино-телевидео ёки фотоманзара ва ҳоказо);

- моддий ҳажмли (хайкал, андоза, намуна, қурилма ва ҳоказо);

- бошқа шаклларга жорий қилинади.

Муаллифлик ҳуқуқи гоялар, концепциялар, принциплар, тизимлар хулосалар, кашфиётлар фактларига нисбатан жорий этилмайди ва муҳофаза қилинмайди. Асарни тушуниш қониқирса ҳам, лекин қонун кучи билан муҳофазага дахлдор бўлмаган қуйидаги асарлар муаллифлик ҳуқуқи объектлари ҳисобланмайди ва улар ҳимоя қилинмайди:

- расмий ҳужжатлар (қонунлар, суд қарорлари, қонунчилик, маъмурий ва суд характеридаги бошқа матнлар) шунингдек, уларнинг расмий таржималари;

- давлат рамзлари ва белгилари (байроқ, герб, гимн, орден, медаллар, пул бирлиги белгилари ва бошқалар);

- халқ оғзаки ижоди асарлари;

- ахборот характеридаги янгиликлар ҳақида хабарлар, воқеалар ва фактлар;

- инсоннинг бевосита яққа тартибда асар яратишга қаратилган ижодий фаолият иштирокисиз, муайян турдаги ишлаб чиқариш учун мўлжалланган техника воситалари

ёрдамида олинган натижалар.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудига ҳимоядан фойдаланолмайдиган чет эл муаллифлари асарлари ҳам муҳофаза қилинмайдиган асарлар қаторига киради.

Муаллифлик ҳуқуқи фан, адабиёт ва санъат асарлари яратилиши билан кучга киради. Муаллифлик ҳуқуқининг юзага келиши учун асарни рўйхатдан ўтказиш ёки бирон-бир расмий тасдиқ талаб қилинмайди.

Муаллифлик ҳуқуқи субъектлари. Муаллифлар. Ҳаммуаллифлар. Тузувчилар. Юридик шахслар. Фан, адабиёт ва санъат асарларини ижодий меҳнати билан яратган фуқаролар муаллифлик ҳуқуқи субъектлари ҳисобланадилар. Асар биринчи марта эълон қилинганда муаллиф сифатида кўрсатилган шахс. Башарти ўзга ҳол исботланмаган бўлса, асар муаллифи ҳисобланади.

Муаллифлик ҳуқуқи бир неча шахсларга ҳаммуаллифларга тегишли бўлиши мумкин.

Чакки ёки ундан ортиқ фуқароннинг биргаликдаги ижодий меҳнати натижасида яратилган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи, мазкур асар бўлинмас бир бутун ёки ҳар бири ҳам мустақил мазмунга эга қисмлардан иборат эканлигидан қатъий назар, ҳаммуаллифларга биргаликда тегишли бўлади. Ҳаммуаллифларнинг ҳар бири, башарти уларнинг ўртасидаги келишувда ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса, асарнинг ўзи яратган, мустақил мазмунга эга бўлган қисмидан ўз ҳолида кўра фойдаланишга ҳақлидир.

Ҳаммуаллифлик бир нечта шахсларнинг бир хил кўринишдаги ижод маҳсули, ҳамда ҳар хил турдаги ўзига хос ижодий кўринишдаги ижод маҳсули бўлиши ҳам мумкин.

Ҳар қандай шароитда асардан фойдаланишда муаллиф боғлиқ қолган шахс муаллиф бўла олмайди. Асарнинг яратилишида техник ёрдам кўрсатиш ҳам ҳаммуаллифликка кирмайди. Ҳаммуаллифликда шахсларнинг асар яратилишидаги ижодий иштироклари бўлмоғи керак.

Бошқа асарларни қайта ишлаган шахслар, таржимонлар, тўпламлар ва бошқа жамлама асарларнинг тузувчилари тегишинча ҳосила асарларнинг муаллифлари деб эътироф этилади. Ҳосила асарнинг муаллифи қайта ишланган, таржима қилинган ёки жамлама асарга киритилган асар муаллифининг ҳуқуқларига риоя этган тақдирдагина ҳосила асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқидан фойдаланади.

Асарлар яратилишини ташкил этувчи шахслар

(энциклопедияларнинг ноширлари, фильмларни тайёрловчилари, продюссерлар ва шу кабилар) тегишли асарларнинг муаллифлари деб эътироф этилмайди. Бирок «Муаллифлик ҳуқуқи ва турлош ҳуқуқлар тўғрисида» ги Қонун ва бошқа қонунларда назарда тутилган ҳолларда бундай шахслар шу каби асарлардан фойдаланишда алоҳида ҳуқуқларга эга бўладилар.

Муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя белгилари. Муаллифлик ҳуқуқининг юзага келиши ва уни амалга ошириши учун асарни рўйхатдан ўтказиш, асарни бошқа кўринишида махсус хужжатлаштириш ёки бирон-бир расмийликка риоя этишлик талаб қилинмайди. Бирок асарни расмий реестрларда рўйхатга олиш мақсадга мувофиқдир. Рўйхатга олишдан мақсад – асарга муаллифликни тиклаш, асар эълон қилинган сана ёки шартнома тузилганлиги ҳақидаги хужжат муаллифлик ҳуқуқига дахлдорликни таъминлайди. Келишмовчиликлар юзага келган ҳолларда суд асарининг рўйхатдан ўтганлигини худди муаллифлик презумпцияси сифатида қабул қилади, яъни ўз асарини рўйхатдан ўтказган шахс, башарти ўзга ҳол исботланмаган бўлса, унинг муаллифи ҳисобланади.

«Муаллифлик ҳуқуқи ва турлош ҳуқуқлар тўғрисида» ги Қонуннинг 16-моддасига кўра, алоҳида муаллифлик ҳуқуқининг эгаси ўзининг ҳуқуқларини кучайтириш мақсадида ҳар бир нусхасида кўрсатиладиган уч элементдан иборат бўлган муаллифлик ҳуқуқи ҳимоясининг қўлланиш белгиларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга;

- лотинча «с» ҳарфи айлана ичига олиниб ёзиладиган ©;
- алоҳида муаллифлик ҳуқуқлари эгасининг исми (номи);
- асар биринчи марта эълон қилинган йил.

Асар нусхаларидаги ҳимоя белгисининг жойлаштирилиши муаллифлик ҳуқуқини юзага келиши ва амал қилишида асос бўла олмайди, у фақатгина расмийлик бўлиб, асарга алоҳида ҳуқуқ эгасининг ёки учинчи шахс мавжудлиги ҳақида хабар бериш учун хизмат қилади ва асарининг доимий элемент кўриниши бўла олмайди.

Муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш муддати. Муаллифлик ҳуқуқи асар яратилган пайтдан бошлаб вужудга келади ва муаллифнинг бугун ҳаёти давомида ва вафотидан кейин у вафот этган йилдан кейинги йилнинг биринчи январидан эътиборан эллик йил давомида амал қилади. Худди шундай муаллифлик ҳуқуқи ҳимояси муддатлари ВОИСнинг Намунали (Типовой) қонунда ҳам кўзда тутилган. Ушбу муддатлар давомида

муаллифлик ҳуқуқи муаллифнинг меросхўрларига тегишли бўлади ва мерос ҳуқуқий ворисга ўтади, шунингдек муаллифлик ҳуқуқи муаллиф билан, унинг меросхўрлари ва кейинги ҳуқуқий ворислари билан тузилган шартнома бўйича бу ҳуқуқни олган ҳуқуқий ворисларга тегишли бўлади. Муаллиф вафотидан кейин эллик йил ичида биринчи марта чоп этилган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи асар чоп этилган йилдан кейинги йилнинг биринчи январидан эътиборан эллик йил давомида амал қилади.

Муаллифлик, муаллифнинг исми-шарифи ва асарнинг дахлсизлиги мuddатсиз ҳимоя қилинади.

Асарнинг ижтимоий мулкка айланиши. Ўзбекистон Республикаси «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида» ги Қонунга мувофиқ асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш мuddати тугаганидан кейин асар ижтимоий мулкка айланади. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳеч қачон ҳимоя билан таъмин этилмаган асарлар ижтимоий мулк ҳисобланади.

Ижтимоий мулк ҳисобланган асарлардан ҳар қандай шахс муаллифлик ҳақини тўламаган ҳолда эркин фойдаланиши мумкин. Бунда муаллифлик ҳуқуқига, муаллифлик номига бўлган ҳуқуққа ва асарни дахлсизлигига бўлган ҳуқуққа риоя этилиши лозим.

Турдош ҳуқуқлар

Турдош ҳуқуқлар тушунчаси. Турдош ҳуқуқлар сахна асарларига, ижрога, ижронинг аудио ва видеоёзувига, эфир ва кабел орқали кўрсатув ва эшиттириш берувчи ташкилотнинг кўрсатув ва эшиттиришларига ҳамда ижрочи-артистларга, шунингдек уларнинг меросхўрларига тегишлидир. Бундай ижродан фойдаланиш ҳуқуқи бошқа ҳуқуқий ворисларга ўтиши мумкин. Ижро ёзувига бўлган ҳуқуқ ва ана шундай ёзувни амалга оширган шахсга ёки унинг ҳуқуқий ворисларига тегишлидир. Трансляция қилиш ҳуқуқи кўрсатув ва эшиттиришни яратган эфир орқали кўрсатув ва эшиттириш берувчи ташкилотга ёки унинг ҳуқуқий ворисларига тегишлидир.

Ижронинг ҳуқуқлари. Ижрочиларга-актёрлар, қўшиқчилар, созандалар, раққослар, рол ижро этувчи баъзи бир шахслар, декламация ижрочилари, мусиқа асбобларида ижро этувчилар (шу жумладан эстрада, цирк ва кўғирчоқ номерлари)шунингдек спектаклларни сахналаштирувчи-режиссёрлар ва дирижёрлар киради. Ижрочиларнинг меҳнатлари

фонограмма ишлаб чиқарувчилари фаолиятига нисбатан ёхуд асосан техник характерга эга бўлган эшиттириш берувчи гашкилотларга нисбатан анча катта ижодий хусусиятлари билан ажралиб туради. Бироқ бу туркум шахсларни уларнинг фаолияти натижаси бўлган, муаллифлик ҳуқуқи объекти сифатида муҳофаза қилинадиган мусиқали, драматик ва бошқа асарлар боғламоқда ва кенг қатламали томошабинлар ва тингловчиларнинг бойлиги бўлиб қолмоқда. Ўзбекистон Республикаси «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонунининг 50-моддасига мувофиқ ижрочининг ҳуқуқларига қуйидагилар кирди:

◆ Ижро вақтида, ижро ёзувининг нусхаларида, ижро трансляция қилинаётганда ёки такрорланаётгандаунинг исмини кўрсатиш;

■ асарни бузиб ижро этишдан ҳимоя қилиш;

■ ижродан фойдаланишни амалга ошириш ёки фойдаланишга рухсат бериш;

Ижродан фойдаланиш ҳуқуқи қуйидагиларга рухсат бериш ҳуқуқини қамраб олади;

■ ижрони эфир ва кабел орқали трансляция қилиш;

■ ижрони техника воситалари ёрдамида ёзиб олиш;

■ ёзиб олинган ижрони трансляция қилиш ва омма олдида такрорлаш;

■ ижро ёзувини кўпайтириш ва унинг нусхаларини тарқатиш.

Ижрочилар ўз ҳуқуқларини ижро этилаётган асарлар муаллифларининг ҳуқуқларига риоя этган ҳолда рўёбга чиқарадилар.

Ижрони ёзиб олган шахснинг ҳуқуқлари. Ижрони ёзиб олган шахс-ижрочининг биринчи аудио-ёки видеоёзуви ташиббурси ва жавобгарлигини олган жисмоний ёки юридик шахсдир. Шундай ёзув яратувчилари қуйидагиларни амалга оширишга ва рухсат беришга ҳақлидирлар:

■ ёзувини омма олдида такрорлаш;

■ ёзувга тузатишлар киритиш ёки уни ўзга тарзда қайта ишлаш;

■ ёзувининг нусхаларини тарқатиш (сотиш, ижарага бериш ва шу қабилар), шу жумладан чет элга бериб юбориш;

■ ёзув нусхаларини импорт қилиш.

Агарда ижро ёзувининг нусхасига эгаллик қилиш ҳуқуқи ижрони ёзиб олган шахсга тегишли бўлмаса, ёзувдан фойдаланиш шу жумладан уни тижорат мақсадида ижарага бериш соҳасидаги алоҳида ҳуқуқ ёзувини амалга оширилган

шахсдан сақланиб қолади.

Ижро ёзувга бўлган ҳуқуқнинг эгалари ўз ҳуқуқларини асарлар муаллифларининг ҳуқуқларини ва ижрочиларининг ҳуқуқларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширадilar.

Эфир орқали кўрсатув ва эшиттириш берувчи ташкилотлар. Эфир орқали кўрсатув ва эшиттириш берувчи ташкилотлар қаторига радио ва телестудиялар, шунингдек яқка тартибда ва оммавий фойдаланувчилар учун овозли ва симсиз алоқа воситалари бўлган видеосигналлар (эфир орқали кўрсатув ва эшиттириш берувчи ташкилотлар) ёки симли, кабелли, сунъий йўлдошлар орқали (кабел орқали кўрсатув ва эшиттириш берувчи ташкилотлар) узатиш станциялари орқали мунтазам ахборотлар кўрсатувини амалга оширувчи бошқа ташкилотлар ҳам қиради. Шу каби шахслар, яъни ижро ёзувини яратувчи эфир орқали кўрсатув ва эшиттириш берувчи ташкилотлар ўзлари мустақил ижодий асарлар яратолмайдилар. Лекин улар ижодий асарлар яратилишидаги ташкилотчилик фаолиятлари ўз кўрсатув ва эшиттиришларини исталган шаклда фойдаланиш ва учинчи шахсларга бундай кўрсатув ва эшиттиришлардан фойдаланиш учун рухсат бериш борасидаги ва шу қаторда тижорат мақсадларида ҳам фойдаланиш (ҳар бир ижро ёзувдан фойдаланиш учун маълум бир дақ тўлаш) каби алоҳида ҳуқуқларга эгадирлар. Эфир ва кабел орқали кўрсатув ва эшиттириш берувчи ташкилотларнинг ҳуқуқлари-ташкилотнинг расмий манзили Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган бўлса ва унда жойлаштирилган узаткичлар ёрдамида кўрсатув ва эшиттиришларни амалга ошираётган бўлса амал қилади. Ўзбекистон Республикаси «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонуннинг 57-моддасига мувофиқ эфир орқали кўрсатув ва эшиттириш берувчи ташкилот қуйидагиларга ҳақлидир:

- кўрсатув ва эшиттиришни трансляция қилиш;
- эфир орқали кўрсатув ва эшиттиришларни берувчи бошқа ташкилотларга ва кабел орқали кўрсатув ва эшиттиришларни бир вақтнинг ўзида трансляция қилишга ҳамда ретронтрансляция қилишга рухсат бериш;
- ўз кўрсатув ва эшиттиришларни ёзиб олиш;
- ўз кўрсатув ва эшиттиришлари ёзувини такрорлаш;
- такрорланган ёзув нусхаларини тарқатиш;
- ўз кўрсатув ва эшиттиришларини трансляция қилишга ва бир вақтнинг ўзида кабел орқали трансляция, ретронтрансляция

қилишда ҳамда бу кўрсатув ва эшиттиришлар ёзувини трансляция қилишга рухсат бериш;

• кириш пуллик бўлган жойларда оммавий трансляция қилиш ва такрорлаш, бошқа шахсларга шундай трансляция қилиш ва такрорлашга рухсат бериш.

Эфир орқали кўрсатув ва эшиттириш берувчи ташкилот ўз ҳуқуқларини асар муаллифларининг ҳуқуқлари ва ижрочиларнинг ҳуқуқларини, лозим бўлган ҳолларда эса ижро ёзувига бўлган ҳуқуқ эгаларининг ва эфир орқали кўрсатув ва эшиттириш берувчи бошқа ташкилотларнинг ҳуқуқларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширади.

Турдош ҳуқуқларнинг амал қилиш мuddати. Ижрочининг ҳуқуқлари биринчи ёзув ёки биринчи ижро (сахналаштириш) пайтидан эътиборан эллик йил давомида амал қилади. Ижро ёзувини амалга оширган шахснинг ҳуқуқлари ёзув амалга оширган пайтдан бошлаб (бу ёзув биринчи марта Ўзбекистон Республикасида омма олдида такрорланган ёки унинг нусхалари омма орасида тарқатилган бўлса) эллик йил мобайнида амал қилади. Эфир орқали кўрсатув ва эшиттириш берувчи ташкилотнинг кўрсатув ва эшиттириш бўлган ҳуқуқи уни биринчи марта эфирга трансляция қилиш пайтидан бошлаб эллик йил мобайнида амал қилади.

Муаллифлик ҳуқуқи муҳофазаси

Интеллектуал мулк объектларидан ва шу жумладан муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлари объектларидан ғайриқонуний тарзда фойдаланишга жавобгарлик Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида назарда тутилган. Асарнинг, кино, видео ва аудио маҳсулотлари ва фонограммаларнинг муаллифлик ҳуқуқлари ва турдош ҳуқуқларни бузиш оқибатида тайёрланган ва тарқатилган нусхалари сохталаштирилган (контрафакт) нусхалар деб олинади. Сохталаштирилган нусхалар деб, шундай асарлар ва фонограммалар ёхуд кўрикланиши тўхтатилган давлатлардан муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар эгаларининг розилигисиз Ўзбекистонга импорт қилинган Ўзбекистон Республикасида кўрикланадиган асар ва фонограмма нусхалари тушунилади.

Муаллифлар ва бошқа ҳуқуқий ворисларнинг алоҳида ҳуқуқларини бузган ҳолда асардан ҳар қандай фойдаланиш ғайриқонуний ҳисобланади. Ҳар қандай кўринишдаги муаллифлик ҳуқуқининг бузилиши ўғрилиққа тенглаштирилган ва худди бошқа қонуний ҳуқуқларга тажовуз сифатида суд

хукмига топширилган.

Муаллифлик ҳуқуқи бузилишининг энг оддий кўринишларидан плагиат (адабий ўғрилик, кўчирмачилик), сохталаштириш ва қароқчилик мавжуд. Плагиат ғайриқонуний ҳаракатни ифодалаб, ўзга кишининг асарини ўзиники деб эълон қилишдир. Сохталаштириш – бу руҳсатсиз такрорлаш, асарни ҳар қандай тарзда тақдим ва нашр этиш. Қароқчилик деб, руҳсат этилмаган механик ёзувлар нусхаларини тайёрлаш ёки асарнинг босма нашрлари ва уларнинг лицензияси сотувга чиқарилиши тушунилади.

Муаллифнинг ёхуд муаллифлик ҳуқуқининг объекти бўлган ҳуқуқ эгасининг ҳуқуқлари ҳимояси, худди фуқаролик ҳуқуқлари процессуал қонунлар ёки шартномада белгилаб кўйилганидек, ишлар қайси судга тааллуқли бўлишига қараб, суд, ҳўжалик суди ёки ҳолислар суди томонидан ҳимоя қилинади. (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси, 10-модда).

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида муаллифларнинг ва муаллифлик ҳуқуқи объекти бўлган ҳуқуқ эгаларининг фуқаролик ҳуқуқлари ҳимоя йўллари қуйидагилар билан ҳимоя қилинади:

- ҳуқуқни тан олиш;
- ҳуқуқни бузилишдан олдинги ҳолатни тиклаш ва ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиши хавфини тўғдирадиган ҳаракатларини олдини олиш;
- битимни ҳақиқий эмас деб топиш ва унинг ҳақиқий эмаслиги оқибатларини қўллаш;
- шахснинг ўз ҳуқуқини ўзи ҳимоя қилиши;
- олинмай қолган фойда билан бирга келтирилган зарарни қоплаш;
- неустойкани ундириш;
- маънавий зиённи қоплаш;
- ҳуқуқий муносабатни бекор қилиш ёки ўзгартириш;
- зарарни қоплаш ўрнига муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар бузилиши оқибатида ҳуқуқбузар олган фойдани ундириш;
- ҳимояни бошқа йўллари.

Талаб ва даъво аризаси прократурага ёки тўғридан-тўғри ҳўжалик ёки халқ судига юборилади.

Муаллифлик ҳуқуқлари ва турдош ҳуқуқлар ҳимояси жиноий-ҳуқуқий, маъмурий-ҳуқуқий, ва фуқаровий-ҳуқуқий йўллар билан амалга ошириш мумкин.

Муаллифлик ҳуқуқлари ҳимоясининг жиноий ҳуқуқий ҳолатлари. Субъектив муаллифлик ҳуқуқига энг хавfli тажовуз деб қаралиб, жиноят сифатида жиноий жавобгарликка тортилади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида муаллифликни ўзлаштириб олиш, ҳаммуаллифликка мажбур қилиш ва муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар объектларидан гайриқонуний фойдаланиш каби жавобгарликлар кўриб чиқилган. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида муаллифликни ўзлаштириб олиш, ҳам муаллифликка мажбур қилиш ва муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар объектлар гайриқонуний фойдаланиш каби жавобгарликлар кўриб чиқилган. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 149-моддасида «Муаллифлик ёки ихтирочилик ҳуқуқларини бузиш» интеллектуал мулк объектлари тўғрисида маълумотларни улар расман рўйхатдан ўтказилгунча ёки эълон қилингунча қадар муаллифнинг розилигисиз ошқор қилиш, энг кам ойлик иш ҳақининг йигирма беш баръарида етмиш беш бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти ойгача қамок билан жазоланади.

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида илмий ва техник ижод эркинлиги кафолатланади (42-модда) ва бу эси ижодий фаолият билан, боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатларни қўриқлаш заруратини келтириб чиқаради.

Ҳар қандай асар-илмий мақола, бадний, мусикий ёки бошқа ижод намуналари муаллиф акний фаолиятининг маҳсулидир. Уларни эълон қилиш муайян шахснинг муаллифлик ҳуқуқини мустаҳкамлайди. Муаллифликнинг бошқа шахс томонидан ўзлаштирилиши унинг ўзгалар ёзган асарни ўзининг номи билан (плагиатлик йўли билан) тўла ёки қисман ҳар қандай усулда чоп этиш билан эълон қилишда ифодаланади.

Илмий, бадний, мусикий ёхуд бошқа турдаги асарларни омма олдидан ижро этиш, маъкур асарни нашр этиш, кўрамада намойиш қилиш, телевидение орқали кўрсатиш, радио орқали ўқиш ёки ҳикоя қилиб бериш ва бошқалардан иборат.

Ҳаммуаллифликка мажбур этиш деганда, интеллектуал мулк эгаси муаллифга турли йўллار билан таъсир ўтказиш, яъни айбдорнинг ўзи томонидан ҳамда унинг талаби билан интеллектуал мулк объектини яратишда бевосита иштирок этмаган бошқа шахслар томонидан таъсир ўтказиш тушунилади. Ҳаммуаллифликка мажбур этиш интеллектуал мулк эгасига интеллектуал мулк объектини яратиш ишига айбдорнинг талаби

билан унинг ўзини ёки бошқа шахсларни муаллифлар жамоаси таркибига қўшишига оид таъсир ўтказишдир.

Интеллектуал мулк объектлари деганда, илмий, бадний, мусиқий, адабий асарлар ёки ихтирочилик ва ишни оқилона ташкил этишга оид тушунмоқ зарур.

Муаллифнинг розилигисиз интеллектуал мулк объекти тўғрисидаги маълумотларни ошкор этиш деганда, муаллифни розилигисиз интеллектуал мулк тўғрисида унинг расмий рўйхатдан ўтказилгунча ёки эълон қилингунга қадар ошкор қилинган ҳар қандай ахборотни тушуниш керак.

Муаллифлик ҳуқуқи ҳимоясининг маъмурий-ҳуқуқий усуллари.

Муаллифлик ҳуқуқи ҳимоясининг маъмурий-ҳуқуқий йўллари муаллифлар ва бошқа ҳуқуқ эгаларининг шикоятларини, шунингдек муаллифларни асарларидан фойдаланилган ташкилотларга нисбатан юқори турувчи вазирликлар, давлат кўмиталари, давлат ассоциациялари, концернлар ва бошқаларга прокурорларнинг эътирозларини кўриб чиқишдан иборат бўлади. Бу ташкилотлар муаллифлар ҳуқуқи бузилишида керакли асослар топилган тақдирда ўз ташаббуслари билан ҳам муҳофазалашни амалга оширишлар. Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекснинг 167-моддаси видеоёзувли кассеталарни сотиш ва видео муассасаларини ишлаш қондаларининг бузилиши муаммоларига бағишланган.

Эксперт комиссияси баҳоланмаган видеоёзувли кассеталарни сотиш, - видео кассеталарни мусодара қилиб, энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Тегишли руҳсатни олмай туриб видеомуассасаларни (видеоёзувли кассеталарни ижарага бериш пунктлари, видеозаллар, кабел телевидениеси студияларини) очиб ёки бундай муассасаларни ёпиш тўғрисида қарор қабул қилингандан кейин ҳам уларнинг фаоллигини давом эттириш - фуқароларга энг иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса - уч баравардан беш бараваргача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Видео муассасаларда эксперт комиссияси баҳоланмаган видеоёзувли кассеталардан фойдаланиш видеоёзувли кассеталарни мусодара қилиб, энг кам иш ҳақининг икки бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Ушбу модданинг биринчи, иккинчи ёки учинчи қисмларида назарда тутилган ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, - видеоёзувли кассеталарни ва видеоаппаратурани мусодара қилиб, фуқароларга энг кам иш ҳақининг беш баравари миқдорида, мансабдор шахсларга эса - беш бараваридан ўн бараваригача миқдорида жарима солишга сабаб бўлади.

1. Кўрилатган маъмурий ҳуқуқбузарлик объекти бўлиб, видеоёзувли кассеталар сотишнинг ўрнатилган тартиб - қоидалари ва ижтимоий ахлоқ қоидалари ҳисобланади.

2. Бундан ташқари, шуни ҳам ҳисобга олиш зарурки, 167-модданинг 1-қисми катта жавобгарлик ҳисобланган шу модданинг 2 ва 3 қисмларида кўрсатилган гуруҳларига ҳуқуқбузарлигига қарашли бўлмасагина қўлланилади. Ушбу модданинг 2 қисми ўзбошимчалик оқибатида видеокассеталарни ижарага бериш пунктлари, видеозаллар, Label телевидениеси студияларини руҳсат олмай очиш ҳоллари учун киритилган.

3. Моддаларнинг жойлашуви шуни тақозо этадики, ақли расо, 16 ёшга тўлган, ҳамда видеомуассасаларнинг мансабдор шахсларга нисбатан жавобгарликлар ётади.

4. 167-модданинг 1,2,3 қисмларида кўрсатилган ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо қўлланилгандан кейин бир йил давомида такрор содир этилса, анча каттароқ жавобгарликка тортилади.

5. Ҳуқуқбузарлик субъектив томондан кўрилса, тўғридан-тўғри қасдан (атайин) (модданинг 2 қисми) ёки эҳтиётсизлик оқибатида деб ҳам таърифланади.

6. Бундай ҳуқуқбузарликлар ҳақидаги протоколлар милиция ходимлари томонидан тузилади.

7. Ушбу шарҳи берилган моддалардаги маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишлар маъмурий ишлар бўйича судьялар орқали кўриб чиқилади (245-модда).

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги Кодекснинг 177-моддаси товар белгиси ёки хизмат кўрсатиш белгиси эгаси ҳуқуқининг бузилиши муаммоларига бағишланган.

Бир хил товар (маҳсулот)ларини белгилаш учун товар белгисидан ёки хизмат кўрсатиш белгисидан ёхуд унга ўхшаш белгидан товар белгиси эгасининг ҳуқуқларини бузган ҳолда фойдаланиш - фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса - уч

бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

1. Кодекснинг 172-моддаси Ўзбекистон худудида ва республикадан ташқаридан муаллифлик ҳуқуқи (Патент) ва товар белгисининг муҳофазаси учун ўрнатилган, ҳамда «Махсулот белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари» тўғрисидаги Қонуннинг бажарилишига қаратилган (Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993, №6, 244 б.) маъмурий ҳуқуқбузарлининг янги таркиби ҳисобланади.

2. Товар белгиси ва хизмат кўрсатиш белгиларидан фойдаланиш учун ўрнатилган қоидалар ушбу таркибнинг объекти ҳисобланади.

3. Ушбу ҳуқуқбузарликнинг объектив томони товар белгиси эгасининг ҳуқуқларини бузган ҳолда товар белгиси ва хизмат кўрсатиш белгиларидан ғайриқонуний фойдаланишдир.

4. Бегона товар белгиси ёки хизмат кўрсатиш белгиларидан фойдаланувчи, 16-ёшга тўлган фуқаролар ёки мансабдор шахслар маъмурий жавобгарлик субъектлари ҳисобланади.

Шу каби асослар бўйича муаллифнинг ташаббуси билан ёхуд инспекция вакиллари ва мансабдор шахсларнинг текширув натижалари бўйича маъмурий ишлар кўзгатилиши мумкин.

5. Қастдан атайин қилинган ҳаракат ушбу ҳуқуқбузарликнинг субъектив томони ҳисобланади.

6. Кодекснинг 177-моддасида кўрсатилган маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги ишлар маъмурий ишлар бўйича судьялар орқали кўриб чиқилади.

Муаллифлик ҳуқуқи ҳимояси Ўзбекистон Республикаси Муаллифлик ҳуқуқи Давлат Агентлиги томонидан амалга оширилади. Ўзбекистон худудида адабиёт, фан ва санъат асарларидан фойдаланишда маҳаллий ва чет эл муаллифлари ва уларнинг ҳуқуқий ворислари ҳуқуқларини кузатиб боришни таъминлаш, муаллифлар ва уларнинг ҳуқуқий ворислари манфаатларини ва қонуний ҳуқуқларини, ҳамда ҳуқуқи бузилган ишларни тиклаш ёки ҳуқуқбузарликни олдини олишда керакли чораларни қабул қилиш, муаллифлик ҳуқуқи ҳимояси соҳасида ички қонунчиликни амалиётда қўллашни ва шу соҳада бор тажрибани қўллашни ўрганиш, шу соҳа тўғрисидаги қонунчиликни такомиллаштириш учун таклифлар ишлаб чиқиш кабилар ЎзРМХДнинг асосий функциялари ҳисобланади.

Муаллифлик ҳуқуқи ҳимоясининг фуқаровий ҳуқуқий

усуллари. Муаллифлар ва уларнинг ворислари бўлмиш муаллифлик ҳуқуқи объектларининг шахсий номулкий муҳофазаси ҳуқуқбузарнинг айбига боғлиқликдан ташқари муаллифлар ва уларнинг ҳуқуқий ворисларининг мулкীয় манфаатлари бузилишидан қатъий назар амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси «Муаллифлик ҳуқуқлари ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонуннинг 46-моддасида шундай дейилган: Ҳуқуқ эгаси билан шартнома тузмаган ҳолда асардан фойдаланилган тақдирда қондабузар ҳуқуқ эгасига етказилган зарарнинг ўрнини, шу жумладан бой берилган фойдани қоплаши шарт. Ҳуқуқ эгаси қондабузардан ўзи кўрган зарар ўрнига унинг қондабузарлик оқибатида олган даромадларини ундириб олишга ҳақли. Асарда муаллифлик шартномасида назарда тутилмаган усулда ёки бундай шартноманинг амал қилиши тўхтаганидан кейин фойдаланиш асардан шартнома тузмаган ҳолда фойдаланиш деб ҳисобланади. Бундай зарар деб, муаллиф ёки ҳуқуқ эгасининг ҳуқуқ бузилганида унинг мулкига (ҳақиқий зарар) зинн етказилган ёки мулкӣ йўқолиб, бузилган ҳуқуқини тиклаш учун ҳисоблаб чиқилган харажатлар тушунилади. Бой берилган фойда деб, агар муаллиф (ҳуқуқ эгаси)нинг ҳуқуқи бузилмаганда, унинг фуқаролик муомаласи ништирокчиси сифатида олиш мумкин бўлиб, лекин ололмайд қолган даромадлари тушунилади.

V. 2. ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК – ДАРОМАДНИНГ ЭНГ МУҲИМ МАНБАИ

Интеллектуал мулк объектларига нисбатан ҳуқуқ деганда фуқаро ёки юридик шахснинг интеллектуал (ақлий) фаолият натижаларига ва унга тенглаштирилган юридик шахсн маҳсулот, бажариладиган ишлар ёки кўрсатиладиган хизматларни индивидулаштириши (фирма номи, товар белгиси, хизмат кўрсатиши белгиси ва ҳ.к.) воситаларига бўлган мутлоқ ҳуқуқ тушунилади. Интеллектуал мулкни баҳолаш деганда интеллектуал фаолият натижаларининг фойдалилигини пул миқоорида, кўпинча бозор қийматида аниқлаш жараёнини тушунилади.

Фан, техника ва технология соҳасидаги туб иқтисодий ўзгартишларнинг энг муҳим йўналишларидан бири илмий-техника маҳсулоти бозорини шакллантириш ҳисобланади. Мазкур мураккаб вазифани амалга ошириш янги йўналиш - турли мулк шаклларининг бозор қийматини белгилашни тақозо этмоқда. Ушбу вазифа мулкни хусусийлаштириш ва давлат

тасарруфидан чиқариш жараёнининг кенг миқёсда ўтказилиши муносабати билан янада долзарб бўлиб бормоқда, чунки илмий-техника маҳсулоти, аниқроғи интеллектуал мулк объектлари (ИМО) бозор иқтисодиёти шароитида турли мақсадларда, аввало мулк шакли ўзгартирилаётган корхонанинг устав фондини шакллантириш жараёнида ишлагилиши учун ҳуқуқий асос яратилди ва кенг имкониятлар очиб берилди.

Кўп соҳаларда интеллектуал мулк объектларидан фойдаланмасдан туриб тадбиркорлик фаолиятдан олинадиган даромадни кўпайтириб бўлмайди. Уларга фан, санъат ҳамда илмий-техника ва бадиий-ижодий фаолиятнинг бошқа турлари асарлари, жумладан ахтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари, селекция ютуқлари, ЭХМ учун дастурлар ва маълумотлар базалари, товар белгилар, фирма номлари ва ҳоказолар киради (1-жадвал).

Ҳозирги вақтда республикамызда ихтирочилик фаолияти ва илмий-техника ишланмалари бозори фаол ривожланмоқда. Интеллектуал мулк объектларининг лицензияли савдоси мазкур ўзига хос бозорнинг таркибий қисмидир, унинг жўшқин ривожланаётгани республикамызда илмий-техника маҳсулотлари маданий бозорининг изчиллик билан шаклланаётганиниг муносида муайян ишонч уйғотади.

Илмий ҳажмдор ишлаб чиқаришлар жараёнлари бўлган корхоналар, илмий-ишлаб чиқариш бирлашмалари, конструкторлик бюрослари, ишлаб чиқариш бирлашмаларини хусусийлаштириш жараёнида интеллектуал мулк объектларининг қийматини баҳолаш ва уларни ҳисобга олиш эҳтиёжи юзага келади. Хорижий шериклар билан қўшма корхоналар барпо этилаётганда масалалар кўндаланг бўлади. Улар устав фондини шакллантиришда (мулк шакллариини ўзгартирганда), банкротлик, олди-сотди, сугурта қилишда, шунингдек фирмаларнинг молия сиёсатини изчиллаштирганда ҳам пайдо бўлади.

Собиқ СССР даврида интеллектуал мулк объектларини баҳолаш асосан ишлаб чиқаришга илмий-тадқиқот ишланмалари натижаларини рационализаторлик тақлифларини жорий этишдан бўлиган иқтисодий самара кўринишида қўлланилган ҳамда илмий-тадқиқот институтлари ва корхоналарда социалистик мусобақа якунларини чиқаришда амалга оширилган. Қиймат баҳосини белгилаш асосан хорижий мамлакатлари билан лицензиялар сотиш ва сотиб олиш муносабати чекланган бўлиб, уларни ихтисослаштирилган

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК ОБЪЕКТЛАРИ (ИМО)

ташқи савдо ташкилотлари "Лицензинг", "Внештехника" каби ташкилотлар амалга оширган. Бунинг устига мазкур ҳисоб-

китоблар асосан ихтиро ва ноу-хауларга оид патентлар ҳамда лицензияларга тегишли бўлган, интеллектуал мулк объектларининг барча турларини камраб олмаган. Шунини таъкидлаш керакки, мазкур ҳолларда ИМОларнинг асосланган бозор қийматини малакали баҳолашга эҳтиёж бўлмаган, чунки мамлакатда интеллектуал мулк бозорининг ўзи йўқ эди. Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтилиши мулкка эгаллик ҳуқуқи, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари мазмунини тубдан ўзгартирди. Давлат фуқароларнинг илмий ва интеллектуал ижод эркинлигини уларнинг ўз ижодий фаолияти натижаларига бўлган эгаллик ҳуқуқларини кафолатлайди. Бу ҳуқуқлар давлатимизнинг сиёсий, иқтисодий, ташкилий ва ҳуқуқий тизимлари билан таъминланган. Илмий-техник ва ижодий фаолият натижалари ҳуқуқ объектларига айланди ҳамда фуқаролик оборотига киритилди, интеллектуал мулк бозори шаклланимочда. Интеллектуал мулк объектларини яратиш, фойдаланиш ва тасаруф этиш тартиби, уларни яратувчилар ва ҳуқуқ эгаларининг мақоми махсус қонунлар билан белгиланди. "Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида"ги қонунга биноан ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари, интеграл микросхемалар топологиялари, селекция югуқлари, товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари мулк объектларига киритилган (3-модданинг 1-банди).

Ўзбекистон Республикасининг "Чет эл инвестициялари ҳақида"ги қонунга асосан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл инвестицияларини амалга ошириш ҳуқуқий асослари ва тартиби аниқлаб берилган. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида турли хил моддий ва номоддий бойликларнинг кўриниши қатори интеллектуал мулк ҳуқуқи ҳам берилган. Номи тилга олинган қонуннинг 5-бандида устав жамғармаларида қатнашиш, интеллектуал мулк ҳуқуқига ҳисса қўшиш ҳам назарда тутилган. Чет эл инвесторлари ҳуқуқи таркибига чет эл инвесторларига қарашли ихтироларни чет элда ва Ўзбекистон Республикасида патентлашга оид қарор қабул қилиши; шахсий мулк бўлиб ҳисобланувчи ҳамма нарсага хоҳлаган мулкий ҳуқуқдан фойдаланиш ва шу кабилар қиради.

Ўзбекистон Республикасининг "Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида"ги қонунида кўзда тутилишича "жамият ва ширкат қатнашчисининг мол-мулк таркибидаги улуши моддий бойликлар билан бир қаторда ердан, сувдан, бошқа табиий заҳиралардан, бинолар, иншоот ва ускуналардан фойдаланишга доир ҳуқуқлари, шунингдек бошқа мулкий ва

номулкий ҳуқуқлари бўлиши мумкин" (4-модданинг 3-банди). Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига мувофиқ: "Интеллектуал фаолият натижаларининг мултифлари ана шу натижаларга нисбатан шахсий номулкий ва мулкий ҳуқуқларга эга бўладилар" (1033-модданинг 1-банди). Бинобарин, интеллектуал мулк объектлари қатнашчиларининг корхона мол-мулки таркибига қўшадиган улушлари бўлиши, хусусан, корxonанинг устав фонди таркибига киритилиши ҳам мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг "Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида"ги қонунчи 9-моддасида белгиланганидек, "давлат тасарруфидан чиқариладиган ва хусусийлаштириладиган объектларни сотиш нархини давлат мулки объектларининг тасарруфчиси белгилайди. Бу нарх объектнинг давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш қунидаги қийматига асосланади ҳамда давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш пайтида ҳақиқатда шаклланган нархларни эътиборга олиш шарт".

Ўзбекистон Республикасининг "Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги қонуни 46-моддасида мол-мулкнинг бозор қиймати тушунчасига таъриф берилган. Унга кўра "Мол-мулкнинг қиймати тўғрисида ахборотга эга бўлган ва уни сотишга мажбур бўлмаган сотувчи сотишга рози бўлган мол-мулкнинг қиймат тўғрисида тўлиқ ахборотга эга бўлган ва уни харид қилишга мажбур бўлмаган харидор сотиб олишга рози бўлган нарх мол-мулкнинг бозор қиймати, шу жумладан жамият акциялари ва бошқа қимматли қоғозларининг қиймати ҳисобланади. Қонунда мол-мулкнинг бозор қийматини аниқлаш учун мустақил баҳоловчи (аудитор)ни жалб этиш кўзда тутилган. Бунда "мол-мулкнинг бозор қийматини аниқлаш учун мустақил баҳоловчи (аудитор)ни жалб этиш жамият ва акциядор томонидан уларга тегишли бўлган акцияларни сотиб олиш ҳолатида мажбурий шарт ҳисобланади".

Шундай қилиб, Ўзбекистонда илмий-техника фаолияти натижаларини тижорат йўлига ўтказиш ва интеллектуал мулк бозори фаолиятининг қонунчилик ҳамда меъёрий-ҳуқуқий асослари шаклланди деб эътироф этиш мумкин. Шу билан бирга хусусийлаштириш жараёнларини янада кенгайтириш шарафтида давлат мулкнинг баҳолашга доир фаолиятни тартибга солиш қондалари ва русум-тартиблари, корхона устав фондига киритиш, ижарага беришда гаров сифатида фойдаланиш, давлат эҳтисотлари учун мажбурий таркибда харид қилинадиган

солиққа тортиладиган мулкни ёки мулкнинг бир қисмини баҳолаш сингари кўпгина масалалар ҳали мунозара мавзуси бўлиб қоляпти. Бунда ҳисоб-китоблар учун таянч сифатида қатъ ян белгиланган баланс қиймати эмас, баяки ўзгарувчан бозор қиймати ҳақин равишда эътироф этилгани мазкур муаммоларнинг кескинлигини изоҳлайди. Бозор муносабатлари ривожланаётган мураккаб шароитда уни аниқ-пухта баҳолаш давлат ва маҳаллий бюджетларга сезиларли таъсир кўрсатади.

V. 3. ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛКДАН ХЎЖАЛИК ФАОЛИЯТИДА ҚАЙ ТАРЗДА САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ МУМКИН?*

Қорхона балансида ҳисобга олинган ва юридик жиҳатдан тўғри расмийлаштирилган интеллектуал (ақлий) мулк ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг рақобатбардошлик қобилиятини оширишнинг таркибий қисмларидан бири бўлиб, унга фан ва технологиянинг янги ютуқлари асосида юқори технология ва янги материалларни ўлаштириш йўли билан эришилади.

Интеллектуал мулк ҳисобини юритиш акциядорлик жамиятлари ва ширкатлар устав фондидаги қўшилаётган ҳиссанинг тақсимланиши ҳамда қайта тақсимланишига сезиларли даражада таъсир кўрсатиши мумкин. Тақсимлаш ва қайта тақсимлаш натижасида айрим қатнашчиларнинг ҳиссалари қиймат ва фонслар билан ҳисобланганда кўп марта ошиши мумкин.

Интеллектуал мулк объектлари номоддий актив сифатида ҳам, мулккий ҳуқуқ объекти сифатида ҳам катта даромадлар келтириши ва акциялар бозор нархининг тез ўсшига таъсир кўрсатиши мумкин. Интеллектуал мулк объектлари (ИМО)дан турли мақсадларда фойдаланиш уларнинг эгаларига шим-фан маҳсулотлари бозорида мутлоқ моддий ва ҳуқуқий устуворликка эга бўлиш имконини беради. Бунинг учун (интеллектуал мулк объектлари) юридик жиҳатдан тўғри расмийлаштирилиши, қонуний асосда қорхона балансига киритилиши ва жаҳон иқтисодиётида амал қилаётган қиймат андозаларига мувофиқ равишда баҳоланиши зарур.

Интеллектуал мулк муҳим сармоя (капитал) манбаи ҳисобланади ва ҳозирги вақтда бизнинг республикамизда интеллектуал мулк объектларидан кўп самарали фойдаланиш учун зарур бўлган меъёрий-ҳуқуқий ва иқтисодий шарт-шароитлар яратилган.

ИМОдан энг самарали фойдаланиш мулкни баҳолашнинг асосий тамойилларидан биридир. ИМОдан энг самарали фойдаланиш деганда, жисмоний жиҳатдан амалга ошириш мумкин бўлган, ўзини оқилона оқлай оладиган, юридик томондан қонуний бўлган, молиявий нуқтаи назардан амалга оширилиш имконияти мовжуд бўлган ва унинг натижасида баҳоланаётган ИМОнинг қиймати (ИМОдан ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятида фойдаланишдан олинадиган даромад) энг кўп бўлишини таъминлайдиган ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятида имкон қадар кўпроқ фойдаланиш тушунилади.

Шуни унутмаслик лозимки, қонуний жиҳатдан ҳал қилинмаган ёки жисмоний томондан амалга оширилиши мумкин бўлмаган ҳолда ИМОдан фойдаланишга энг самарали усул сифатида қаралмаслиги керак. Ҳатто юридик жиҳатдан қонуний ҳисобланган ва жисмоний томондан амалга оширилиши мумкин бўлган ҳолда фойдаланганда ҳам бундай фойдаланишнинг оқилона бўлиш-бўлмаслиги юзасидан муаммолар найдо бўлиши мумкин. Таҳлил натижасида ИМОдан оқилона фойдаланишнинг ўзини оқлаган бир ёки бир неча тур (вариант)лари аниқланганидан кейин уларнинг молиявий нуқтаи назардан амалга оширилиши (ёки оширила олмаслиги) таҳлил этилади. Фойдаланилиши натижасида энг кўп қийматга эга бўладиган тур ИМОдан энг самарали фойдаланиш ҳисобланади.

Бу тартибнинг қўлланиши эскириш натижасини ҳисобга олиш, амалга оширилиши зарур бўлган яхшиланишнинг энг мақбул хусусиятини аниқлаш, лойиҳаларни амалга ошириш учун молиявий жиҳатдан амалга оширилиши имкониятларини беради, шунингдек баҳолаш жараёнида вужудга келадиган кўпгина вазиятларда ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикаси ФТДК қошидаги Лойиҳа таҳлили ва конъюктуравий тадқиқотлар марказининг маълумотларига кўра 1996-1998 йилларда интеллектуал мулк объектлари қуйидаги мақсадларда баҳоланган:

- Корхона балансида ҳисобга олиш – 14 %
- Устав фондига улуш сифатида киритиш – 60 %
- Корхона фойдасидаги ИМО улушини аниқлаш – 16 %
- Лицензия нархини аниқлаш – 2 %
- Бошқа мақсадларда – 8 %

Ўзбекистонда хусусийлаштириш жараёнини янада ривожлантириш ҳамда давлат тасарруфидан чиқарилган корхоналар фаолиятининг самарадорлигини оширишга бир қанча муҳим вазифаларни ҳал қилиш йўли билан эришилади.

Буларнинг ичида ўрта ва йирик корхоналарни хусусийлаштириш ҳамда давлат тасарруфидан чиқариш, жумладан, янги объектлар ва корхоналарни бунга жалб қилиш алоҳида ажралиб турадиган вазифалардандир. Уларни қайта қуриш Вазирлар Маҳкамасининг руҳвати билан, корхоналар хусусийлаштирилганидан кейин уларни қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш йўли билан амалга оширилади. Бу корхоналарнинг мулкчилик шаклини ўзгартириш Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси томонидан тасдиқланган ва Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1997 йил 23 майда қўйилган олинган «Ўзбекистон Республикаси давлат мулки объектларини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тартиби»га мувофиқ амалга оширилади. Мазкур ҳужжатда кўзда тутилган, давлат корхоналари ва улар бўлинмаларини мулкчиликнинг бошқа шакллариغا ўзгартириш механизми ташкил этилаётган корхонанинг устав фонди аниқланаётган вақтда активлар, жумладан корхона балансида бўлган номоддий активлар қийматининг баҳолалишини ҳам назарда тутлади.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, амалда интеллектуал мулкка эга бўлган барча корхоналар, уларнинг мазкур объектларга бўлган мулк ҳуқуқлари муҳофазалаш ҳужжатлари билан мустаҳкамланган бўлсада, улар корхона балансида номоддий активлар сифатида ҳисобга олинмаган. Бунинг натижасида юридик жиҳатдан қонуний бўлган, жисмоний томондан амалга оширилиши мумкин бўлган, ўзини оқилона оқлайдиган, молиявий томондан амалга оширилиши мумкин бўлган ва ишлаб чиқариш ҳўжалик фаолиятида фойдаланиладиган ИМОни тузилаётган корхонанинг устав фондини шакллантириш вақтида ҳисобга олиб бўлмайди. Айрим ҳолларда ИМО корхона асосий фондлари қийматининг ярмини ва ҳатто ундан кўп қисмини ташкил этади. Албатта, бундай сармоя корхона устав фондида ҳисобга олинмаса, бу - ҳам иқтисодий, ҳам маънавий томондан ҳаққоний бўлмайди. Табиийки, савол туғилади - нима қилиш керак?

Айнан шу - «Ўзбекистон Республикаси давлат мулки объектларини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тартиби»да корхона балансида турган мулкни инвентаризация (йўқлама) қилиш унинг қийматини аниқлаш, зарур бўлган ҳолларда эса, бухгалтерлик ҳисобига белгиланган тартибда тегишли ўзгартиришлар киритиш кўзда тутилган. Демак, корхона раҳбарлари энг аввало (корхонани

хусусийлаштириш тўғрисида қарор қабул қилиш ва комиссия тузишдан олдин) корхона интеллектуал мулкни инвентаризация қилиши ва уларнинг қийматини баҳолаши ҳамда номоддий активлар сифатида бухгалтерлик ҳисобига киритишлари лозим. Ўзбекистон Республикаси фан ва техника давлат кўмитаси ҳузуридаги Лойиҳалар таҳлили ва конъюнктуравий тадқиқотлар маркази мутахассислари корхона ва ташкилотларга бу борада зарур ёрдам кўрсатишлари мумкин.

Корхоналар интеллектуал мулк объектларини инвентаризация қилиш қуйидаги тадбирларнинг амалга оширилишини кўзда тутаяди:

- интеллектуал мулк объектларининг ўзини идентификациялаш (ИМО мавжудлигини белгилаш);

- мавжуд интеллектуал мулк объектлари билан боғлиқ бўлган ҳуқуқлар (патент(гувоҳнома) ёки лицензия битими асосидаги алоҳида ёки алоҳида бўлмаган ҳуқуқлар ёхуд эгалик қилиш учун белгиланадиган юридик муддатда, ҳудудда эгалик қилиш ҳуқуқи ва ҳ.к. ҳуқуқлар)ни белгилаш;

- ИМОдан фойдаланишнинг мақсади, усуллари ва муҳим омиллар (ИМОдан фойдаланиш ва уларни қўйлашдан даромад олиш ва ҳ.к. омиллар)ни белгилаш;

- самарали фойдаланишнинг бошланғич санасини ва баҳолашнинг самарали санасини белгилаш;

- ИМОнинг мавжудлиги, улардан фойдаланиш ва даромадлилигини белгилаш учун муҳим бўлган бошқа шарт-шароитлар ва шарт-шароитларни ишлаб чиқиш ва таҳлил қилиш.

Кейинги босқич - интеллектуал мулкнинг қийматини баҳолаш ва уни корхона баланси ҳисобига киритишдан иборатдир. Бундан кейин интеллектуал мулк қийматини баҳолаш усуллари, талаблари ва андозаларига ҳамда корхона балансида номоддий активлар сифатида ИМО ҳисобини юридик ва уларнинг ҳаракати ҳақида янада батафсилроқ тўхташга ҳаракат қиламиз.

Бу ерда биз ИМО нинг пулда ифодаланган қийматини баҳолаш ва улардан корхона устав фондида қўшилаётган улуш сифатида фойдаланиш билан боғлиқ бўлган масалаларга янада батафсилроқ тўхталиб ўтмоқчимиз.

Интеллектуал мулк (ИМ)ни корхона устав фондида киритиш деганда, корхона эгаларига интеллектуал мулк объектларидан фойдаланиш ҳуқуқини бериш тушунилади.

ИМОга бўлган куйидаги ҳуқуқлар, агар улар корхона хўжалик фаолиятида даромад олиш манбаи сифатида фойдаланиладиган бўлса, қиймати кўрсатилган ҳолда устав фондида киритилиши мумкин:

▪ корхона (яъни меҳнат жамоаси)га тегишли бўлган ихтиролар, саноат намуналари, фойдали моделлар, селекцияда эришилган ютуқлар учун олинган патентлар ва ёки фойдали моделлар, товар белгилари ва ҳ.к. белгиларга олинган гувоҳномалар воссида келиб чиқадиган ҳуқуқлар;

▪ корхона (яъни меҳнат жамоаси)га тегишли бўлган муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар объектлари, шунингдек ЭХМ учун дастурлар ва маълумотлар базасига бўлган ҳуқуқлар;

▪ корхона муассисларига тегишли бўлган, Ўзбекистон Республикаси ёки бошқа давлатларнинг патентлари (дастлабки патентлари) билан ҳимояланган ихтиролар, саноат намуналари ва селекция ютуқларидан фойдаланиш учун корхона томонидан тузилган лицензия (ружасатнома) шартномаларидан келиб чиқадиган ҳуқуқлар;

▪ корхона муассисларига тегишли бўлган муаллифлик ҳуқуқи ва ҳамкорликдаги ҳуқуқ объектлари, шунингдек ЭХМ учун дастурлар ва маълумотлар базасига бўлган ҳуқуқлардан фойдаланиш учун корхона томонидан тузилган шартномалардан келиб чиқадиган ҳуқуқлар;

▪ ўз хусусиятига кўра, муҳофазалаш ҳужжатларига эга бўлмаган очилмаган маълумотлар, ноу-хау, конструкторлик-технология ҳужжатлари, технологик тартиб, рецетлар ва ҳ.к.нинг бевосита яратилиши билан, уларга бўлган ҳуқуқлар вужудга келадиган ва корхона муассислари (меҳнат жамоаси)га тегишли бўлган интеллектуал фаолият натижаларидан фойдаланиш учун корхона билан тузилган шартномалардан келиб чиқадиган ҳуқуқлар;

▪ корхонанинг ИМОга бўлган, Ўзбекистон Республикасининг ва корхона қатнашчилари бўлган давлатларнинг амалдаги қонунчилигига мувофиқ муҳофаза қилинадиган бошқа ҳуқуқлари.

Интеллектуал мулк янги тузилаётган корхона устав фондида киритилаётган вақтда мулкий ҳуқуқ ва ИМОдан фойдаланиш ҳуқуқи шу корхонага ўтади, яъни у ИМнинг эгаси бўлиб қолади (ўз мажбуриятлари бўйича бу мулк учун жавоб беради).

Корхонанинг ИМга эгалик қилиш ҳуқуқини олиши ундан бу ҳуқуқларни тасарруф этиш имконини вужудга келтириши

мумкин, чунки корхона ўз мажбуриятлари бўйича унга тегишли бўлган барча мулк учун жавоб беради, бу мулкка эса, жарима солиниши мумкин. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигига мувофиқ мулк, шунингдек унинг устав фонди суд, хўжалик суди ёки бошқа ваколатли давлат органининг қарори билан мулк эгасидан олиб қўйилиши мумкин. Бошқача айтганда, амалиётда ИМдан фойдаланиш учун устав фондига киритилган ҳуқуқлар қонунда белгиланган тартибда бегоналаштириладиган ҳоллар юзага келиши мумкин. Бу ҳол фуқароларнинг устав фондида ИМ кўринишида ўзларининг билим, тажриба ва малакаларидан, яъни интеллектуал фаолият натижалари (ИМ объектлари)ни эмас, балки меҳнат қобилияти (интеллектуал қуч, имконият ва талақа)ни интеллектуал мулк сифатида фойдаланиш ҳолларининг олдини олишда муҳимдир, чунки ўзининг меҳнат қобилиятига эгаллик қилиш ҳуқуқи фуқаронинг шахсий ҳуқуқидир.

ИМни корхона устав фондига киритиш учун қуйидаги ишларни бажариш зарур:

1. ИМО мавжудлиги ва тўғри расмийлаштирилганлигини экспертиза қилиш.

2. ИМни устав фондига киритиш учун таъсис ҳужжатлари (Таъсис шартномаси ва Устав)ни тайёрлаш.

3. ИМга бўлган мулкий ҳуқуқларнинг берилиши ва ИМнинг ҳисса сифатида устав фондига киритилишини тасдиқлайдиган ҳужжатларнинг расмийлаштирилиши.

4. ИМ қийматини баҳолаш ва қийматга оид ҳужжатларни расмийлаштириш.

5. Бирламчи бухгалтерлик ҳужжатларини расмийлаштириш ва ИМ корхона балансида номоддий активлар сифатида ҳисобини юритиш.

1. ИМО мавжудлиги ва тўғри расмийлаштирилганлигини экспертиза қилиш.

ИМни устав фондига киритиш вақтида қуйидагиларни амалга ошириш керак:

■ ИМ объект мавжудлигини текшириш:

■ мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқини белгилаш (ИМО эгасига мазкур объектга эгаллик қилиш ҳуқуқи берилганлигини тасдиқлайдиган ҳужжатнинг мавжудлиги);

■ корхона ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятида ИМдан узоқ давр (бир йилдан ортиқ вақт) фойдаланиш имконияти мавжудлигини белгилаш.

Бунга ушбу объект тавсифи берилган ҳужжатларни текшириш, моддий ташувчиларда тасвирланган ёки қайд этилган ҳужжатларни текшириш, ИМ эгасига эгаллик қилиш ҳуқуқи берилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар (Ўзбекистон Республикаси Патентлар идораси ёки бошқа давлатларнинг шу каби ҳужжатларни бериш ҳуқуқига эга бўлган органлар томонидан берилган патент, дастлабки патент ёки гувоҳномалар)ни текшириш, шунингдек корхона ишлаб чиқариш-ҳўжалик фаолиятида ИМ аниқ объектларидан амалда фойдаланиш имкониятини тасдиқлайдиган ҳужжатлар (бизнес-режа, конструкторлик-технология ҳужжатлари ва ҳ.к.) билан танишиш орқали эришилади.

2. ИМни устав фондига киритиш учун таъсис ҳужжатлари (Таъсис шартномаси ва Устав)ни тайёрлаш.

Таъсис ҳужжатларида (таъсис шартномаси, устав ёки низомда), қондага кўра, устав фондини шакллантириш микдори, шакли ва тартиби белгиланади. Уларда ИМни устав фондига киритиш имкони ва механизми, айрим ҳолларда эса, ИМни устав фондидан чиқариш тартиби кўзда тутилган бўлиши шарт.

ИМни устав фондига қатнашчининг улуши сифатида киритиш имконияти «пул маблағлари ва бошқа моддий бойликлар, қимматли қоғозлар, ер, сув, бошқа табиий ресурсларга эгаллик қилиш ҳуқуқи, шунингдек мулкый ҳуқуқлар (жумладан интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқлар) корхона қатнашчиси бадали бўлиши мумкин»лиги тўғрисидаги жумла билан қайд этилади.

Таъсис ҳужжатларида ИМни киритиш ва чиқаришга тегишли қуйидаги қондаларнинг ҳам кўзда тутилиши ҳам мақсадга мувофиқдир.

«Устав фондига киритилаётган ИМОга бўлган мулкый ҳуқуқ қиймати корхона бошқаруви олий органининг қарори ёки мустақил баҳоловчининг ҳулосаси асосида белгиланади. Сўмларда баҳоланган бадал қатнашувчининг устав фондидаги улушини ташкил этади».

ИМни қатнашчининг улуши сифатида устав фондига киритиш ИМнинг қонуний эгаси (мулк эгаси) билан корхона ижроия органи раҳбари (директор) ўртасида лицензия шартномаси ёки шартнома тузиш йўли билан амалга оширилади. Улар ёзма шаклда тузилиши ва Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида белгиланган тартибда Давлат Патент идорасида рўйхатга олинishi зарур. Рўйхатга олинмаган шартнома ҳақиқий ҳисобланмайди.

ИМОнинг қонуний эгаси - қатнашчи корхона муассислари таркибидан чиқиб кетаётган бўлса, шартнома (лицензия шартномаси) муддатидан олдин тўхтатилиши ва ИМнинг устав фондидан чиқариб олиниши ёки унда қолдирилиши ҳамда ҳисса пул маблағлари билан тўланиши мумкин. Бундай ҳолда қатнашчи - ИМОнинг қонуний эгаси куйидаги ҳуқуқларга эга бўлади:

- ўзининг шартнома (лицензия шартномаси) бўйича корхонага ўтказилган ҳуқуқларини корхонанинг бошқа қатнашчиларига бериш;

- корхона бошқаруви олий органининг розилиги билан ўз ҳуқуқларини учинчи шахсларга ўтказиш;

- корхонага текинга ўтказиш;

- ИМОни устав фондидан тўлиқ ёки қисман чиқариб олиш ва улардан корхона ишла қиқариш - ҳўжалўк фаолиятида фойдаланишни тақиллаш;

- Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигида кўза тутилган бошқа усуллар билан иш тутил.

Таъсис ҳужжатларида ИМни киритиш, ундан фойдаланиш ва чиқаришга оид, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунларига зид бўлмаган бошқа усуллар назарда тутилган бўлиши мумкин.

3. ИМга бўлган мулкий ҳуқуқларнинг берқлиши ва ИМнинг ҳисса сифатида устав фондига киритилишини тасдиқлайдиган ҳужжатларнинг расмийлаштирилиши.

Устав фондига қўшиладиган ҳисса сифатида ИМОдан фойдаланиш ҳуқуқини ҳужжатлар билан расмийлаштириш ИМнинг устав фондига қўшилган ҳисса сифатида тан олинишида муҳимдир.

ИМОга алоҳида эғалик қилиш ҳуқуқлари эғасига тегишли бўлган мулкий ҳуқуқлар шартнома бўйича қонуний эғасига тўлиқ ўтказилиши ёки бошқа шахсга қисман ўтказилиши мумкин, шунингдек улар мерос бўйича ва юридик шахс - қонуний эғаси қайта ташкил этилган вақтда ҳуқуқни қонуний эғаси қабул қилиши тартибида ўтказилади.

Шартнома бўйича ўтказиладиган алоҳида ҳуқуқлар унда белгиланган бўлиши лозим. Шартномада бегоналаштириш сифатида кўрсатилмаган ҳуқуқлар ўтказилмайдиган ҳуқуқлар деб ҳисобланади.

Алоҳида ҳуқуқни ўтказиш кўрсатилган шартномага у амал қилаётган вақтда ҳуқуқни бошқа шахсга чекланган муддатга

ўтказишда лицензия шартномаси тўғрисидаги қондалар қўлланилади.

Лицензия шартномасига мувофиқ, интеллектуал фаолият натижалари ёки индивидуаллаштириш воситаларига алоҳида ҳуқуққа эга бўлган томон (лицензиар) бошқа томон (лицензиат)га тегишли интеллектуал мулк объектдан фойдаланиш ҳуқуқини беради.

Лицензия шартномасида бериладиган ҳуқуқлар, чегараси ва фойдаланиш муддатлари белгиланган бўлиши керак. Лицензия шартномаси ҳақ эвазига тузилади.

Лицензия шартномаси лицензиатга куйидаги ҳуқуқлар берилишини кўзда тутади:

- Интеллектуал мулк объектдан фойдаланиш ҳуқуқи лицензиарга ҳам сакланиб қолган ҳолда фойдаланиш ва лицензияни бошқа шахсларга бериш ҳуқуқи (оддий, алоҳида бўлмаган лицензия);

- интеллектуал мулк объектдан фойдаланиш ҳуқуқи лицензиарда ҳам сакланиб қолган ҳолда, фойдаланиш, аммо бошқа шахсларга бермасдан фойдаланиш (алоҳида лицензия);

- қонунда йўл қўйиладиган бошқа турдаги лицензиялардан фойдаланиш ҳуқуқи.

Агар лицензия шартномасида бошқа тартиб назарда тутилмаган бўлса, лицензия оддий (алоҳида бўлмаган) лицензия деб ҳисобланади.

ИМОдан фойдаланиш ҳуқуқининг лицензиат томонидан бошқа шахсга берилиши тўғрисидаги шартнома сублицензия (қўшимча лицензия) шартномаси деб тан олинади. Лицензиат лицензия шартномасида кўзда тутилган ҳоллардагина сублицензия шартномасини тузиш ҳуқуқига эга.

Сублицензиат ҳаракатлари учун лицензиар олдида лицензиат жавоб беради (агар лицензия шартномасида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса).

Ихтиро, саноат намунаси, фойдали моделлар, селекция ютуқлари, товар белгиси ва хизмат кўрсатиш белгиси, ЭХМ учун дастурлар ва маълумотлар базасидан фойдаланиш ҳуқуқларининг берилиши тўғрисидаги лицензия шартномаси мазкур шартнома Ўзбекистон Республикаси Давлат Патент идорасида рўйхатга олинган кундан бошлаб кучга киради.

Очилмаган маълумот, ноу-хау, конструкторлик-технология ҳужжатлари ва бошқа расмий жиҳатдан муҳофаз ҳужжатларига эга бўлмаган, интеллектуал фаолият натижаларидан фойдаланиш ҳуқуқининг берилиши тўғрисидаги шартнома

юримдик шахс ёки лицензлар сифатида чиққан тадбиркорни рўйхатга олишни амалга оширишга давлат бошқарув органи гомонидан қайд этилган (ЎЗР.ФК, 863-модда) ёки белгиланган тартибдаги шартнома битими бўйича нотариал тасдиқланган гувоҳнома (ЎЗР.ФК, 110-модда) олинган кундан бошлаб кучга киради.

Шу тарзда рўйхатдан ўтказилмаган шартномалар ёки гувоҳномалар ҳақиқий деб ҳисобланмайди.

ИМОга бўлган мулкый ҳуқуқларни бериш ва уларни ҳисса сифатида устав фондига киритиш ИМОни қабул қилиш-топишириш тўғрисида тузилган актга имзо чекилган кундан бошлаб амалга оширилган ҳисобланади.

4. ИМ қийматини баҳолаш ва қийматга оид ҳужжатларни расмийлаштириш.

Интеллектуал мулкдан устав фондида фойдаланиш ҳуқуқларни, бошқа ҳар қандай мулк каби, пул ҳисобида баҳоланади ва «номоддий активлар» сифатида корхона балансида ҳисобга олинади, чунки мулк эгалари сифатида ташкил этилган ва юримдик шахслар бўлган ҳўжалик юритувчи жамиятлар ва ширкатлар, бошқа корхона ва ташкилотлар қатнашчиларнинг уларга ҳисса ва бошқа бадаллари сифатида берилган мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқини оладилар.

Шунга мувофиқ равишда корхона (юримдик шахс) устав фондидаги ИМга эгаллик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқларини Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги ва корхона таъсис ҳужжатларида белгиланган доирада олади.

Амалиётда ИМни сотиб олиш (яратиш) қиймати ва ИМни корхонада ундан фойдаланиш даражасига етказиш учун зарур бўлган харажатлар миқдорини акс эттирадиган қийматга оид ҳужжатларини тўғри расмийлаштириш муҳим аҳамиятга эгадир.

ЎЗР.ФК 58-моддасига мувофиқ, ҳўжалик юритувчи жамият қатнашчиси ҳиссасини пул ҳисобида баҳолаш жамият муассислари (қатнашчилар) ўртасидаги келишув бўйича амалга оширилади, қонунда кўзда тутилган ҳолларда эса - мустақил экспертиза текшируви ўтказилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Акциядорлар жамияти ва акциядорлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуни 33-моддасига мувофиқ, жамият таъсис этилаётган вақтда акциялар ҳақиқий тўлаш учун киритилаётган мулк (шунингдек бошқа мулкый, ҳуқуқлар)ни пул ҳисобида баҳолаш таъсисчилар ўртасида тузиладиган шартнома бўйича амалга оширилади.

Агар шу тарзда сотиб олинадиган жамият акциялари ва бошқа қимматли қоғозларнинг номинал қиймати қонунчиликда белгиланган 200 та энг кам иш ҳақи миқдоридан ортиқ бўлса, акцияларни тўлаш учун киритиладиган мулк муस्ताқил (ҳолис) баҳоловчи (аудитор) томонидан пул ҳисобида баҳолашти керак.

Жамият акциядорларга тегишли акцияларни сотиб олган ҳақда, мулкнинг бозор қийматини аниқлаш учун ҳолис баҳоловчини жалб этиш мажбурийдир (Ўзбекистон Республикасининг «Акциядорлар жамияти ва акциядорлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуни 46-моддаси).

ИМни баҳолашнинг мураккаблиги шундаки, баҳолашнинг «ягона универсал» усулини ишлаб чиқиш умуман мумкин эмас, чунки ИМ объектларининг ҳар бири нафақат ўзига хос, оригинал бўлиши (таърифи бўйича), ҳатто ИМнинг турли объектларидан ҳар хил корхоналар ишлаб чиқариш фаолиятида амалда фойдаланиш шарт-шароитлари ҳам асосан турличадир. Шу билан ҳам одатда, амалиётда ИМ бозор қийматининг асослаб бериладиган ҳисоб-китоби бир вақтда бир неча усуллар воситасида олиб борилади.

Шу муносабат билан ИМни баҳолаш вақтида ҳар бир алоҳида олинган ҳолда ҳар бир конкрет объект учун ҳисоб-китобнинг алоҳида - яқка тартибдаги усули ишлаб чиқилади. Бундай усул конкрет объект бозор қийматига таъсир кўрсатадиган нарх ҳосил қиладиган барча омилларнинг янада тўлиқроқ ҳисобга олинишига имкон беради. Хусусан, объектни сотиб олиш ва яратиш учун илгари сарфланган харажатлар, бозор талаб ва таклифи (конъюктураси) ҳамда ИМнинг корхонасига даромад келтириш имконияти ҳисобга олинади.

Масалан, товар белгилари қийматини аниқланаётган вақтда фақат ишланма қиймати товар белгиларини давлат рўйхатидан ўтказиш учун сарфланган харажатларгина эмас, балки реклама ва конкрет товар белгиси истеъмолчилар орасида бевоқифа ёки билвосита шуҳрат қозониши ва миялум-машҳур бўлиб кетишини шакллантириш учун таъсир кўрсатадиган (фирманинг ижобий образини яратадиган) бошқа омилларга ҳам кетадиган харажатлар ҳамда конкрет товар белгиларидан фойдаланадиган корхона оладиган қўшимча даромад миқдори оқишга кўрсатадиган таъсирни ҳисобга олинади.

ИМ қийматини баҳолаш ва қийматга оид ҳужжатларни расмийлаштириш ЎЗР Адлия вазирлиги томонидан 1997 йил 20 январда 301-рақам билан рўйхатга олинган «Чет эл

инвестициялари иштрокидаги корхоналар устав фондига ҳисса сифатида киритиладиган интеллектуал мулкни баҳолаш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ амалга оширилади.

5. Бирламчи бухгалтерлик ҳужжатларини расмийлаштириш ва корхона балансидаги номоддий активлар сифатида ИМ ҳисобини юритиш.

Бирламчи бухгалтерлик ҳужжатларини расмийлаштириш ва корхона балансидаги ИМни номоддий активлар сифатида ҳисоботини юритиш «Корхоналар молиявий-ҳўжалик фаолияти бухгалтерлик ҳисобини юритиш ҳисоб-варақалар режаси. Ҳисоб варақалар режасини намунавий бухгалтерлик ўтқ. амалари билан қўллашга доир тавсиялар: методик қўлланма»га мувофиқ амалга оширилади.

«Номоддий активлар» деган 04-ҳисобварақда корхона номоддий активлар таркибида ИМ объектларидан фойдаланиш ҳуқуқлари акс эттирилади.

ИМ объектлари «Номоддий активлар» деган 04-ҳисобварақда куйида кўрсатилган объектлар учун бел. иланидиган бирламчи баҳода ҳисобга олинади:

- томонларнинг қолишуви билан муассислар томонидан корхона устав фондига қўшиладиган хиссалар;

- бу объектларни сотиб олиш ва уларни тайёр ҳолатга келтириш учун амалда сарфланган харажатлардан келиб чиққан ҳолда бошқа корхоналар ва шахслардан ҳақ эвазига сотиб олинган объектлар;

- бошқа корхона ва шахслардан текинга олинган ва нархи эксперт йўли билан баҳолинган объектлар.

Бунда ИМни сотиб олаётган корхона эгаларининг манфаатлари ҳамда ИМнинг дастлабки эгалари манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, мазкур объектни яратиш ва ундан самарали фойдаланиш учун тайёрлашга кетган харажатларнинг ўзинигина эмас, балки ундан корхона тадбиркорлик фаолиятида фойдаланилаётган вақтда аниқ фойда (даромад) келтиришни ҳам ҳисобга оладиган, имкон қадар кўпроқ асослаб берилган ИМ ҳақиқий бозор қийматини аниқлаш лозим.

ИМ бухгалтерлик ҳисобида корхонанинг бошқа «номоддий активлар»и қаторида ҳисобга олинади. Бунда устав фондига киритиладиган ИМ, «номоддий активлар»нинг бошқа объектлари каби, бухгалтерлик ҳисоби ва ҳисоботида ҳар бир объект бўйича алоҳида, уни сотиб олишга ҳамда ундан режалаштирилган мақсадларда фойдаланиш учун уни яроқли

бўлган даражага келтиришга сарфланган харажатларни ҳисобга олган ҳолда, акс эттирилади.

ИМдан ишлаб чиқариш фаолиятида фойдаланилаётган вақтда ИМнинг дастлабки қиймати улардан фойдаланиш учун белгиланган (аммо қорқона фаолият кўрсатадиган вақтдан ортиқ бўлмаган) муддатдан келиб чиққан ҳолда, қорқонада белгиланган нормалар бўйича ишлаб чиқариш ёки амортизация харажатларига ўтказилади.

Самарали фойдаланиш муддатини аниқлаш имкони бўлмаган объектлар бўйича эскириш нормалари беш йилга мўлжалланган ҳисоб-китобдан келиб чиқиб, белгиланади. Бунда эскиришни ҳисоблаш ИМдан самарали фойдаланиш муддати давомида амалга оширилади.

V. 4. Интеллектуал мулк объектларини баҳолашга услубий ёндошувлар

Таҳлилдунг кўрсатишича, гарчи интеллектуал мулк объектларини баҳолаш усуллари оддий ва ҳаммабон тушунчалар билан изоҳланса-да, шунга қарамай, уларни тўғри қўллаш учун билим, таффанур ва соғлом идрокга таянган ҳолда катта ҳажмда тадқиқий камда таҳлилий иш олиб бориш талаб қилинади. Шунинг учун қуйида интеллектуал мулк объектларини баҳолаш ва уларнинг бозор қийматини ҳисоблашда қўлланиладиган асосий услубий ёндошувлар қисқача келтирилган.

Маълумки, интеллектуал мулк объектлари қорқонанинг номоддий активлари ҳисобланади. Қуйидагилар номоддий активларининг ўзига хос хусусиятлари ҳисобланади: қорқонага фойда келтири олиш қобилияти; улардан фойдаланишдан олиш мумкин бўлган микдорларнинг сиртдан қараганда мавҳум бўлиши; муайян вақт давомида фойдаланиш мумкинлиги (интеллектуал мулкнинг баъзи объектларига хос); моддий шаклининг мавжуд эмаслиги.

Номоддий активларга эгаллик ҳуқуқи тундан иборатки, қорқона ўзига тегишли бўлган интеллектуал мулк объектларига ўз хоҳишига биноан эгаллик қилади, улардан фойдаланади ва тасарруф этади. Номоддий активлардан Ўзбекистон Республикасининг амалий қонунларида таъқиқланмаган истилган хўжалик фаолиятини амалга ошириш учун фойдаланиши мумкин.

Интеллектуал мулк қийматини баҳолаш - харидор ва сотувчи бозор ҳамда олди-сотди объектига доир барча муҳим

омиллар тўғрисида хабардор ва иккаласи етарлича билимдон ва ўз иқтисодий фойдасини ўйлаб иш олиб борувчи эканлигини фараз қилган ҳолда мулк объекти рақобат бозорида сотилиши ва сотиб олиниши мумкин бўлган қийматини белгилаш демакдир.

Интеллектуал мулк қийматини баҳолаш учун баҳоланиши керак бўлган интеллектуал мулк объектларининг инвентаризация (ашёвий рўйхатга олиш) рўйхати тузилади. Интеллектуал мулк объектлари (ИМО) қийматини баҳолашда уларни уч топфага бўлиш мақсадга мувофиқдир:

1. Умумий ҳолда корхона ва индивидум (корхона ходимлари)дан ажратилган ҳамда алоҳида-алоҳида баҳоланадиган номоддий активлар.

2. Корхонадан ажратиб бўлмайдиган (хизмат қилиш муддати аниқ бўлмаган ва амортизация қилинмайдиган) ва учинчи топфадаги номоддий активлар билан биргаликда "гузвил" сифатида баҳоланадиган номоддий активлар.

3. Индивидумдан, яъни корхона ходими бўлган жисмоний шахслардан ажратиб бўлмайдиган (агар мутахассиснинг хизмат қилиш муддати ишга ёллаш тўғрисидаги контракт билан тартибга солинмаган бўлса, хизмат қилишнинг белгиланган муддатлари мавжуд эмаслиги билан характерланади) ва иккинчи топфадаги номоддий активлар билан биргаликда "гузвил" сифатида баҳоланадиган номоддий активлар.

Юқорда айтилган топфаларга мувофиқ интеллектуал мулкнинг қуйидаги объектлари баҳоланиши мумкин:

1. Умумий ҳолда корхона ва индивидумдан ажратилган ҳамда алоҳида-алоҳида баҳоланадиган номоддий активлар:

1.1 Ўзбекистон Республикаси патентлари ёки дастлабки патентлари билан тасдиқланган ихтиролар.

1.2 Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идорасининг гувоҳномаси билан тасдиқланган фойдали моделлар (қурилмаларнинг конструктив бажарилиши).

1.3 Ўзбекистон Республикасининг патентлари ёки дастлабки патентлари билан тасдиқланган саноат намуналари.

1.4 Товар белгиси (ёки хизмат кўрсатиш белгиси), фирма номи, товарлар келиб чиққан жой номи, улар гувоҳномалар ва бошқа патент ҳужжатлари билан тасдиқланган бўлиши лозим.

Корхона ходимларидан ажратилмайдиган номоддий активлар:

Корхона ходимлари, хизматчилари ва раҳбариятининг жамоатчилиқ, мижозлар, шериклар ва хоказо ўртасида шахсий

обрў-нуфузи.

Мазкур индивидумларнинг шахсий маҳоратлари, шу жумладан уларнинг ноу-хаулари, тижоратга доир қобилиятлари, молиявий операциялар, шериклик муносабатларини йўлга қўйиш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот бозори талаб-эҳтиёжлари истиқболларини белгилаш, ишлаб чиқаришни тайёрлаш ва ташкил этиш, маҳсулот номенклатураси ва ассортиментини кенгайтириш соҳасидаги истеъдоди.

Қорхона ходимлари ва раҳбариятининг менежмент, қорхона ишини ташкил этиш, миқозлар ва шериклар билан муносабатлар, меҳнат жамоасидаги муносабатлари, умумий малакаси ҳамда шахсий хислатлари.

Қорхонанинг номоддий активлари қиймати таркибига иқтисодий, ташкилий ва бошқа имтиёزلардан фойдаланиш ҳуқуқлари киритилиши мумкин: уларга қуйидагилар қиради:

- бозорда монополия мавқеидан фойдаланишдан олинадиган иқтисодий фойдалар (ЎЗР Молия вазирлиги ҳузуридаги Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш қўмитаси томонидан тақдим этилган ахборот асосида белгиланади);

- иқтисодий ва бошқа имтиёزلардан (солиқ, боғланим имтиёзлари, имтиёзли ижара ва бошқалар) фойдаланишга доир ҳуқуқлар.

Ҳисоб-китоб ишларига киришишдан олдин баҳолаш объектларини аниқлаб олиш зарур. Биз ИМО соҳиблари ва ушбу босқичда ИМОни баҳолаш билан шуғулланаётган мутахассислар эътиборини яна бир марта шунга қаратмоқчимизки, биринчи навбатда нимани баҳоланаётгани, баҳоланаётган мулк кимга тегишли экан, мазкур объект қандай мақсадга баҳоланаётгани, энг самарали ёки мавжуд фойдаланишдан келиб чиқиб яна қандай қийматини аниқлаш, баҳолаш зарурлиги, ИМОдан хўжалик оборотида қачон фойдалана бошлангани ва бошқа масалаларни аниқ белгилаб олиниши лозим. Ушбу масалаларга ижобий ва батафсил жавоб олгандан кейингина баҳолашга киришиши мумкин.

Интеллектуал мулк объектларини аниқлаш қуйидагиларни тақозо этади:

- интеллектуал мулк объектларининг ўзини аниқлаш, яъни ИМО мавжудлиги фактини белгилаш;

- мавжуд интеллектуал мулк объектлари билан боғлиқ ҳуқуқларни аниқлаш (мутлақ ёки номутлақ ҳуқуқ, патент (тувоҳнома) ёки лицензия битими асосида, эгалликнинг юридик-

муддати, ҳудуд ва ҳоказо):

- ИМОдан фойдаланиш мақсадлари, усуллари ва бошқа муҳим фактларини аниқлаш (фойдаланиш ва қўллашдан даромад олиш фактини белгилаш ва бошқалар);

- Самарали фойдаланишнинг бошлапиш санаси ва баҳолашнинг самарали санасини аниқлаш;

- ИМО мавжудлиги, ундан фойдаланиш ва даромадлилик фактини белгилаш учун муҳим бўлган бошқа маълумотларни аниқлаш ҳамда уларни таҳлил этиш.

- харажатлар баҳолаш санасидаги нархлар кўрсаткичи миқдорига тузатилади;

- интеллектуал мулк объектлари амортизациясининг ҳисобланган миқдори белгиланади;

- интеллектуал мулк объектлари қиймати харажатларнинг тузатилган миқдори билан ҳисобланган амортизация ўртасидаги фарқи сифатида белгиланади.

"Барпо этиш қиймати", "Тиклаш харажатларини ҳисобга олиш" ва "Ўрнини қоплаш харажатларини ҳисобга олиш" усуллари харажат усулларига қиради.

"Барпо этиш қиймати" усули баҳоланаётган объектни тиклаш қийматини белгилашга асосланган. Мазкур усул шаклланган бозорга эга бўлмаган ва бевосита баҳоланиши мумкин бўлган объектларга (ихтиролар, илмий-тадқиқот, лойиҳалаш-технология ишланмалари, махсус адрёс рўйхатлари ва ҳоказо) нисбатан қўлланилади. Қиймат баҳоси учун активни барпо этишга зарур бўлган харажатлар суммаси қабул қилинади, бунда қўйилган сармоядан оқилона фойда олиниши ҳисобга олинади. Шунинг эътиборга олиш лозимки, агар номоддий активнинг корхона фойдасига улуши уни барпо этиш харажатларидан ошиб кетмаса, мазкур актив туридан фойдаланиш шарт-шароитлари мавжуд эмаслигини билдиради. Актив муайян фойдани таъминлаши керак. Шу сабабли ушбу усул ҳамма вазиятларга ҳам тўғри келмайдими ва баҳолашнинг бошқа усулларини қўллаш имконияти бўлмагандагина ундан фойдаланиш даркор бўлади.

"Тиклаш харажатларини ҳисобга олиш" усули асосида интеллектуал мулк объекти қийматини уни тиклаш харажатларига айниқлаштириш ётади, башарти бундай тиклаш баҳоланаётган имкони тўлиқ кўчиришни тақозо этса, фойданинг оқилона миқдори ҳисобга олинади (агар, албатта, ИМО характери бундай тиклашга йўл қўядиган бўлса).

Агар тиклаш пайтида сўз бошқача, лекин ана шундай

истеъмолад хоссаларига эга бўлган ИМ объектини барпо этиш гўрисида борса, тикланган объектни шартли равишда баҳоланаётган объектга ўхшаш деб ҳисоблаш мумкин бўлса, "ўрнини қоплаш харажатларини ҳисобга олиш" усули қўлланилади.

Согувларни таҳлил этиш усули самарали фаолият кўрсатаётган бозор қондасига асосланган бўлса, бунда инвесторлар мустақил қарорлар қабул қилиб, ўхшаш турдаги активларни харид қиладилар ва соғадилар. Ўхшаш битимларга доир маълумотлар интеллектуал мулкнинг баҳоланаётган объеклари билан қиёсланади.

Баҳоланаётган активларнинг танлаб олинган ўхшаш активлар билан таққослангандаги иқтисодий афзалликлари ва камчиликлари тегишли тузатишларни киритиш воситасида ҳисобга олинади. Бунда баҳоланаётган активлар билан уларга ўхшаш активлар ўртасидаги сифат тафовутларини ҳисобга оладиган тузатишлар киригилади.

V. 5. ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК СОҲАСИДАГИ СОЛИҚ ИМТИЁЗЛАРИ ЮРИДИК САВОДХОНЛИКНИ ТАҚОЗО ЭТАДИ

Интеллектуал мулк объектига доир лицензия шартномаси нима? Уни тузишнинг қандай ўзига хос хусусиятлари бор? Тарафлар учун қонун ҳужжатларида қандай ҳуқуқлар, мажбуриятлар ва жавобгарлик назарда тутилган? Қуйида шулар хусусидаги фикр-мулоҳазаларга тўхталиб ўтамиз.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1034-моддасига мувофиқ интеллектуал фаолият натижасига ёки хусусий аломатларни акс эттирувчи воситага нисбатан мулкний ҳуқуқлар эгасига ана шу интеллектуал мулк объектидан ўз хоҳишига кўра ҳар қандай шаклда ва ҳар қандай усулда мутлақ фойдаланиш ҳуқуқи тегишли бўлади. Ҳуқуқ эгасига мутлақ ҳуқуқ асосида тегишли бўлган интеллектуал мулк объектларидан бошқа шахсларнинг фойдаланишига фақат ҳуқуқ эгасининг розилиги билан йўл қўйилади.

Интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқ эгаси бу ҳуқуқни шартномага биноан бошқа шахсга тўлиқ ёки қисман ўтказиши мумкин.

Халқаро ва мамлакатимиз ҳуқуқ амалиётида унга мувофиқ ихтиро ёки технологик билимлар, ишлаб чиқариш тажрибаси ва сирлари, товар белгиси ёки бошқа кўринишдаги интеллектуал мулк объектларининг эгаси ўзининг контрагентига маъзур

объектларга ўз ҳуқуқларининг муайян доираларида фойдаланиш учун руҳсат бериб, бунда улардан амалиётда қонуний қўлланиш имкониятини таъминлаган шартнома лицензия шартномаси деб аталади.

Лицензия шартномасининг ҳаммабоп шакли мавжуд эмас. Унинг мазмунига лицензия предметининг хусусиятлари ва ўзига хос жиҳатлари, тармоқ қонунчилиги меъёрлари, шунингдек, тарафларнинг тугган йўллари ва бошқа омилилар жиддий даражада таъсир этади.

Лицензия шартномаси ёзма шаклда тузилади ва патент эгаси (лицензиар)нинг ҳуқуқларини бошқа жисмоний ёки юридик шахсга (лицензиатга) бериш шартларини мустаҳкамлайди. Ҳуқуқларни тўлиқ ёки қисман бериш; мутлақ ёки номулқак лицензияни бериш; ҳуқуқий ворислик (масалан, мерос бўйича ёки юридик шахс - ҳуқуқ эгаси қайта тазилганда) кўришишда амалга оширилиши мумкин. Лицензия шартномаси шудлик ҳисобланади.

Ҳуқуқларни бериш ҳуқуқ эгасининг ҳимоялаш ҳужжати (масалан, ихтиро учун патентдан) пайдо бўладиган ҳуқуқни ёки ҳимоялаш ҳужжатини олиш ҳуқуқини тўлиқ ёки қисман бошқага бериш бўйича ихтиёрий ҳатти-ҳаракатини англатади.

Ҳуқуқларни тўлиқ бериш ҳимоялаш ҳужжатининг бутун амал қилиш фаолиятида амал қилади ҳамда тўлиқ ва узил-кесил берилади.

Ҳуқуқларни қисман бериш ҳимоялаш ҳужжати бўйича ҳуқуқлар ёки уни олишга доир ҳуқуқларни ҳимоялаш ҳужжати амал қиладиган ҳудуд, ундан фойдаланиш, топшириладиган ҳуқуқлар мазмуни (масалан, патент бўйича маҳсулотни ишлаб чиқариш ёки сотиш), вақт бўйича чекланган даражада берилишини англатади. Ҳуқуқни бериш олди-сотиш шартномаси шаклида амалга оширилади.

Лицензиялар берилаётган ҳуқуқларнинг ҳажмига боғлиқ ҳолда номулқак (оддий) ва мутлақ лицензияларга бўлинади.

Номулқак лицензияни беришга доир лицензия шартномаси лицензиатга лицензия объектдан фойдаланиш ҳуқуқини беради, бунда лицензиарнинг мазкур объектдан фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқини, шу жумладан номулқак лицензияни учинчи шахсларга бериш ҳуқуқини сақлаб қолади. Номулқак лицензия чекланмаган миқдорда берилиши мумкин.

Мутлақ лицензияни беришга доир лицензия шартномаси лицензия объектига (патент билан ҳимояланмаган ва ҳимояланмаслигидан қатъий назар) нисбатан мутлақ ҳуқуқларни

(тасарруф этиш ва фойдаланиш) шартномада белгиланадиган доирада бериш билан характерланади.

Шартнома бўйича бериладиган мутлақ ҳуқуқлар унда аниқлаб берилиши керак. Шартномада бошқаларга бериладиган ҳуқуқлар сифатида кўрсатилмаган ҳуқуқлар берилмаган ҳуқуқлар деб фараз қилинади.

Мутлақ ва номутлақ лицензиялар қуйидаги шартлар билан текланиши мумкин:

- ҳуқуқларни бериш ҳудуди;
- фойдаланиш муддати;
- лицензияга асосан ишлаб чиқариладиган маҳсулот миқдори;
- фаолият тури (ишлаб чиқариш, сотишга тақлиф қилиш, сотиш).

Бозор муносабатлари, одатда, улар иштирокчиларининг ўзлари учун муайян наф ва афзалликларни олишга табиий ҳохишлари билан бирга боради. Интеллектуал мулкнинг патентланган объектларини (яъни «Саноат мулки объектларини») қўллашнинг энг таниш бўлган юридик жиҳати. биринчидан, учинчи шахсларнинг ундан ҳар қандай йўл билан фойдаланишини таъқиқлаш ва иккинчидан, лицензия бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш, сотишга бўлган мутлақ ҳуқуқ ҳамда, патентланган маҳсулот нархини яқка бошқариш имконияти ҳисобланади. Шунинг учун патентлар билан ҳимояланган интеллектуал мулк объектлари бозор шароитида фойда ундириши жиҳатидан кўпчиликда жуда катта қизиқиш уйғотади.

Ҳар доим ҳам патент олинган (ёки олиш учун ариза берилган) интеллектуал мулк объектидан фойдаланиш ҳуқуқи лицензия мавзуси бўлавермайди. Қандай ҳолларда лицензия патентсиз сотилиши мумкин? Илмий-техника фаолияти натижаларини баъзан техник моҳиятни ошқор қилишдан қочиш мақсадида атайлаб патентламайдилар, гоҳида ишлаб чиқариш тажрибасини умуман патентлаш мумкин эмас (улар патент бериш мезонларига жавоб бермайди).

Ҳуқуқларни бериш шартларининг жуда хилма-хиллигига қарамай лицензия шартномалари муайян тузилишга эга ва қуйидаги асосий бўлимлардан иборат бўлиши керак:

- шартномада фойдаланиладиган атамаларни таърифлаш;
- шартнома мавзуси;
- шартномани тузишга асос бўлган ҳужжатлар;
- махфийликни таъминлаш;
- тарафларнинг масъулияти;
- тўловлар ва ҳисобот;

- бериладиган ҳуқуқлар ҳимояси;
- реклама;
- тақомиллаштириш ва яхшилашлар;
- шартноманинг амал қилиш муддати ва уни бекор қилиш шартлари;
- инзоларни ҳал қилиш;
- форс-мажор ҳолатлари;
- бошқа шартлар.

Лицензия шартларининг характерли хусусияти - уларда «Атамалар таърифи» бўлимининг мавжудлиги ҳисобланади. Унда ахдлашувчи томонлар икки хил талқин этишларидан қочиниш мақсадида шартномада фойдаланиладиган гушунчаларнинг таърифи келтирилади. Лицензия шартномаларида одатда фойдаланиладиган типик атамалар: «лицензия бўйича маҳсулот», «худуд», «патент», «ноу-хау», «экспорт зонаси», «ҳисобот даври» ва бошқалар.

«Лицензия бўйича маҳсулот» деганда лицензиат томонидан шартнома шартларига мувофиқ ишлаб чиқарилган маҳсулот тушунилади.

Маҳсулотнинг ўзи эмас балки уни ишлаб чиқариш усули лицензия объекти бўлган ҳолларда «технология жараёни» атамаси қулланилади.

Одатда лицензиатга лицензия объектидан фойдаланиш ҳуқуқи бериладиган географик зона «ҳуқуқларнинг амал қилиш худуди», деб номланади.

Лицензиат маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳуқуқисиз уни фақат сотиш ҳуқуқини оладиган худуд «экспорт зонаси», деб аталади.

«Патент» - патент эгасининг ўз интеллектуал фаолияти натижасига мутлақ ҳуқуқини тасдиқлайдиган ҳимоя ҳужжати.

«Ноу-хау» деганда лицензия бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарур билимлар, тажриба, ишлаб чиқариш сирлари тушунилади.

«Хисобот даври» - лицензиатнинг шартнома шартларини бажаришга доир фаолият даври, у шартнома кучга кирган санадан (масалан, ой, чорак, йил) бошланади.

«Шартнома мавзуси» бўлимида лицензия объектига бериладиган ҳуқуқлар ва ана шу ҳуқуқларни беришнинг барча асосий шартлари кўрсатилади. Бунда лицензиатга сублицензияни сотиш ҳуқуқини бериш ёки бермаслик ҳам кўрсатиб ўтилади.

«Хужжатлар» бўлимида техник хужжатларни тақдим этиш муддатлари ва жойи, нусхалар миқдори, хужжатлар тили ва улар мувофиқ келиши лозим бўлган бошқа талаблар берилади. Техник хужжатлар ва бошқа материаллар топширилиши тўғрисида лицензиар ва лицензиат имзо чеккан топшириш ва қабул қилиш далolatномаси тузилади. Одатда сотувчи техник хужжатларни бериш ва ишлаб чиқаришни йўлга қўйишда ёрдам бериш (ўзи ёки бундай ёрдам кўрсатиш учун мугахассисларни юбориш) мажбуриятини олади.

«Махфийликни таъминлаш» бўлимида лицензиат лицензиардан олинган хужжатлар, билимлар ва тажрибанинг сир сақланишини таъминлаш мажбуриятини олади. Лицензиат хужжатлар ва ахборотнинг тўлиқ, ёки қисман эълон қилиниши ёки улар билан учинчи шахсларнинг лицензиар берган ёзма розивликсиз танишуви олдини олиш учун барча зарур чораларни кўради. Махфийликни сақлаш мажбурияти лицензиарга ҳам тегишlidir.

Агар лицензиат ёки унинг ходимлари кўрсатилган хужжатлар ва ахборотдаги мавжуд маълумотларни эълон қилиб юборишса, лицензиат шу муносабат билан лицензиарга этказилган бевосита зарарларни тўлаш мажбуриятини олади. Ана шундай масъулият лицензиар зиммасига ҳам юкланиши мумкин.

«Тарафларнинг масъулияти» бўлимига катта эътибор берилиши керак, чунки лицензиар ҳам, лицензиат ҳам патент ҳукуки, техник ва ишлаб чиқариш масалалари бўйича ўз масъулиятлари ва қаролатларни аниқ белгилаб олишлари шарт.

«Тўловлар ва ҳисобот» бўлимида лицензия бўйича тўлов миқдори, уни тўлаш шартлари ва тўловлар валютаси белгиланади, улар бир галги тўлов, шунингдек, муайян вақт давомида маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмига доир белгиланган ставка ёки ажратмалар фонзи қўринишида бўлиши мумкин. Лицензия тўловининг миқдорини аниқлаш ахдлашувчи томонлар учун катта қийинчилик туғдиради. Тўлов миқдорини белгилаш пайтида турли омиллар эътиборга олинади: лицензия объектдан фойдаланиш самарадорлиги қандай, лицензия бўйича маҳсулотни сотишдан қандай фойда олиш кутиляпти ва шунга ўхшашлар. Лицензия нархини белгилашда учинчи шахслар - мустақил баҳоловчилар лицензия шартномасини тузувчи томонлар учун малакали ёрдам кўрсатишлари мумкин.

«Бериладиган ҳуқуқлар ҳимояси» бўлимида лицензиар одатда лицензиянинг бутун амал қилиш муддати давомида патентларни куч билан қўллаб туриш мажбуриятини олади.

Лицензиар патентларни куч билан қўллаб туришни тўхтатиши мумкин бўлган вазиятни таъкидлаб ўтиш лозим. Бу ҳолда у лицензиатни олдиндан хабардор қилиши шарт ва тарафлар ўз муносабатларини алоҳида шартнома ёки лицензия шартномасига қўшимча билан тартибга солишлари керак бўлади.

Учинчи шахсларнинг лицензиар патентлари билан ҳимоя қилинган ихтиролардан қонунга зид равишда фойдаланиш ҳолатлари лицензиатга маълум бўлиб қолса, у бу ҳақда дарҳол лицензиарни хабардор қилиши шарт.

Лицензия объектидан фойдаланиш жараёнида лицензиат лицензиарнинг ихтироларини хорижда патентлашнинг, шунингдек, маҳсулот экспортининг мақсадга мувофиқлиги тўғрисида ҳудосага келса шартномада лицензиарнинг асосланган манфаатларини ҳисобга олган ҳолда хорижда объектни ҳуқуқий химоялаш шarti ва лицензия бўйича маҳсулотни экспорт қилиш масалаларни кўтарилиши керак.

«Реклама» бўлимида лицензиат тегишли реклама материалларида, шунингдек, ўз корхонасида чиқарилаётган лицензия бўйича маҳсулотда ушбу маҳсулот лицензиар лицензияси бўйича ишлаб чиқарилаётганини кўрсатиш мажбуриятини олади.

Лицензия бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида лицензиат ёки лицензиарда лицензия бўйича маҳсулотни ёки лицензия объектининг ўзини такомиллаштириш ва яхшилаш зарурати туғилиши мумкин. Мазкур ўзгартиришларнинг барча шартлари лицензия шартномасининг «Такомиллаштириш ва яхшилашлар» бўлимида кўрсатилиши керак. Ана шу такомиллаштириш ва яхшилашларни топшириш шартлари тарафлар томонидан қўшимча тарзда келишиб олинishi мумкин.

«Шартноманинг амал қилиш муддати ва унинг бекор қилиш шартлари» масаласи лицензия шартномасини тузишнинг энг муҳим масалаларидан биридир. Одатда агар лицензиат лицензия шартномасининг шартларидан бирортасини бузса ёки қандайдир сабабларга биноан ўз фаолиятини тўхтатса, шартномани бекор қилиш кўзда тутилади.

«Низоларни ҳал этиш» бўлими одатда барча шартномаларда келтирилади ва тарафлар ўртасидаги

музокаралар йўли билан ҳал қилиш мумкин бўлмаган ҳолларда низоларни ҳал этиш тартибини белгилайди. Арбитраж шакли, русум-қоидалари ва жойини, шунингдек, қўлланиладиган қонунларни (ҳудудда шартнома тузилган ёки арбитраж ўтказиладиган мамлакатнинг миллий қонун ҳужжатлари) белгилаш жуда муҳимдир.

Табиий офатлар, урушлар, сиёсий барқарорсизлик, ҳукумат қарорлари, давлат органлари фармойишлари ва шу сингари вазиятлар тарафларга ўз мажбуриятларини ўз муддатида бажаришда халақит беришлари мумкин, шунинг учун шартномада «Форс-мажор» ҳолатлари бўлими кўзда тутилади, унга мувофиқ енгиб бўлмас ҳолатлар бошланиб қолса, тарафлар бир-бирларини у ёки бу усул билан хабардор қилишлари шарт.

Лицензия шартномасининг матни одатда тузилган (имзоланган) жой, сана, нусхалар миқдори, варақлар миқдори ва матн тузилган тил кўрсатилган ҳолда тугалланади, шундан сўнг ахдлашувчи тарафларнинг юридик манзиллари, почта ва банк реквизитлари келтирилади.

Юқорида санаб ўтилган бўлимларнинг ҳаммаси ахдлашувчи тарафларнинг хоҳишига қараб тўлдирилиши ва кенгайтирилиши мумкин.

Патент билан ҳимояланган интеллектуал фаолият натижаларига доир лицензия шартномалари Давлат патент идорасида рўйхатга олинмаса ҳақиқий эмас деб ҳисобланади. Шартнома расмий рўйхатга олинган сана унинг кучга кириш муддати ҳисобланади. Очилмаган ахборот, ноу-хау, конструкторлик-технологик ҳужжатлар ва интеллектуал фаолият натижаларининг расмий ҳимоялаш ҳужжатларига эга бўлмаган бошқа объектлардан фойдаланишга доир ҳуқуқларни бериш тўғрисидаги шартнома, шартнома бўйича лицензиар сифатида майдонга чиқадиган хусусий тадбиркор ёки юридик шахсни рўйхатга олган орган томонидан рўйхатга олинган пайтдан бошлаб (ЎзР Фуқаролик кодексининг 863-моддаси) ёки белгиланган тартибда битим нотариал тасдиқланганидан сўнг (ЎзР ФК 110-моддаси) кучга қиради.

Шуни таъкидлаш жоизки, ҳозирги вақтда республикада Солиқ кодексининг 31-моддасига мувофиқ интеллектуал мулк объектларидан фойдаланишга доир даромад (фойда) солиғи бўйича имтиёзлар амал қиляпти, уларга бўлган ҳуқуқлар Патент идорасининг ҳимоялаш ҳужжатлари билан тасдиқланган. Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси ҳамда Фан ва техника давлат қўмитасининг “Саноат мулк объектларидан фойдаланиш

чоғида юридик ва жисмоний шахсларни даромад (фойда) солиғидан озод этиш ва мазкур даромад (фойда) солиғи микдорини белгилаш тартиби тўғрисида” аги йўриқномаси амалга киририлган (Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 10 августда 471-сон билан рўйхатга олинган). Унга мувофиқ мазкур объектлардан ўз ишлаб чиқаришида фойдаланганда, шунингдек, уларга лицензиялар сотганда улардан фойдаланила бошлаган санадан лицензиат ҳам, лицензиар ҳам ушбу объектлар келтирадиган фойда (фойданинг бир қисми) даромад (фойда) солиғини тўлашдан озод этишлари мумкин.

V. 6. ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК ВА КОРХОНА БАЛАНСИДАГИ БОШҚА НОМОДДИЙ АКТИВЛАР ҲИСОБИНИ ЮРИТИШ.

Бухгалтерия ҳисобида интеллектуал мулк объектлари ва ташкилотга тегишли бошқа номоддий активлар тўғрисидаги маълумотларни бухгалтерия ҳисобида шакллантиришнинг методик асосларини баён этамиз. Бу методик асослар Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоби юритилишини меъёрий тартибга солиш тизимида қўшимча вазифасини бажаради.

Куйидагиларга нисбатан бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот масалалари четлаб ўтилган:

- бошқа ташкилотлар сотиб олинаётганда уларнинг ҳарид ва баҳоланган қийматларининг ўртасидаги сумма фарқи (“Гудвилл” деб аталувчи сотиб олинаётган ташкилотлар амалий нуфузи);

- келгуси ҳисобот даврларида ишлаб чиқариш (муомала) чикимларига киритилиши керак бўлган хўжалик харажатлари (келгуси даврлар харажатлари);

- қисқа муддатли ҳуқуқлар ва имтиёзлар.

Хўжалик оборотида фойдаланиладиган интеллектуал мулк объектлари ва бошқа номоддий активлар тўғрисидаги ахборот бухгалтерия ҳисоби методологиясида мантикий, иқтисодий асосланган ва тушунарли шаклда бўлиши учун бухгалтерия ҳисоби ҳисобварақларидан номоддий активлар бўйича ҳисоб юритиш ва ҳисобот бериш тизимида фойдаланишнинг асосий қоидалари аниқ шакллантиришмоғи зарур. Шунини таъкидлаб ўтиш лозимки, ҳозирги вақтда мавжуд меъёрий ҳужжатлар ҳамда методик материалларда интеллектуал мулк объектлари ва бошқа номоддий активларни идентификациялаш, уларнинг келиб чиқиш усуллари ва корхона балансида ҳисобини юритиш, баҳолаш ҳамда амортизациялаш каби муҳим масалалар бир хилда талқин этилмаган. Шу боис бухгалтерия ҳисобига доир

мавжуд 30дан ортиқ Халқаро андозалар орасида номоддий активлар бўйича ҳисоб юритиш ва ҳисобот беришга бағишланган махсус меъёрий ҳужжатлар даярли учрамайди.

Қуйидаги тавсифларга мос келадиган ҳар қандай интеллектуал мулк объектлари бухгалтерия ҳисоби мақсадлари учун номоддий активлар деб ҳисобланиши мумкин:

а) моддий-ашёвий шакли йўқ ёки моддий-ашёвий шакли фойдаланиш учун старли аҳамиятга эга бўлмаган ёки моддий-ашёвий шакли меъёрий-ҳуқуқий чеклашлар туфайли муайян кўринишга эга бўлмаган объектлар;

б) маҳсулот ишлаб чиқаришда, ишлар бажариш ёки хизматлар кўрсатишда ёхуд ташкилотни бошқаришда фойдаланиш учун мўлжалланган объектлар;

в) узоқ вақт, яъни камида бир календар йилидан ортиқ давр мобайнида фойдаланиш ниятида сотиб олинган объектлар;

г) нормал шaroитда қайта сотиб юбориш мўлжалланмаган объектлар.

«Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот тўғрисида низом»нинг (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 26 мартдаги № 164 қарори билан тасдиқланган) 50-бандига мувофиқ, корхона, муассаса номоддий активлари таркибидан ер, сув, бошқа табиий ресурслар, саноат объектлари ҳамда интеллектуал мулкдан фойдаланиш ва бошқа шунга ўхшаш ҳуқуқлар акс эттирилади. Бунда «саноат объектларидан фойдаланиш ҳуқуқлари» деганда нима назарда тутилиши ҳамда «шунга ўхшаш бошқа ҳуқуқлар» деганда нима тушунилиши, аниқ таърифланмаган. Ватанимиздаги ва хорижий мамлакатлардаги бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи амалиёти таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, бундай ҳуқуқларга монополь ҳуқуқлар ва имтиёзлар, жумладан муайян фаолият турлари учун лицензиялар, ташкилий харажатлар, иктисодий, ташкилий ҳамда бошқа манфаатлардан фойдаланиш ҳуқуқлари ва бошқалар киритилиши мумкин.

Интеллектуал мулк объектлари ва оммада номоддий активлар бухгалтерия ҳисобини юритиш мақсадлари учун қуйидагилар зарур:

- ташкилотда активнинг борлиги ҳамда бу ташкилот ушдан у ёки бу усулда (шартнома, патентлар, тўловномалар ва бошқалар) фойдаланиш ҳуқуқига эгаллигини тасдиқловчи ҳужжатлар бўлиши;

- актив ташкилот мулкidan ва бошқа активлардан ажратиб қўйилиши;

- у хизмат қиладиган муайян муддат, яъни интеллектуал мулк объектлари ҳамда бошқа номоддий активлардан фойдаланиш ташкилотга даромад келтирадиган давр белгиланган бўлиши.

Номоддий активлар бухгалтерия ҳисобида алоҳида объект ҳисобланади. Махсулот ишлаб чиқариш, ишлар бажариш ёки хизматлар кўрсатишда ёхуд ташкилотни бошқаришда муайян вазифаларни бажариш учун мўлжалланган номоддий актив бухгалтерлик ҳисоботи объекти ҳисобланади.

Номоддий активлар баҳоланаётганда қуйидагиларни аниқлаб олиш умумий тарзда қабул қилинган:

- сотиб олиш манбаи;
- активлар тури;
- унинг фойдаланиш жарағидаги роли ва ўрни.

Шу ёндашувларга таяниб, бухгалтерия ҳисобида қуйидагилар фарқланади:

- дастлабки қиймат;
- шартномавий қиймат;
- экспертиза баҳоси.

Номоддий активлар қуйидагиларга кўра бухгалтерия ҳисобига қабул қилинади:

- а) ўз ишлаб чиқаришида фойдаланиш учун барпо этилганда дастлабки қиймат бўйича;
- б) устав фондига муассислар қўшган улуш суммасига кўра шартномавий қиймат бўйича;
- в) бошқа корхоналар ва шахслардан ҳақ эвазига сотиб олинган қиймат бўйича;
- г) бошқа корхоналар ва шахслардан бепул ҳисобга олинганда экспертлар берган баҳо бўйича.

Тўланган қўшилган қиймат солиғи ва бошқа ўрни тўлдирладиган солиқлардан ташқари мазкур объектни барпо этиш учун амалда қилинган барча харажатлар суммаси номоддий активларни яратишнинг дастлабки қиймати ҳисобланади.

Қуйидагилар номоддий активларни барпо этиш ҳамда фойдаланиш учун уларни тайёр ҳолатга келтиришга қилинган амалдаги харажатлар ҳисобланиши мумкин:

- яратувчиларга тўланган ҳақлар;
- ихтисослаштирилган ташкилотларга ахборот ва маслаҳат хизматлари учун, шунингдек номоддий активларни барпо этиш ҳамда шай ҳолатга келтириш давомида ишлари ва хизматларидан фойдаланилган чет ташкилотларга тўланган суммалар;

▪ интеллектуал мулк объектлари ҳуқуқий ҳимояланганини таъминлаш муносабати билан туланган рўйхатга олинган йиғимлари, божлар ва бошқа шунга ўхшаш тўловлар;

▪ урни қопланмайдиган солиқлар;

▪ номоддий активларни барпо этиш ҳамда шай ҳолатга келтириш билан бевосита боғлиқ бўлган бошқа харажатлар.

Умумхўжалик ҳамда бошқа шунга ўхшаш харажатлар номоддий активларни сотиб олишга қилинган амалдаги харажатларга қўшилмайди. Фақат активларни сотиб олиш билан бевосита боғлиқ бўлган чикимлар бундан мустасно.

Қорхона устав фондига қўйилмалар ҳисобига киритилган номоддий активлар дастлабки қиймати сифатида қорхона муассислари (ништирокчилари) билан келишилган қиймат тан олинади. Қонуларда бошқа ҳолат кўзда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Бозор нархлари асосида баҳоланган қиймат ташкилот томонидан бепул олинган номоддий активларнинг дастлабки қиймати ҳисобланади.

Қуйидагилар гул маблағлари, акциялар ва бошқа қимматли қоғозлардан фарқ қилувчи ўзгача мулк эвазига сотиб олинган номоддий активларнинг дастлабки қиймати деб тан олинади:

▪ айирбошланаётган мулкнинг бозор нархлари асосида баҳоланган қиймати;

▪ номоддий активларнинг бозор нархлари асосида баҳоланган қиймати;

▪ айирбошланаётган мулкнинг қолдиқ қиймати.

Ташкилот чиқарган акциялар ёки бошқа қимматли қоғозлар эвазига сотиб олинган номоддий активларнинг дастлабки қиймати сифатида айирбошланаётган қимматли қоғозларнинг бозор қийматига тенг сумма ёки номоддий активларнинг бозор нархлари асосида баҳоланган қиймати тан олинади.

Номоддий активларнинг улар бухгалтерия ҳисобига қабул қилиниши учун асос бўлган қиймати қонунида кўзда тутилганидан ташқари ҳолларда ўзгартирилмаслиги лозим.

Интеллектуал мулк объектларини ва бошқа номоддий активларни балансга киритиш учун қабул қилиш далолатномаси асос бўлиши лозим. Бундай далолатнома шакли қорхона (ёки битим субъектлари) томонидан мустақил равишда белгиланиши ва унда қўйилган реқвизитлар бўлиши керак: ҳужжат номи; тузилган сана; ҳужжат қайси ташкилот(лар) номидан тузилган

бўлса, шу ташкилот(лар) номи; хўжалик операциясининг мазмуни; хўжалик операциясининг натурал ва пул кўринишидаги ўлчовлари; хўжалик операцияси бажарилиши ва у тўғри расмийлаштирилиши учун маъсул мансабдор шахсларнинг исми-шарифи; мазкур шахсларнинг имзолари ва бошқалар. Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, пул маблағлари билан ўтказиладиган хўжалик операциялари расмийлаштирилишида фойдаланиладиган хужжатларга ташкилот раҳбари ва бош бухгалтери ёки улар шундай ваколат берган шахслар имзо чекади.

Ўз юридик шаклига, иқтисодий табиатига, қандай аниқ мақсадларда фойдаланилишига қараб, қорхона сотиб олган номоддий активлар таркибида ҳисобга олинмиши керак бўлган интеллектуал мулк объектлари ва бошқа ҳуқуқлар қиймати сотувчиларнинг пули тўланган ёки қирим қилиниб, ҳисобга олинганидан кейин тўловга қабул қилинган тўловномаларига мусофик, 08-«Капитал қўйилмалар» ҳисобварақда акс эттирилади. Афсуски, Ўзбекистон Республикасида амал қилаётган «Қорхоналар молиявий-хўжалик фаолиятини бухгалтерия ҳисоби ҳисобварақлари режаси»да бу операцияни бухгалтерия ҳисобида қайд этиш учун 08-«Капитал қўйилмалар» ҳисобварақ таркибида «Номоддий активлар сотиб олинмиши» илова ҳисобварағи бўлиши кўзда тутилмаган. Бундай вазиятларда қорхоналарга ўз бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида «Номоддий активлар сотиб олинмиши» деган илова ҳисобварағи очилган таъкид этилади. Унда номоддий активлар келиб тушиши дебет бўйича акс эттирилади. Кредит қисмида эса ушбу операция 60-«Товар етказиб берувчилар ва пудратчилар билан ҳисоб-китоблар» ҳисобварақдан ҳамда 76-«Турли дебиторлар ва кредиторлар билан ҳисоб-китоблар» ҳисобварақдан фойдаланиб акс эттирилади.

08-«Капитал қўйилмалар» ҳисобварақдан номоддий активларнинг дастлабки қийматини ҳисоб қилишда ҳам фойдаланиш мумкин. Бу дастлабки қиймат сотиб олиш қийматидангина эмас, сотиб олинаётган номоддий активларни мўлжалланган мақсадларда фойдаланишга яроқли ҳолатга келтириш учун зарур қўшимча харajatлардан ҳам иборат бўлиши мумкин. Объект фойдаланиш учун шай ҳолатга келтирилганидан кейин у қабул қилиш далолатномаси асосида номоддий активлар таркибига киритилади. Бу ҳолат бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан қайд этилади. 04-Номоддий

активлар ҳисобварақ дебети, 08-«Капитал кўйилмалар» ҳисобварақ кредити.

Энди номоддий активлар билан операциялар ўтказилаётганда амалиётда энг кўп учрайдиган вазиятларни корхоналарнинг бухгалтерия ҳисобида қайд этиш тартибини кўриб чиқамиз.

Ўз ишлаб чиқаришида фойдаланиш учун барпо этилган ёки бошқа корхоналардан ва шахслардан ҳақ эвазига сотиб олинган номоддий активлар қирими 04-«Номоддий активлар» ҳисобварақ дебети ва пул маблағлари ҳисоби юритиладиган ҳисобварақлар, яъни ҳисоб-китоб, валюта ёхуд банкдаги бошқа махсус ҳисобварақлар (50-«Касса» ҳисобварақ, 51-«Ҳисоб-китоб ҳисобварағи» ҳисобварақ ва 52-«Валюта ҳисобварағи» ҳисобварақ) кредитида қайд этилади.

Муассислар бадал сифатида устав фондига киритган ёки акцияларга обуна ҳақи сифатида тулаган номоддий активлар қирими 04-«Номоддий активлар» ҳисобварақ дебетида ҳамда 75-«Муассислар билан ҳисоб-китоблар» ҳисобварақ кредитида акс этирилади.

Бошқа корхоналар ва шахслардан бепул олинган номоддий активлар қирими 04-«Номоддий активлар» ҳисобварақда 80-«Кўрилган фойда ва зарар» ҳисобварақ билан алскадорликда (Давлат корхоналари учун - 85-ҳисобварақ) қайд этилади.

Сотиб олинган хусусийлаштирилган корхона тўкибидаги номоддий активлар қиймати (эскирмаган) 04-«Номоддий активлар» ҳисобварақ дебетида ва 85-«Устав сармояси» ҳисобварақ кредитида ҳисоб юритиш учун қабул қилинади.

Корхона ва ташкилотлар давлат тасарруфидан чиқарилиши ҳамда хусусийлаштирилиши, мулкчиликнинг турли шаклларига мансуб янги корхоналар ташкил этилиши муносабати билан устав фонди шакллантирилаётганда, шу жумладан интеллектуал мулк кўригишидаги улуш киритилаётганда бундай турдаги бадалларни корхона балансида ҳисобга олиш юзасидан кўпинча саволлар туғилади. Юқорида таъкидлаганимиздек, устав фондида улуш кўшиш натижасидан корхона ихтиёрига ўтган номоддий активлар бухгалтерия ҳисобида 04-«Номоддий активлар» ҳисобварақ дебети ва 75-«Муассислар билан ҳисоб-китоблар» ҳисобварақ кредити бўйича қайд этилади. Бундай ҳолларда корхонанинг эълон қилинган устав фонди ҳажми 75-ҳисобварақнинг дебети ҳамда

85-«Устав фонди» деган ҳисобварақнинг кредит қисмига ёзиб кўйилади.

Таъсис ҳужжатларида интеллектуал мулк ва бошқа номоддий активлар устав фондига киритилиши мумкинлиги ёзиб кўйилгани бу объектларни корхона балансига кўшиш учун етарли асос бўла олмайди. Таъсис ҳужжатлари муассисларнинг корхона устав фондига ўз интеллектуал мулк объектлари ва бошқа номоддий активларини улуш сифатида кўшиш имконияти борасидаги ҳуқуқларини мустаҳкамлайди ҳолос. Бундай ҳолларда шундай объектларни бухгалтерия ҳисобига кўйиш учун, таъсис ҳужжатлари билан бир қаторда ёзма равишда тузилган ва белгиланган тартибда тасдиқланган Лицензия билгиси (шартномаси) ва Қабул қилиш далолатномаси асос бўлади. Булар интеллектуал мулк объектлари ва бошқа номоддий активлар кўрганишидаги улуш устав фондига кўшилиши фактини тасдиқловчи ҳужжат ҳисобланади.

I-мисолни кўриб чиқайлик. П1 корхонаси ўз товар белгисини ишлаб чиқди. Бу ишга у P1 корхонасини жалб этди. П1 корхонасининг товар белгисини ишлаб чиқишга доир харажатлари (P1 корхона хизматлар ҳақи) 57,0 минг сўмдан иборат кўшилган қиймат солиғини ҳам бирга ҳисоблаганда 373,0 минг сўмни ташкил этди. Товар белгисини рўйхатдан ўтказиш, тувохномани бериш ҳамда уни ўз кучида сақлаб туриш чикимлари 15,0 минг сўмни ташкил этди. Маълум вақт ўтгач П1 корхонаси маъсуляти чекланган жамият шаклида рўйхатга олинган. П2 корхонасининг муассисларидан бирига айланиб, П2 корхонаси устав фондига товар белгисидан фойдаланиш ҳуқуқини бериш йўли билан ўз улушини кўшди. Товар белгисининг баҳоланган ва муассислар ўртасида келишилган қиймати 36000,0 минг сўмни ташкил этади.

Хўжалик операциялари ҳар икки корхона балансларида кўйилгани тарзда акс эттирилади:

П1 корхонаси

08-х/в дебети, 76-х/в кредити - 316 минг сўм - узоқ муҳлатли инвестициялар;

19-х/в дебети, 76-х/в кредити - 57 минг сўм - кўшилган қиймат солиғи;

76-х/в дебети, 51-х/в кредити - 373 минг сўм - P1 корхонаси хизматлари қиймати тўланган;

68-х/в дебети, 19-х/в кредити - 57 минг сўм - кўшилган қиймат учун тўланган солиқ суммаси ҳисобида олинди;

76-х/в дебети, 51-х/в кредити - 5 минг сўм - гувоҳномани руйхатдан ўтказиш, бериш ҳамда товар белгиси кучини сақлаб туриш учун йиғимлар тўланган;

08-х/в дебети, 76- х/в кредити -15 минг сўм - узоқ муддатли инвестициялар;

04-х/в дебети, 08-х/в кредити - 358 минг сўм - товар белгиси номоддий активлар таркибига киритилди .

П1 корхонаси П2 корхонасининг устав фондига ўз улушини киритганидан кейин ҳам ўз ишлаб чиқариш хўжалик фаолиятида ўша товар белгисидан фойдаланишда давом этаётганлиги тўғрисида (лицензия), П1 корхонасининг бухгалтерия хисобида қуйидаги бухгалтерия ёзувлари қайд этилади:

06-х/в дебети, 80-х/в кредити-36000,0 минг сўм - П2 корхонаси устав фондига узоқ муддатли молиявий қўйилмалар .

П2 корхонаси

04-х/в дебети, 80-х/в кредити - 36000,0 минг сўм - товар белгисидан фойдаланиш ҳукуки қиймати.

2-миқсод. Агар П1 корхонаси П2 корхонасининг устав фондига улуш қўшаётганида товар белгисидан фойдаланиш ҳукукидан маҳрум бўлса (тўлиқ лицензия), унинг бухгалтерия хисобида қуйидаги бухгалтерия ёзувлари қайд этилиши керак:

П1 корхонаси

48-х/в дебети, 04-х/в кредити - 358,0 минг сўм товар белгисининг дастлабки қийматини ҳисобдан чиқариш;

06-х/в дебети, 48- х/в кредити - 36000,0 минг сўм - товар белгисининг баҳоланган ва келишилган қиймати;

48-х/в дебети, 80-х/в кредити 35642,0 минг сўм - молиявий натижа.

П2 корхонаси

04-х/в дебети, 80-х/в кредити 36000,0 минг сўм - товар белгисидан фойдаланиш ҳукуки қиймати.

Номоддий активлар бўйича амортизация ёзиш ва ҳисобини юритиш тартиби «Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот тўғрисида низом» билан тартибга солинади. Бу ҳужжатга мувофиқ «Номоддий активлар ҳисоб юритиш ҳужжатлари ва ҳисоботларда уларни сотиб олиш учун қилинган харажатлар суммасида қайд этилади ҳамда ўз дастлабки қийматини ишлаб чиқариш ёки муомала чиқим. трига корхонада улардан фойдаланиш муддатлари асосида белгиланган меъёрлар бўйича ўтказилади».

«Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида низом»га мувофиқ (Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган)

Номоддий активлар эскириши корхона уларнинг дастлабки қиймати ва фойдали ишлатиш муддати асосида ҳисоблаб чиққан меъёрлар бўйича ҳар ойда маҳсулот (ишлар, хизматлар) таънариғига қўшилади. Фойдали ишлатиш муддатини белгилашнинг имкони бўлмаган номоддий активлар бўйича эскириш меъёрлари беш йил муддатга белгиланади (лекин бу муддат корхона фаолият олиб борадиган муддатдан ошмаслиги лозим).

Номоддий активлар қиймати амортизация воситасида сўндирилади. Истеъмол хусусиятлари вақт ўтиши билан ўзгариб борадиган номоддий активлар амортизация қилинмаслиги лозим. Бунд й активларга ташкилий харажатлар, товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари киради.

Бухгалтерия ҳисобига қабул қилинган номоддий активлар амортизация ажратмалари бир маромда қўшиб бориш йўли билан амалга оширилади. Номоддий активлар объекти хизмат қиладиган муддат мобайнида амортизация ажратмаларини ўзини тўхтатиб турилмайди. Фақат ташкилот консервацияланадиган ҳолатлар бундан мустасно. Амортизация ажратмаларининг йиллик суммаси номоддий активлар объектининг дастлабки қийматидан ҳамда шу объект хизмат қиладиган муддатдан келиб чиқиб белгиланади. Йил давомида номоддий активлар бўйича амортизация ажратмалари ҳар ойда йиллик сумманинг 1/12 қисми миқдорда қўшиб борилади.

Маъсумий ишлаб чиқариш шароитида номоддий активлар бўйича амортизация ажратмаларининг йиллик суммаси ташкилот ҳисобот йилида ишлайдиган давр мобайнида қўшиб борилади.

Номоддий активлар объекти хизмат қиладиган муддат бу объект бухгалтерия ҳисобига қабул қилинаётганда экспертизадан ўтказиш йўли билан белгиланади. Номоддий активлар объекти хизмат қиладиган муддат қуйидагилар асосида белгиланади:

- шу объектдан фойдаланиш мўлжалланаётган муддат;
- шу объектдан фойдаланиш муддатини чекловчи меъёрий-ҳуқуқий ва бошқа ҳужжатлар.

Номоддий активлар объекти хизмат қиладиган муддат ташкилот фаолият олиб борадиган вақтдан ошмаслиги керак.

Агар номоддий активлар объекти хизмат қиладиган муддатни белгилаш қийин бўлса ёки имконияти бўлмаса, бу муддат беш йилга тенг деб қабул қилинади, лекин бу муддат ташкилот фаолият олиб борадиган вақтдан ошиб кетмаслиги лозим.

Номоддий активлар объекти бўйича амортизация ажратмалари бу объект бухгалтерия ҳисобига қабул қилинган ойдан кейинги ойнинг биринчи кунидан бошланади.

Номоддий активлар объекти бўйича ажратмалар мазкур объект қиймаги тўлиқ сўндирилган ёки бу объект бухгалтерия балансидан чиқарилган ойдан кейинги биринчи ойдан гўхтатилади.

Номоддий активлар объекти бўйича амортизация ажратмалари улар ёзилган ҳисобот даври учун бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида акс эттирилади.

Номоддий активларга тааллуқли алоҳида объектлар бўйича амортизация ажратмалари бухгалтерия ҳисобида тегишли суммаларни жамлаш ёки объектиларнинг дастлабки қийматини камайтириш йўли билан қайд этилади.

Номоддий активлар эскириши юзасидан ёзилган сумма ишлаб чиқариш харажатлари (муомала чиқимлари) ҳисобини юритиш ҳисобварақлари дебетига ҳамда 05-«Номоддий активлар амортизацияси» ҳисобварақ кредитига киритилади.

Тегишлича асосий ҳамда ёрдамчи ишлаб чиқаришларда, умумишлаб чиқариш ва умумҳўжалик эҳтиёжларида, хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқаришлар ва хўжаликларда фойдаланиладиган номоддий активлар объектлари бўйича ёзилган амортизация ажратмалари 20-«Асосий ишлаб чиқариш» ҳисобварақ, 23-«Ёрдамчи ишлаб чиқариш» ҳисобварақ, 25-«Умумишлаб чиқариш харажатлари» ҳисобварақ, 26-«Давр харажатлари» ҳисобварақ, 29-«Хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқариш ва хўжаликлар» ҳисобварақлар дебетига 05-ҳисобварақ кредити билан боғлиқликда киритилади.

Келгуси даврларга тааллуқли номоддий активлар объектлари бўйича ёзилган амортизация ажратмалари 31-«Келгуси даврлар харажатлари» ҳисобварақ дебети ва 05-ҳисобварақ кредитида акс эттирилади.

Маҳсулот сотиш жараёни юзасидан хизмат кўрсатувчи, шунингдек савдо фаолиятида фойдаланиладиган номоддий активлар объектлари бўйича ёзилган амортизация 26-«Давр

харажатлари» ҳисобварақ дебети билан 05-ҳисобварақ кредитига ўзаро боғлиқликда қайд этилади.

Агар номоддий активлар объектларининг қайсиларидир бўйича амортизация ажратмалари бухгалтерия ҳисобида уларнинг дастлабки қийматини камайтириш йўли билан қайд этилса, у ҳолда шу қиймат тўлиқ сундирилганидан кейин мазкур объектлар бухгалтерия ҳисобида ҳар бир объект учун шартли нархда (1 сўм) акс эттирилади ёки балансдан ташқари ҳисобга киритилади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш, ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш ёки ташкилотни бошқариш жараёнида фойдаланилмайдиган номоддий активлар объектлари қиймати бухгалтерия балансдан чиқарилиши керак.

Агар номоддий активларга тааллуқли қайсибир объектлар бўйича амортизация ажратмалари бухгалтерия ҳисобида тегишли суммаларни жамғариш йўли билан қайд этилса, унда бу объектлар қиймати бухгалтерия балансдан чиқарилиши билан бир вақтда жамғарилган амортизация ажратмалари суммаси ҳам бухгалтерия балансдан ўчирилади.

Номоддий активлар объектлари чиқиб кетаётганда (сотиш, ҳисобдан чиқариш, бепул бериб юбориш ва ҳоказо). Амортизация суммалари ҳисобдан чиқарилиши 05-ҳисобварақ дебетида ва 48-«Бошқа активлар сотилиши» ҳисобварақ кредитига ўзаро боғлиқликда қайд этилади.

Агар номоддий активлар объекти соғилаётган бўлса, тушум олди-сотди шартномасида иштирок этувчи томонлар келишилган суммада бухгалтерия ҳисобида қабул қилинади.

Номоддий активлар объектлари бухгалтерия балансдан чиқарилиши натижасида олинган даромад ва кўрилган зарарлар улар амикланган ҳисобот даврида бухгалтерия ҳисобида акс эттирилади.

Номоддий активлар объектлари бухгалтерия балансдан чиқарилиши натижасида олинган даромад ва кўрилган зарарлар тегишлича ташкилот олган фойда ёки кўрган зарар таркибига киритилиши лозим.

Ташкилот бошқа ташкилотларга берган, лекин биринчи ташкилот унга доир барча мулкдорлик ҳуқуқларини сақлаб қолган номоддий активлар бухгалтерия балансдан чиқарилмайди.

Бухгалтерия ҳисоботида ҳисоб юритиш ва ташкил этиш тўғрисидаги ахборот таркибида камияда қуйидаги маълумотлар бўлиши лозим.

▪ бошқа мулк эвазига сотиб олинган номоддий активларни баҳолаш усуллари тўғрисида;

▪ номоддий активлар бухгалтерия ҳисобига қабул қилинаётганда ясосланган қийматдаги барча ўзгаришлар тўғрисида;

▪ қиймати сўндирилмайдиган номоддий активлар объектлари тўғрисида;

▪ ташкилотда номоддий активлар хизмат қилиши бўйича қабул қилинган муддатлар тўғрисида;

▪ номоддий активларнинг айрим объектлари бўйича амортизация ажратмалари бухгалтерия ҳисобида акс эттирилиши усули ҳақида.

Шундай қилиб, интеллектуал мулкни тижорат оборотига киритиш учун аввало у ҳисобга олиниши зарур. Фақат интеллектуал мулк ва бошқа номоддий активлар корхона балансида акс эттирилгандагина Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунларида интеллектуал фаолият субъектлари учун берилган солиқ имтиёзларидан фойдаланиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. И.А. Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Тошкент «Ўзбекистон» 1992.
2. И.А. Каримов. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. Тошкент «Ўзбекистон» 1992.
3. И.А. Каримов. Истиклол йўли: муаммолар ва режалар. Тошкент «Ўзбекистон» 1992.
4. И.А. Каримов. Янги уй қурмай туриб, эқисини бузмам. Тошкент «Ўзбекистон» 1993.
5. И.А. Каримов. Ижобий ишларимизни охирига етказайлик. Тошкент «Ўзбекистон» 1994.
6. И.А. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент «Ўзбекистон» 1995.
7. И.А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, снэсат, мафкура. 1 том. Тошкент «Ўзбекистон» 1996
8. И.А. Каримов. Биздан озод ва обод ВАТАН қолсин. 2 том. Тошкент «Ўзбекистон» 1996.
9. И.А. Каримов. ВАТАН саждагоҳ қаби муқаддасдир. 3 том. Тошкент «Ўзбекистон» 1996.
10. И.А. Каримов. Бунёдқорлик йўлидан. 4 том. Тошкент «Ўзбекистон» 1996.
11. И.А. Каримов. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари. Тошкент «Ўзбекистон» 1996.
12. И.А. Каримов. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. Тошкент «Ўзбекистон» 1997.
13. Э.Х. Ҳалилов. Ижтимоий турмушда ҳуқуқий онгинг ўрни. Тошкент «Ўзбекистон» 1997.
14. Ўзбекистон республикасининг конституцияси. Тошкент «Ўзбекистон» 1992.
15. Б. Алиев. Ахлоқ - жамият кўрки. «Маърифат». 8.02.95.
16. Ҷ. Аҳмедов. Маркетинг стратегияси. Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси №1. 1998.
17. А. Ааларов, Ш. Шайнаев. Аудит ва бизнес. Иқтисод ва ҳисобот. № 7-8, 1994.

18. Х. Абулқосимов. Брокерлик идораси. Ҳаёт ва иқтисод. №5. 1992.
19. С. Агзамходжаев. Все решает менеджмент. Народное слово. 5.07.1995.
20. О. Ата-Мирзаев, В. Гентшке, Р. Муртазаева. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. Ташкент. Издательство медицинской литературы им.ли Абу Али Ибн Сино. 1998.
21. В. Афанасьев. Малый бизнес: проблемы становления // Российский экономический журнал - 1993. - №2. - С. 59-66.
22. Л.К. Аверченко. Уроки психолога для менеджера // ЭКО - 1993. - №7. - С. 201-211.
23. Б.В. Бирюков. Кибернетика и методология науки М. 1974.
24. С. Бейман, М. Алимова. Янги шароитда раҳбарнинг ўрни. Иқтисод ва ҳисобот №1-2. 1994.
25. А. Борзенко. Dell корпорацияси. Компьютер Пресс. № 9. 1993.
26. Виленский А. Государственная политика Японии по отношению к малым и средним предприятиям // ЭКО - 1992 - С. 135-142.
27. Виктор ПЕКЕЛИС. Маленькая энциклопедия о большой кибернетике. Москва изд. «Детская литература» 1970.
28. С. Фуломов, А. Раззоқов. «Осиё йўлбарси» Халқ сўзи 27.04.95.
29. Ш.Р. Гафуров., А.Г. Безбородов., Т.Х. Хусанов., Р.А. Халбаев. Процесс акционирования и инвестиционная деятельность. Ташкент. Информационно-рекламный издательский центр «ИРИЦ» 1993.
30. Гражданское, торговое и семейное право капиталистических стран (Сборник нормативных актов) Москва. Издательство Университета дружбы народов 1989.
31. Т. Дониёров, И. Суёнов. Фан ислохоти. Иқтисод ва ҳисобот №1-2 1994.
32. Дейл Корнеги. Қандай қилиб дўстлар орттириш ва одамларга таъсир ўтказиш мумкинлиги ҳусусида.
33. В. Дмитриев. Развитие малого предпринимательства в Узбекистане // Налоговые и таможенные вести. - 1995. - №34.

34. Э. Ескин. Менеджер - маркетолог, архитектор. Народное слово 21.12.93.

35. Евстафьев Н., Николаев М. Малые предприятия: организация, функционирование, эффективность // экономические науки. - 1991. - № 11-С. 109-115.

36. Ж. Жалолов. Туркия тажрибаси. Иктисод ва ҳисобот №7-8, 1994.

37. А. Жалолов. Хитой ислоҳоти мевалари. Ўзбекистон овози. 28 июн 1994.

38. С. Жабборов. Айрекс берган имконият. Халқ сўзи 17.10.1995.

39. З. Жўраев. Бозор иктисоди тежамкорлик демакдир. Иктисод ва ҳисобот №7-8, 1994.

40. Илҳом Иброҳим ўғли. Шарият ва тижорат. Иктисод ва ҳисобот №3 1995.

41. Г. Исқандарова. Фан - халқаро ҳамкорлик донрасида. Савдогар 01.09.96.

42. Интервью генерального директора агентства Б. Мусабекова. Бизнес - вестник Восток №18 (330) от 30 апреля 1999г.

43. Б. Исмаилов, Н. Мўминов. Автоматизированная система научно-технической информации Республике Узбекистан. Информационные ресурсы России. №4. 1997.

44. Интеллектуальный потенциал Республики Узбекистан. Ответственный за выпуск Н.А. Муминов. Ташкент. Отпечатано в типографии ГСЧТИ 1996.

45. Кремянский И. Методологические проблемы системного подхода к информации. М. Наука, 1977.

46. Коган В.З., Уханов В.А. Человек: информация, потребность, деятельность. Томск: Издательство Том. Университета, 1991.

47. Кибернетика. Перспективы развития Изд. «Наука» Москва 1981.

48. Р.Каримов. Санация - корхонани «даволаш» услубидир. Халқ сўзи. 11.03.98.

49. Ф. Котлер. Основы маркетинга. // Новосибирск, - 1992.

50. А.Кудашев. Государственные руководители и менеджеры - предприниматели: сравнение черт личности // Проблемы теории и практики управления. - 1996.- №4. - с. 64-67.

51. Конфликтная ситуация // Бизнес.- 1992.- №4.- С. 44.
52. Как научиться управлять конфликтом // Бизнес.- 1992.- №5.- С.44.
53. Как подобрать кадры, которые бы «решали все» // ЭКО.- 1993.- №7.- С.193.
54. Х. Мамажонов, О. Пахоменко. Интеллектуал мулк ва корхона балансидаги бошқа номоддий активлар ҳисобини юритиш. Банк ахборотномаси №34.1997.
55. Х. Мамажонов. Интеллектуал мулк - сармоянинг энг муҳим манбаи. Банк ахборотномаси № 24, 1995й., 5 июн.
56. Н.А. Мўминов. Кибернетиканинг методологик масалалари Тошкент «Фан» 1984.
57. 51. Н.А.Муминов. Информация становится товаром. Газета «Народно-слово» 22.07.93.
58. Н.А. Мўминов., К.Дўстмухаммад. Амир Темур даврида фан ва ишгаб чикариш. ДИТАФ Тошкент 1996.
59. Н.А. Муминов. Стихия рынка или логика разума? Газета «Народное слово». 1993.
60. Н.А. Муминов. Беседы о кибернетике. Ташкент. «Узбекистан» 1981.
61. Н.А. Муминов и др. Организационно-технические основы управления качеством продукции. Ташкент. «Фан» 1979.
62. Н.А. Муминов О некоторых механизмах внедрения новых технологий и наукоемкой продукции в условиях рынка (Препринт) Ташкент. НПО «Кибернетика» 1992.
63. Н.А. Муминов. Технологизация и управление производством - основы рыночных структур. (Препринт) Ташкент. НПО «Кибернетика» 1993.
64. Н.А. Муминов и др. Организация управления и информационная технология формирования и оценки научно-технических проектов. Ташкент. ГФНТИ. 1994.
65. Н.А. Мўминов. Бошқарувнинг қозғосиз технологияси. Тошкент оқшоми 24.12.90.
66. Н.А. Мўминов. Ким нимага қодир? Тошкент оқшоми 20.08.1990.
67. Н.А. Мўминов. Буйруқбозлик қилиб мақсадга эришиб бўлмайти. Тошкент оқшоми 1991.

68. Н.А. Мўминов. Қилли қирқ ёрувчи. Совет Ўзбекистони. 19.02.91.
69. Н.А. Мўминов. Яққаҳоқимлик ёки жумҳуриятимиз илм-фан тараққиёти. Еш Ленинчи 14.02.92.
70. Н.А. Мўминов. Ақлли машиналар (ишлаб чиқаришни робоғлаштиришдаги дастлабки қадамлар) Совет Ўзбекистони 16.06.85.
71. Н.А. Мўминов. Тежамқорлик - бугунги кун вазифаси. Тошкент оқшоми. 24 июль 1994.
72. Н.А. Мўминов. Фан-техника тараққиёти ва бозор иқтисодиёти. Тошкент оқшоми. 1992.
73. Н.А. Мўминов. Ахборотлаштириш ва ҳаёт. Тошкент. Фан. 1992.
74. Н.А. Мўминов. Илмга таянган тараққиёт. Тошкент оқшоми. 06.11.96.
75. Н.А. Мўминов, Н. Алиқориев. Келажак буғундан бошланади. Ўзбекистон овози. 10 июнь 1992.
76. Н.А. Мўминов. Келажакни олдиндан кўриш - фаннинг асосий вазифаларидан бири. Тошкент. ДИТАФ. 1995.
77. Н.А. Муминов Информация - материальный ресурс. Информационные ресурсы России. №4-5. 1996.
78. Н.А.Муминов.,К.Дўстмухаммад. Наука и производство эпохи Амира Темура. ГФНТИ. Ташкент 1996. .
79. Н.А.Муминов Вектор научных устремлений. Газета Народное слово 22.07.1997.
80. Н.А. Муминов Предвидение будущего - одна из основных задач науки. Ташкент. ГФНТИ. 1995.
81. Б.И. Мусабеков. Стоимость требует оценки. Бизнес-вестник Восток №18 (330) 30.04.1999.
82. Н.А. Муминов. Информация это ... Газета «Народное слово» 03.07.96.
83. Н.А. Муминов Успехом движет опыт. Газета Народное слово. 26.11.1996.
84. Г. Наврўзова. Лукмангизни халоллаб енг. Иқтисод ва ҳисобот №7-8. 1994.
85. Несколько советов начинающему бизнесмену // Бизнес.- 1993.- №2.- С.42; 1993.- №3,4.- С. 46.

86. Ф. Низом. Иктисодий интеграция - сийсий баркарорлик гарови. Ўзбекистон овози. 27.04.1994.

87. В.Лобанов. США: административная этика и государственная служба // Проблемы теории и практики управления. - 1996. - №4. - с. 68-72.

88. О стимулировании развития малого и частного предпринимательства: Закон Республики Узбекистан // Народное слово. - 1996. - 4 января.

89. Основы предпринимательской деятельности / В.М. Власова, Д.М. Волков, С.Н. Кулаков и др.; Под ред. В.М.Власовой - М.: Финансы и статистика, 1995. - 494с.

90. Общение в бизнесе // Деловой вестник. - 1993. - №6-7. с 31-32.

91. М. Оразмедов. Давид Рикардо - савдо эркилиги устун курашчи. Савдогар. 14.03.95.

92. Проблемы межгосударственного обмена научно-технической информацией. Региональная научно-техническая конференция 3-4 октября 1996. Сборник докладов

93. О. Пахоменко. Интеллектуал мулк билан юридик санодхонлик солик имтиёзини тақозо этади. Налоговые и таможенные вести. №19, 1999.

94. Развитие Государственной системы научно-технической информации республики Казахстан за 1996. Алматы 1997. КазГОСИТИ.

95. Х. Раупов. Сомонийлар давлати. Иктисод ва ҳисобот №1-2. 1994.

96. Ж. Рўзиев. АКШда тадбиркорлик: иқтимоий - иктисодий ва ҳуқуқий масалалар. Тошкент. Фан. 1991.

97. Э. Ртвеладзе. «Из истории денежного обращения в Узбекистане» Газета «Правда Востока» 16.06.95г.

98. О. Раззоков, А. Типовов. Мўъжизакор Япония. Иктисод ва ҳисобот №7-8, 1994.

99. О. Раззоков. Англия иктисодиёти ривожини ҳақиқат. Иктисод ва ҳисобот №7-8, 1994.

100. Я.Р. Рейльян. Аналитическая основа принятия управленческих решений. М. Финансы и статистика. 1989.

101. И.Н. Смирнов. Социально-философские проблемы информатики. Вопросы философии, 1986, № 10.

102. А.В. Соколов Информационно-поисковые системы. М. Радио и связь. 1981.
103. Г.Я. Смолян Человек и компьютер. Москва. 1981.
104. Современный компьютер. Сборник научно-популярных статей. Перевод с английского под редакцией канд. физ.мат. наук В.М. Курочкина. Москва, «Мир» 1986.
105. Состояние и проблемы информационного обеспечения научно-технологического развития страны в переходный к рыночной экономике. Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 40-летию КазГОСИНТИ. Г. Алматы, 10-11 сентября 1997.
106. Х. Собиров. Бизга мерос тижорат. Иқтисод ва ҳисобот №3-4 1994.
107. В. Синягин. Как узбекские купцы Российский рынок освоили. Газета Ташкентская правда. 12.04.95г.
108. С. Салимов. Менежмент нима? Халқ сўзи. 19.04.1996.
109. А. Тўқсонов. Нега ўзбекдан ишчи кам? Иқтисод ва ҳисобот. №7-8, 1994.
110. О. Умаров, С. Хўжамназаров. Кредит ва маркетинг. Иқтисод ва ҳисобот. №11-12, 1993.
111. А. Ўлмасов. Бозор иқтисодининг туб белгилари. Иқтисод ва ҳисобот. №1-2, 1994.
112. И.Фаминский Внешнеэкономическая деятельность малых предприятий // Вопросы экономики. -1992. - №3. - С.73-80.
113. Л.Г.Хромченко Проблемы компьютеризации библиотек. Библиотекосведение. 1993 №1.
114. К.К. Файзиёва. Кичик ва ўрта корхоналар учун тадбиркор-режа. Ўзбекистон республикаси макроиқтисодий ва статистика вазирлиги бозор муносабатлари ўқув-консалтинг маркази. Тошкент. 1998.
115. Х. Хамраёв. Корхонанинг маркетинг муҳити нима? Иқтисод ва ҳисобот. №7-8. 1994.
116. Ў. Хошимов. Дафтар хошиясидаги битиклар. Тафаккур №2. 1995.
117. Чешев В.В. Наука и управление наукой. Вопросы философии. 1989, №4.
118. В.А. Чжен. Развитие малого и частного бизнеса в Узбекистане. Ташкент 1995.

119. В.А. Чжен. Сельское предпринимательство. Ташкент. Типография ГКИ 1995.
120. В.А. Чжен. Система поддержки предпринимательства в Узбекистане. Ташкент. «Узбекистон» 1995.
121. Честность. Взаимное доверие // Коммерческий вестник.- 1993. -№5-6,с.16.
122. Этика бизнеса - это именно то, чего нам часто не хватает // Торговля. - 1993.- №7, с. 35-39.
123. Этикет официальных и неофициальных встреч .-Ташкент: «Адолат»,- 1992.
124. Этика бизнеса - Кишнев: МолдНИИТЭИ.- 1994.- с.25.
125. Язык бизнеса / Под ред. В.А. Чжена - Ташкент: Бизнес-Каталог -1995. - С.734.
126. М. Юнусова. Маркетинг ва уни аниқловчи омиллар. Иқтисод ва ҳисобот. № 7-8, 1994.

Мундарижа

Кириш	3
I БОБ. Бозор иқтисодига ўтишнинг ўзига хос йўли.	7
I.1. Ўзбекистон моделининг ҳаётийлиги.	7
I.2. Иқтисодий мустақиллик омиллари.	12
I.3. Иқтисодни бошқариш тарихидан.	14
I.4. Инфраструктура қандай бўлиши керак?	19
II БОБ. Кичик ва ўрта бизнесда менежмент, маркетинг.	22
II.1. Менежмент нима?	22
II.2. Корхона мавқеини мустаҳкамлашда менежментнинг тутган ўрни.	26
II.3. Менежер ва кенгашлар.	32
II.4. Менежер ишини пучга чиқарадиган ўн учта “ўлим гуноҳлари”	34
II.5. Шерик (рақиб)ларни ахтариш ва уларнинг имкониятларини аниқлаш.	36
II.6. Маркетинг тадқиқотларини олиб бориш тартиби ҳақида.	42
II.7. Маркетинг омиллари.	50
II.8. Кичик бизнесда маркетинг.	52
II.9. Кичик ва ўрта бизнес тараққиётига кўмаклашиш маркази.	54
II.10. Кичик бизнес бозорни тўлдириш манбаидир.	55
II.11. Қуряда кичик ва ўрта бизнес.	57
II.12. Рекламанинг қондаларй.	58
II.13. Тадбиркорликка йўлланма.	62
III БОБ. Бозор иқтисодиёти ва фан.	66
III.1. Ўзбекистон фани ислоҳотлар йўлида.	66
III.2. Фан-техника тараққиёти ва бозор иқтисодиёти.	71
III.3. Халқаро-илмий-техникавий ҳамкорлик.	73
III.4. Илмга таянган тараққиёт.	81
IV БОБ. Ахборот бизнеси.	85
IV.1. Ахборотлаштириш ва ҳаёт.	85
IV.2. Ахборот нима?	88
IV.3. Ўтмиш сабоқлари, ахборотлаштириш ва бозор иқтисодиёти.	92
IV.4. Ахборот бизнеси.	101
IV.5. “Юқоридан” ва “қуйидан” келадиган ахборотлар.	103
V БОБ. Интеллектуал мулк ва бозор.	106
V.1. Интеллектуал мулк ва унинг ҳуқуқий муҳофазаси тартиби.	106
V.2. Интеллектуал мулк даромадининг энг муҳим манбаи.	122

V.3. Интеллектуал мулкдан хўжалик фаолиятида қай тарзда самарали фойдаланиш мумкин?	127
V.4. Интеллектуал мулк объектларини баҳолашга услубий ёндошувлар.	139
V.5. Интеллектуал мулк соҳасидаги солиқ имтиёзлари юридик саводхонликни тақозо этади.	143
V.6. Интеллектуал мулк ва корхона балансидаги бошқа номоддий активлар ҳисобини юритиш.	150
Фойдаланилган адабиётлар	162
Мундарижа	170

Насридинович Ахмедов, Содиқ Собирович Қосимов,
Хамид Абиджанович Мамажонов, Шарифжон
Йигиталиевич Пулатов, Бахтиёр Рихсибоевич Абидов,
Баҳром Искандарович Мусабеков, Ольга Владиславовна
Пахоменко.

КИЧИК ВА УЎТА-БИЗНЕС СТРАТЕГИЯСИ

I-қисм

Компьютерда ҳарф терувчилар: Абдуллаев Алишер
Муминова Зулхумор

Босмахонага топширилди 20.11.1999 й. Босишга
руҳсат этилди 18.11.1999 й. Қогоз бичими 60x84
1/16. Оффсет босма усули. Нашр. хис.т. 9,0. Далови 1000
нуса. Буюртма № 3/

ЎзФА "Кибернетика" ИИЧБ сига қарашли Кибернетика
институтининг босмахонасида чоп этилган.
700143, Тошкент, Ф. Хужаев кучаси, 34 уй.